

 Åpen tilgang

Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy

SAMTIDSLITTERÆRE ALDERDOMMER

UNIVERSITETSFORLAGET

Samtidslitterære alderdommer

Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy

Samtidslitterære alderdommer

Oslo, Universitetsforlaget, 2020

Redaksjonelt arbeid © Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy, 2020.

Boken ble første gang utgitt i 2020 på Universitetsforlaget.

Materialet i denne publikasjonen omfattes av åndsverksloven og er utgitt med åpen tilgang under Creative Commons-lisensen CC BY 4.0.

Denne lisensen gir tillatelse til å kopiere, distribuere eller spre materialet i hvilket som helst medium eller format. Disse frihetene gis med følgende forbehold: Du må oppgi korrekt kreditering, oppgi en lenke til lisensen, og indikere om endringer er blitt gjort. Du kan gjøre dette på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller deg eller din bruk av materialet. Du kan ikke benytte materialet til kommersielle formål. Dersom du mikser, bearbejder eller bygger på materialet, kan du ikke distribuere det endrede materialet. Du kan ikke gjøre bruk av juridiske betingelser eller teknologiske tiltak som lovmessig hindrer andre i å gjøre noe som lisensen tillater.

NB: Lisensen gir deg ikke nødvendigvis alle de tillatelser som er nødvendig for din tiltenkte bruk. For eksempel kan andre rettigheter, som reklame-, personvern- eller ideelle rettigheter, sette begrensninger på hvordan du kan bruke materialet.

Den komplette lisensteksten kan leses på <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legal-code.no>.

Boka er utgitt med støtte fra Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo, og fra Programredaktør Andor Birkeland og hustru Halinas legat.

ISBN trykt utgave (print on demand): 978-82-15-03357-0

ISBN elektronisk utgave: 978-82-15-03247-4

DOI: [10.18261/9788215032474-2020](https://doi.org/10.18261/9788215032474-2020)

Henvendelser om denne utgivelsen kan rettes til:

post@universitetsforlaget.no

www.universitetsforlaget.no

Omslag: Universitetsforlaget

Sats: Tekstflyt AS

Trykking og innbinding: RenaissanceMedia

Innhold

INNLEDNING	9
KAPITTEL 1	
INTRODUKSJON – HVA, HVORDAN, HVORFOR	11
Problemstilling og hvorfor litteratur om alderdom?	14
Litterære alderdommer – materialet	17
Avgrensninger, mål og forankring	23
Utvalg og metode, struktur og innhold i denne boka	26
KAPITTEL 2	
FRA ARBEIDER TIL PENSJONIST	38
Livsfaseoverganger	40
Fra verdighet til ydmykelse	42
Muligheter og begrensninger	47
KAPITTEL 3	
ALDERSDISKRIMINERING	51
«I hans alder»	55
Samfunnets tapsprosjekter	58
Hvordan dø verdig?	60
Påtatt pliktomsorg	62
KAPITTEL 4	
ALDERDOM OG SYKDOM	64
On–off-hverdag	67
Dystopisk eldre samliv – når den gamle blir pårørende	69
«kroppen er en kloakk»	73
KAPITTEL 5	
ALDERDOMMENS TABUER – SEKSUALITET OG VOLD	76
Begjær og relasjonell terror	83
Vold og overgrep	87
Den gamle som trigger og voldsutøver	89
Omsorg eller overgrep?	91

KAPITTEL 6	
SYKEHJEMSLIVET	97
Pleietrengende og pårørende	99
asymmetriske relasjoner	104
Sykehjemmet – et sted for utvikling eller avvikling?	106
Bruker og beboer eller menneske?	107
Sykehjem og klasseskiller	109
Engangslegen	111
Umyndiggjøring og asymmetriske relasjoner	112
 KAPITTEL 7	
AKTIVITETSKRAVET – OMSORG ELLER OVERGREP?	115
Krav om innsats og bedring	121
Musikterapi – det beste alternativet?	125
 KAPITTEL 8	
Å LEVE MED DEMENS	128
Fremstilling av demens	130
Den dementes eksistens	141
Når den gamle forsvinner, men ikke tingene	145
 KAPITTEL 9	
TAP OG SORG	150
Svekket tilhørighet	155
Tilknytning, sorg og umyndiggjøring	158
Et eget rom – enketilværelsen	164
 KAPITTEL 10	
DØDEN	168
Selvmord	174
Hvorfor selvmordshistorier?	177
Harstads novelle «til»	178
Holde ut eller forsvinne?	179
Fra ektemann til enkemann	181
«Jeg forsvinner.» Mangel på sosial tilhørighet	183
Å være en byrde – generasjon overflødig?	188
Evnen til å gjennomføre selvmord	190
Selvmordet som redning?	192
Eldres selvmord – et underkommunisert tabu	195
Aktiv dødshjelp	202
Ullmanns <i>Nåde</i>	203

Kan legalisering fremme bedre omsorg?	208
Frihet til og frihet fra	209
AVSLUTNING	210
Hva skal vi med litterære alderdommer?	210
Litteraturens muligheter og menneskets aldersløshet	213
LITTERATUR	221

Innledning

Inom mig bär jag mina tidigare ansikten,
som ett träd har sina årsringar.

(Tranströmer 1993)

Det kan være et privilegium å bli gammel. Alderdommen kan by på stor grad av frihet hvis helsen holder, og den gamle vil med sin kunnskap og erfaring kunne være en ressurs for både samfunnet og familien. Likevel synes Ciceros 2000 år gamle utsagn «Alle vil leve lenge, men ingen vil bli gammel» fortsatt gyldig. Alderdom er for mange synonymt med svekkelse, sykdom og død. I *Norsk synonymordbok* (2014) blir ordet alderdom beskrevet med synonymer som angst, besvær, byrde, defekt, helvete, lidelse, misdannelse, pine, plage, skrøpelighet, smerte, sorg, svakhet, sykdom, tortur, ubehag. Alderdom gir dermed inntrykk av å ramme både de aldrende og de pårørende på en negativ måte. Den blir sjelden forbundet med positivt ladede substantiver. Gjør synonymordboka dermed alderdommen urett? Hvordan er det å bli gammel og leve som gammel i det norske velferdssamfunnet?

Alderdommen kan være mangfoldig, og den rommer mange endringer. Avvikling av arbeidsliv og tap av livspartner representerer to store overganger i alderdommen. Det å tre inn i pensjonisttilværelsen kan være traumatisk for noen, en lettelse for andre. Pensjonstiden kan innebære frihet til å oppleve mye av det man har måttet utsette. Men mange opplever svekkelse, sykdom eller tap av livspartner. Kanskje svekkes det sosiale nettverket. Både mindre og mer alvorlige plager blir en del av hverdagen for mange. Man orker ikke, klarer ikke, vil ikke alt det som kanskje tidligere har vært selve livet. Barn, barnebarn og oldebarn har nok med sitt, og det som fremstår som mye samvær for dem, er ingenting for den som våkner tidlig uten å ha noe å rekke. Relasjonelle, fysiske og mentale endringer vil kunne påvirke livskvaliteten, prege vår livsfølelse og aktivere ulike eksistensielle kriser. Men alderdommen kan representere mer enn avvikling og kriser, sorg og elendighet. Livet er ikke slutt idet vi pensjonerer oss. Ikke nødvendigvis idet partneren dør heller. Vi lever lenger, og det krever samtidig at vi anerkjenner alderdommen som en livsfase, ikke bare en avviklingsfase.

Tap av helse utgjør en tredje overgang som kan endre livet markant, for svekket helse gjør mennesket sårbart. Men hva er helse? Det vet vi egentlig ikke, for helsen er en tilstand vi ikke tenker nærmere over før den svikter, poengterer den tyske filosofen Hans-Georg Gadamer ([1996] 2004, 96, 113). Dårlig helse gjør oss sårbare, og svekket helse i kombinasjon med tap av nære relasjoner, status, myndighet og frihet vil kunne endre livskvaliteten drastisk. Helsen «er en taus forutsetning for andre livsprosjekter», fremhever psykiater Finn Skårderud (2019). Skårderuds påstand tangerer kjernen i det som gjør det særlig vanskelig å bli gammel. For hva vil det si å leve når mennesket blir prisgitt andres omsorg og velvilje og dermed blir ensidig avhengig av andre?

Kapittel 1

Introduksjon – hva, hvordan, hvorfor

SAMMENDRAG Dette kapitlet presenterer bokens prosjekt og prosjektets problemstilling, materiale, utvalgskriterier, metode, begrunnelse og kontekstualisering. «Hvordan opplever det å bli gammel i Norge i dag?» spør geriater Ildri Kjølseth (2014, 18). Det vil avhenge av menneskets sosioøkonomiske situasjon, helse og private relasjoner så vel som av hvordan samfunnet behandler eldre samfunnsborgere. Kjølseth presiserer at det dessuten handler om holdninger (2014, 18). Boka *Samtidslitterære alderdommer* handler om hvordan disse forholdene blir fremstilt i norsk samtidslitteratur, og særlig hva som peker seg ut som alderdommens muligheter og begrensninger, og dette første kapitlet gjør rede for hvordan jeg går frem, så vel som hvorfor dette prosjektet er samfunnsrelevant.

NØKKEORD alderdom | skjønnlitteratur | samfunn | relasjoner

ABSTRACT This chapter presents the book's project and its research questions, material, selection criteria, method, legitimization and contextualization. «What is it like to grow old in Norway today?», asks Ildri Kjølseth (2014, 18, my translation). It will depend on the human socio-economic situation, health and private relationships as well as on how society treats senior citizens. Kjølseth states that attitudes also play an important role (2014, 18). This book discusses how these conditions are portrayed in Norwegian contemporary literature, and in particular what are the possibilities and limitations of old age. This first chapter explains how I proceed as well as why this project is of societal relevance.

KEYWORDS old age | fiction | society | relationships

I 2018 lanserte den norske regjering kvalitetsreformen «Leve hele livet», der det blir fremhevet at også alderdommen skal leves. Slik prioriterer reformen et prisverdig ideal. I boka *Livslange liv. Plekehjemsromaner og pensionsfortellinger fra velferdsstaten* (2014) lanserer litteraturprofessor Peter Simonsen begrepet «livslange liv», en utvidelse av uttrykket *livslang læring*. Han vil med «livslange liv» inkludere potensielt alle aspekter ved tilværelsen og fremme at alle mennesker har gyldige og nye behov, begjær, ønsker, drømmer, følelser, så lenge de puster, så lenge de har puls. Siden begrepet «livslange liv» er åpent og flertydig, signaliserer det at alderdommen rommer mangfold. «Der er mange måder at leve livslangt på», fremhever Simonsen (2014, 13).

Hvordan kan vi «leve hele livet» og «livslange liv» når ulike faktorer gjør alderdomslivet prekært? Straks helsen svikter, blir mennesket avhengig av andre. Det begrenser menneskets livsbetingelser. Slik blir regjeringens ideal en kontrast til hvordan mange lever prekære liv, som vil si å leve uten kontroll over eget liv, og som utsatt og i andres vold og makt (jf. Haarder, Schwartz & Simonsen 2018, 188). Livet kan oppleves som prekært straks man blir ansett som en byrde fremfor en ressurs på grunn av sviktende helse, svekket posisjon og/eller høy alder. For å kunne forebygge prekære alderdomsliv trenger vi kunnskap, og litteratur er én effektiv kilde til innsikt i hva som kan forårsake prekære alderdomsliv.¹

Stadig flere blir riktig gamle, men har samtidig helse til fortsatt å leve fullverdige liv. Ifølge Statistisk sentralbyrå er det forventet mer enn en dobling av antall personer over 70 år, fra 624 000 i 2018 til 1,35 millioner i 2060. Antall personer over 80 år vil kunne øke fra 222 750 i 2018 til om lag 697 000 i 2060. Ved opptellingen i januar 2019 var tallet allerede vel 800 000 mennesker over 67 år (SSB).² Økt velstand og velferd gir økt levealder. Fra 1975 til 2017 har forventet levealder økt fra 78,1 til 84,3 år for kvinner og fra 71,7 år til 80,9 år for menn (SSB).³ Økt levealder utfordrer velferdsstatens ordninger, i den grad økt levealder ikke gir økt helsealder – det vil si den delen av livet man har god helse. I tillegg vil særlig variabler som sosial ulikhet, klasse og kjønn kunne påvirke hvordan alderdommen oppleves og arter seg, fremhever alderdomsforsker Runar Bakken (2014, 71). Det gerontologen Robert Neil Butler (1998; 2010) har kalt en *langtlivsrevolusjon*, er

1. I denne boka opererer jeg ikke med et utvidet litteraturbegrep, litteratur vil her si «skjønnlitteratur».

2. Av opptellingen fra januar 2019 er til sammen 805 694 (av en befolkning på 5 328 212) over 67 år. Aldersgruppa 67–79 er størst, med 579 695, mens 181 031 er over 80 år og 44 968 er 90 år eller mer. For aldersgruppa 67–79 er økningen 21,3 % fra 2014–2019, og hele 46 % fra 2009 til 2019 (SSB).

3. Etter SSBs oppdatering av 7.3.2019 var kvinners og menns forventede levealder økt til henholdsvis 84,5 og 81 år (<https://www.ssb.no/befolkning/statistikker/dode>).

blant velferdsstatens grunnleggende utfordringer. Høyere inntekter samt økt individualisering fører dessuten med seg økte krav og forventninger til velferdstjenester når det gjelder både kvaliteten på ytelsene og muligheten til å velge mellom ulike tilbud.

Men når er man eldre, eller også gammel? Ifølge Verdens helseorganisasjon er man eldre fra fylte 65, og gammel fra fylte 80. Man deler gjerne alderdommen i to faser: 65–80 år kalles den tredje alder, mens de over 80 er i den fjerde alder (Hjort 2010, 17). Geriater Peter F. Hjorts inndeling harmonerer med psykoanalytiker Erik H. Eriksons teori fra 1950-tallet om åtte utviklingsstadier, der han interesserte seg for menneskets sosioemosjonelle utvikling. Erikson beskriver aldriingsfasen, tiden etter 65 år, som en kritisk overgangsfase i livet (Erikson 1982; Kjølseth 2014, 30). Det er grunn til å tro at denne kategoriske aldersinndelingen vil forskyve seg etter som fremtidens befolkning oppnår høyere levealder, og samfunnsstrukturelle grenser som pensjonsalder blir justert.

Økningen i antall mennesker over 65 år krever en bredere og mer differensiert eldrepolitikk (jf. Daatland & Solem 2008, 254–256). Samtidslitteraturens prioritering av aldersperspektiver reflekterer den ventede økningen i antall eldre i 2020-årene. Denne økningen er gjerne betegnet som en eldrebølge, eller en eldretsunami – metaforer som aldersforskerne Svein Olav Daatland og Per Erik Solem mener «skaper en forestilling om noe truende» (2011, 157). Bruk av disse betegnelse kan bidra til å kategorisere eldre mennesker som en byrde, samt «til å bekrefte det stereotypiske bildet av aldring som svekkelse og eldre mennesker som en byrde», noe som kan bidra til å redusere posisjonen til eldre mennesker så vel som fremtidig oppslutning om eldrepolitiske tiltak (Daatland & Solem 2011, 228). Den utfordringen som imidlertid særlig rammer både samfunnets økonomi og mennesket selv, er helseproblemer.

Investering i dem som er på vei ut av samfunnet, gir liten avkastning. Men flere eldre så vel som deres pårørende kunne hatt enda bedre livskvalitet dersom tiltak ble igangsatt før livssituasjonen ble prekær. Under den nye blågrønne regjeringen av 2017–2021 ble det den 17. januar 2018 kunngjort at regjeringen får en eldre- og folkehelseminister.⁴ Eldre- og folkehelseministeren skal fungere som pådriver for en politikk som sikrer god eldreomsorg. I prinsippet har den eldre delen av befolkningen dermed fått en stemme via eldreministeren. Men eldre mennesker trenger ikke bare omsorg, de kan også yte omsorg. De kan være en ressurs, noe samfunnet må anerkjenne og åpne for i enda sterkere grad.

4. Først Åsa Michaelsen (Frp) som ble avløst av Sylvi Listhaug (Frp) våren 2019, før Terje Søviknes (Frp) tok over i desember 2019.

«Hvordan opplevs det å bli gammel i Norge i dag?» spør geriater Ildri Kjøseth (2014, 18). Det vil avhenge av menneskets sosioøkonomiske situasjon, helse og private relasjoner så vel som av hvordan samfunnet behandler eldre samfunnsborgere. Kjøseth presiserer at det handler om holdninger (2014, 18). Forfatter Johan Harstads debuttittel *Herfra blir du bare eldre* (2001) minner oss om at alle blir stadig eldre. Men når blir man «bare» gammel? Eller mer presist: Når blir man *betraktet og behandlet* som bare det? Og hvilke konsekvenser får det? Aktuelle etiske problemstillinger påvirkes og styres av både den enkeltes menneskesyn og av stadig skiftende politiske bestemmelser. Ulike typer begrensninger, eksterne så vel som interne, bidrar til at den aldrende i mange sammenhenger blir betraktet og behandlet som, og dermed også føler seg som, eller fremstår som, bare gammel.

PROBLEMSTILLING OG HVORFOR LITTERATUR OM ALDERDOM?

Litteratur er én av de kildene som fremstiller hvordan alderdommen leves og opplevs, og spesielt hvilke eksistensielle problemstillinger alderdommen kan bringe med seg. Litteraturens kvalitet er dens evne til å fungere åpnende og generere spørsmål, til å skape usikkerhet, fremstille det komplekse og ambivalente, være tvetydig, flertydig, mer antyde enn forklare og ikke konkludere entydig og en gang for alle. Slik viser litteraturen leseren tillit, og slik bidrar litteraturen stadig til å engasjere og utfordre.

Denne boka handler om hvordan aldring og alderdom blir fremstilt i norsk samtidslitteratur. Hva peker seg ut som alderdommens muligheter og begrensninger? Det vil handle om hva som særpreger de eldre og gamle som er fremstilt i norsk samtidslitteratur. Hva er det de tenker, føler og opplever? Jeg vil utforske hvordan litterære verk kan belyse og nyansere relevante eksistensielle problemstillinger så vel som diskusjonen av hva som er en verdig alderdom. Og dessuten: Hvordan kan litteratur bidra til å utfordre vårt syn på hva alderdommen kan være?

Simone de Beauvoir har hevdet at gamle mennesker ikke er egnet som romanhelter, som når hun i sitt verk *Alderdommen (La Vieillesse)* fra 1970 hevder at «hvis man tar den gamle for seg i hans subjektivitet, er han ikke en god romanheld; han er ferdig, stivnet, uten håp, venter ikke på noe; for ham er spillet avgjort, døden bor allerede i ham; ingenting av det som kan hende ham, er altså viktig» (Beauvoir [1970] 2016, del I, 258).⁵ Men stilt opp mot norsk samtidslitteratur

5. I dansk oversettelse: «hvis man vil skildre oldingen fra hans subjektive synsvinkel, er han ikke nogen god romanheld; han er færdig, stivnet, uden forventninger, uden håb» ([1979] 1983, b. 1, 242).

fremstår denne påstanden som foreldet. Også alderdommen byr på viktige hendelser og opplevelser. Samtidig reflekterer Beauvoirs påstand en fordomsfull og stigmatiserende holdning overfor den som har høy alder, men som fortsatt er virksom på flere måter. Verken virkelighetens eller samtidslitteraturens aldrende mennesker er nødvendigvis ferdige og stivnede og dermed uinteressante. I norsk samtidslitteratur er alderdommen snarere fremstilt som en av de mest intense periodene i livet. Mange vil i denne livsfasen oppleve situasjoner og hendelser som appellerer til hele følelsesregisteret. I alderdommen kan man kanskje med større intensitet kjenne på ro, lykke, tilfredshet og frihet, men også frustrasjon, bitterhet, sorg, lengsel, ensomhet, tap, utenforskap og umyndiggjøring? Det vi kan kalle alderdomslitteratur, utdypet derfor eksistensielle problemstillinger som er allment interessante, for aldringen gjør ikke mennesket til mindre menneske. Litteratur kan synliggjøre at høy alder ikke behøver å hindre mennesket i å være en ressurs. Slik vil litteratur kunne konfrontere og forebygge alderistiske (diskriminerende) holdninger. Dessuten vil jeg innvende: Hvorvidt det gamle mennesket er interessant som litterær person eller ikke, avhenger primært av den litterære kvaliteten, som selvfølgelig varierer. Norsk samtidslitteratur tydeliggjør dessuten at gamle mennesker er en heterogen gruppe; det unike ved hvert enkelt menneske forsvinner ikke straks man når en viss alder, ei heller når man får redusert helse.

I ethvert liv og i ethvert litterært verk foregår det kontinuerlig en form for utvikling. I denne boka vil det primært handle om utvikling som avvikling, samt hvordan menneskets siste livsfase blir fremstilt i en rekke samtidslitterære verk. Alderdommen er preget av en dobbelthet; den rommer både muligheter og begrensninger. Denne dobbeltheten kan aktivere reaksjoner og emosjoner som i neste rekke kan få ulike konsekvenser eller utløse handlinger.

«Liv er mer enn vitenskap, og skal vi forstå livet, må vi også få det framstilt i et språk som går lenger enn det rasjonelle», skriver litteraturprofessor Tone Selboe, som dessuten presiserer at litteratur «krever en følelsesmessig involvering» (2018, 79, 85). Straks vi ordner det komplekse i en strømlinjeformet struktur og uttrykker oss verbalt, er det fremstilte prisgitt hva ordene makter å uttrykke. Det vil alltid kunne innebære en form for reduksjon, generalisering, overdrivelse eller forenkling. Cecilie Enger skriver eksempelvis i romanen *Pust for meg*: «[E]r det ikke vanskelig å finne ord som ikke bare er omskrivninger av smerte, men som virkelig beskriver den? [...] For det er jo ikke virkelig smerte, det er bare ord» (2017, 173). Derfor er også litteraturens stil og form en essensiell del av formidlingen; stil og form vil kunne kompensere for ordenes tilkortkommenhet ved å etablere den sanselighet som kan utfordre og utvide. Litteratur kan stimulere og aktivere både følelser og intellekt, og kunst er det nærmeste vi kommer livet, kan vi hevde med

George Eliot (Mary Ann Evans) i essayet «The Natural History of German Life» fra 1856. Eliot mente at kunst kan bidra til å forsterke erfaringen og utvide kontakten med våre medmennesker «hinsides grensene for vår personlige situasjon». ⁶ Derfor er litterære fremstillinger av hvordan alderdommen kan fortone seg, velegnet til å supplere og nyansere eksempelvis medisinsk, naturvitenskapelig og samfunnsvitenskapelig forskning.

Litteratur kan bevege, påvirke og være et refleksjonsrom der vi kan oppnå erkjennelse, kjenne på kjente og fremmede følelser eller tenke nye tanker. Dermed er det naturlig å koble litterære fremstillinger av alderdom til både den affektive og den etiske vendingen innenfor litteraturvitenskapen, som særlig Wayne Booth (1988), Martha Nussbaum (1990; 1995; 1997; 2003), Richard Rorty (2005) og Patrick Colm Hogan (2011; 2018) har bidratt til. Den britiske litteraturforskeren Frank Kermode fremhever i boka *The Sense of an Ending* (1967) at litteratur er nyttig og viktig, inkluderende og utfordrende fordi den utforsker ulike forhold i livet. Litteraturteoretiker Andy Mousley (2010) argumenterer for en ny litterær humanisme; han mener noen former for litteratur kan gi en oppslukende opplevelse («immersive experience») som kan virke inn på hvordan vi agerer som moralske og etiske vesener (Mousley 2010). Litteraturkritiker Bernhard Ellefsen bruker litteraturen til å tenke med i sin bok *Imot døden* (2018). Dermed stiller han på linje med blant andre litteraturforskeren Terence Cave, som i 2016 utga boka *Thinking with Literature. Towards a Cognitive Criticism*, og forskergruppa *Literature, Cognition and Emotions* ved Universitetet i Oslo, som utforsker hvordan litteratur kan forme tanker og følelser.

Ifølge filosofene Martin Heidegger og Kevin Aho kan ikke menneskets eksistens reduseres til statistikk eller resultatet av medisinske undersøkelser. «Existence, rather, is a *way of being*, an affective, situated, and embodied activity» (Aho 2018, xii). Økonomen Thomas Piketty påpeker det samme når han mener forfattere som Jane Austen og Honoré de Balzac skriver frem «hierarkiets betydning og konsekvenser med en realisme og billedskapende kraft som ingen statistisk eller teoretisk analyse vil kunne måle seg med» (Piketty 2016, 22). Litteratur kan eksempelvis fremstille mennesker som opplever å bli marginalisert, umyndiggjort og ydmyket på grunn av høy alder eller svekket kognisjon og kommunikasjons-evne, og samtidig vise hvordan mennesket alltid er mer enn hva det blir stigmatisert til.

6. «Art is the nearest thing to life; it is a mode of amplifying experience and extending our contact with our fellow-men beyond the bounds of our personal lot» (Eliot [1856] 1883, 145). Se norsk oversettelse i Selboe (2018, 85).

Både egne og andres holdninger spiller en avgjørende rolle for hvordan alderdommen oppleves (Kjølseth 2014, 18), og for hvor bærekraftig alderdommen kan være – i et samfunnsperspektiv og for mennesket selv. Litteraturen kan favne nyansene, og litteraturlæsning kan trene oss opp til å bli oppmerksomme medborgere; den kan utvikle evnen til å lytte og til å analysere problemer. Slik kan litteratur påvirke våre holdninger og valg og synliggjøre menneskets mentale og emosjonelle aldersløshet.

Litteratur kan både formidle og aktivere følelser og tanker. Følelser har imidlertid ofte hatt lavere anseelse enn det å tenke. Men med forfatterne Henry James og Siri Hustvedt kan vi fremheve at følelser alltid har betydning i kunsten, «et kunstverk blir meningsløst uten dem», hevder Hustvedt (2017, 14). Det å tenke og det å føle er ikke to atskilte handlinger. Tanker kan generere følelser, og følelser kan generere tanker. I boka *Is Literature Healthy?* argumenterer den britiske litteraturforskeren Josie Billington eksempelvis for at følelsene kan få oss til å tenke både dypere og mer avansert (Billington 2016, 135).

I regjeringens nye kulturmelding «Kulturens kraft. Kulturmelding for framtida» av 2018–2019 (Meld. St. 8) er det et krav at man tar kulturen på alvor. Her slår kulturminister Trine Skei Grande (V) fast at «Kunst og kultur er ytringar med samfunnsbyggjande kraft» (s. 7). Ifølge Andy Mousley kan følelser ha en demokratisk funksjon: «There is a democracy in sentiment. You do not have to have specialized historical knowledge to recognize the pangs of conscience that Macbeth comes to experience or the grief felt by Ophelia» (Mousley 2013, 16). Emokratiet kan bane vei for demokratiet. Det vil jeg bygge opp under med denne boka. Det er dessuten lettere å snakke om fysiske sykdommer og fysiske virkninger av alderdommen. Ved å fremstille og belyse alderdommens psykiske påkjenninger som følge av eksempelvis demens, kriser, ensomhet og selvmordstanker kan vi bidra til å redusere skammen. Dette poenget har også vært en viktig del av min motivasjon for å arbeide frem denne boka.

LITTERÆRE ALDERDOMMER – MATERIALET

I boka *Gamle hjemmet* (2015) undersøker Margrethe Kjølleberg hvordan mange eldre mennesker havner utenfor i samfunnet og blir glemt straks de havner på sykehjem. Hun hevder for øvrig at de også er glemt i litteraturen (Kjølleberg 2015, *baksideteksten*). Men særlig det siste tiåret har det blitt utgitt en betydelig andel norske litterære verk som fremstiller situasjoner og problemstillinger som kan knyttes til alderdommen. Slik reflekterer samtidslitteraturen den såkalte eldrebølgen. Peter Simonsen betegner den økte utgivelsesfrekvensen av litteratur om

demens for «en litterær epidemi» (2016). Fra dansk samtidslitteratur har Simonsen med sin bok om litterære alderdommer, *Livslange liv. Pleiehjemsromaner og pensionsfortællinger fra velfærdsstaten* (2014), synliggjort en rekke danske romaner som fremstiller livet på pleiehjem og livet som pensjonist. I norsk samtidslitteratur ser vi en lignende oppmerksomhet om den aldrende, men det ville være reduserende å operere med merkelappene *demenslitteratur*, *pleiehjemsromaner* og *pensjonsfortællinger*, for de norske samtidslitterære alderdommene frembringer et mangfold av problemstillinger. Temaene demens, pleiehjem og pensjonering er representert, men norsk samtidslitteratur tematiserer også tap, sorg, ensomhet, frihet, seksualitet, vold, umyndiggjøring, diskriminering, sykdom, selvmord og død. Et annet aktuelt tema er kroppslig aldring, som allerede er blitt grundig belyst i Nora Simonhjells avhandling *Krøplingkroppar* (2009), der hun blant annet analyserer romanen *Siamesisk* (1997) av Stig Sæterbakken med vekt på alderdommens kroppslige forfall.

Det er imidlertid ikke nytt at eldre og gamle fremstilles i litteraturen. I Ibsens dramaer finner vi eksempelvis Borkman og Wangel. I Bjørnstjerne Bjørnsons «Faderen» møter vi den aldrende faren i siste del av novella. Oskar Braatens noveller i samlingen *Sorgenfri* (1914) handler om gamle mennesker, og i Olav Duuns romaner finner vi mange eldre og gamle, som i *Medmenneske* (1929), der Duun fremstiller den sleske Didrik Dale, som er «mykje over 60», men likevel uten et «gråstrå i håre» (Duun 1929, 11). Didrik Dale har sin gammelmannskontrast i den milde og kloke Gamle-Even, som «sat der rundrygga og utsliten og såg framfor seg med milde gammalmanns-auga; der var ikkje anna att av han no» (Duun 1929, 14). Og Duun har «gammelfaster», som Didrik Dale kaller «Kvitugla»: «Gamla var snart hundre år. Blind hadde ho lenge vore, og var så utlevd og mager ho var ikkje godtil [i stand til] å reise på seg. Men elles låg ho der oppå loftet sitt og var med i mesteparten av det som gjekk for seg på garen og litt av kvart borti bygda òg» (Duun 1929, 29). Men selv om eldre mennesker stadig har vært en del av norsk litteratur, er det nytt at alderdommen i så stor grad tematiseres ved at den aldrende selv og vedkommendes utvikling og avvikling plasseres i sentrum.

I denne boka vil det primært handle om hvordan alderdom og eldre menneskers liv er fremstilt i nyere norsk litteratur. Flertallet av verkene er utgitt det siste tiåret, men jeg inkluderer også Stig Sæterbakkens roman *Siamesisk* fra 1997 fordi den komplekst fremstiller situasjoner og problemstillinger som mangler i det øvrige materialet. Den er for god og viktig til at den kan utelates helt, og ordet samtidig kan ha en vid definisjon. I betydningen «min tid» er litteratur fra 1997 like mye samtidslitteratur som verk fra 2017.

Det finnes mange samtidslitterære verk som tematiserer og fremstiller ulike aspekter knyttet til menneskets alderdom. Jeg forholder meg bare til et utvalg av de aktuelle verkene. Kriteriene for utvalget har primært vært relevans og kvalitet. Men det finnes verk som både er gode og relevante som jeg ikke i denne omgang gir stor oppmerksomhet fordi jeg med litteraturen har villet belyse ulike sider ved alderdommen – derfor har det også vært et poeng å velge ut verk som er forskjellige nok, slik at boka forholder seg til et visst mangfold av problemstillinger og temaer.

Sjangermessig dreier det seg primært om romaner, for i likhet med den danske alderdomslitteraturen er den norske overveiende fremstilt i romanform. Simonsen peker på det han kaller avviklingsromanen som «ældrelitteraturens dominerende romangener», en romanform som danner et motstykke til den mer etablerte utviklingsromanen:

Hvor utviklingsromanen tager den unge helt ind i samfundet for at finde sig selv og sin sociale rolle, tager afviklingsromanen den gamle helt ud af sociale sammenhænge og hen mod døden og tabet af selvet. Som sådan gør de nye demensafviklingsromaner det, romanen har gjort lige så længe, som genren har eksisteret: bedre og mere dybdegående end andre genrer og medier fortæller den os mennesker, hvem vi er og hvor vi er. (Simonsen 2016)

Jeg vil særlig konsentrere meg om følgende romaner, om enn i varierende grad: *Nåde* (2002) av Linn Ullmann, *Magda* (2009) av Bergljot Nordal, *Jo fortere jeg går, jo mindre er jeg* (2009) av Kjersti Annesdatter Skomsvold, *Følge meg alle mine dager* (2011) av Sunniva Lye Axelsen, *Så høyt var du elsket* (2011) av Nikolaj Frobenius, *Dager i stillhetens historie* (2012) av Merethe Lindstrøm, *Det siste du skal se er et ansikt av kjærlighet* (2012) av Eivind Hofstad Evjemo, *Mors gaver* (2013) av Cecilie Enger, *I morgen forsvinner jeg litt til* (2014) av Laila Sognnæs Østhagen, *Jeg har et teppe i tusen farger* (2014) av Anne B. Ragde, *Melding til alle reisende* (2015) av Liv Køltzow, *Hålke* (2016) av Helene Uri, *Det som nesten er sant* (2017) av Bergljot Kaslegard (tidligere Nordal), *Pust for meg* (2017) av Cecilie Enger, *Premien for alt* (2017) av Ingvild Holvik, *Svartilla* (2018) av Susanne Skogstad, *Heim* (2018) av Johan B. Mjønes, *De siste kjært tegn* (2019) av Kjersti Anfinnsen og *Roman 2019* (2019) av Dag Solstad.

Utvalgte noveller av Kjell Askildsen, Mikkel Bugge, Jan Kristoffer Dale og Karl Ove Knausgård er også aktuelle. Men mest oppmerksomhet får to noveller av henholdsvis Bjarte Breiteig og Johan Harstad. Interessant nok har jeg bare fun-

net aktuelle noveller skrevet av mannlige forfattere.⁷ Men enkelte av novellene berører relevante problemstillinger med vel så stor dybde og virkning som de utvalgte romanene. Dette har novellene til felles med lyrikken, som ikke streber etter å innordne stoffet i et strømlinjeformet plot som *kan* fungere reduserende. Samtidslyrikk kunne derfor vært med, ikke minst fordi det poetiske språket kan bryte med hverdagspråket. Slik kan lyrikk oppnå noe annet enn mer plotorientert episk diktning. Men jeg har funnet for lite aktuell lyrikk i denne omgang. Samlingene *Det står til liv (i den fjerde alder)* (2017) av Ola Jonsmoen, *Spredte dotre* (2018) av Helene Imislund, *Evrydike snur* (2019) av Oddbjørn Birkeland og *Utan dekning* (2019) av Sondre H. Bjørgum må imidlertid nevnes, og enkelt dikt fra Imislund og fra Stein Mehrens *Ordre* (2008) er inkludert i denne boka for å fremheve bestemte poenger.

I norsk samtidslitteratur ser vi ikke bare en kvantitativ økning av antall eldre hovedpersoner, den aldrende fremstilles også mer komplekst. Det aldrende mennesket er ikke først og fremst en figur i bygda eller én av mange i storfamilien, en biperson eller en del av bakgrunnen. Den gamle befinner seg i forgrunnen. De utvalgte litterære verkene har det til felles at de gir oss kunnskap om alderdommen. De synliggjør den gamle som menneske: Noen av verkene fremstiller hvordan det er å miste sin nærmeste, eller også seg selv og det livet og den hverdagen man har etablert og vært del av i mange år – hvilken ensomhet, fremmedfølelse og sorg det kan generere. Andre fremstiller hvordan alvorlig sykdom rammer den aldrende, og eventuelt hvordan samfunnet og pårørende håndterer situasjonen. Det vil handle om kjærlighet og sorg, fellesskap og utenforskap, verdighet og velferd, eksistensielle kriser og ensomhet, samt ulike former for hva jeg vil kalle aldringsuro.

Den siden ved alderdommen som hittil synes underrepresentert i norsk samtidslitteratur, er den gode alderdommen. For alderdom kan også romme det positive,

7. Av annen samtidslitteratur som også fremstiller situasjoner og problemstillinger som kan relateres til alderdommen, men som ikke er prioritert i denne studien, vil jeg nevne: *Hostreise* (2000) av Eli Sol Vallersnes, *Elin og Hans* (2002) av Trude Marstein, *Forestill deg* (2005) av Marita Fossum, *Vendrakovic* (2006) av Eirik Ingebrigtsen, *Taxi for B.A. Beckstrøm – eller kunsten å danse på furu* (2007) av Edmund Austigard, *Innsirkling* (2011) av Carl Frode Tiller, *De udodelige* (2012) av Ketil Bjørnstad, *Ruts bok* (2012) av Bergljot Nordal, *Rydde ut* (2013) av Helene Uri, *Retur* (2014) av Hilde Berit Evensen, *Forkynnaren* (2015) av Jan Roar Leikvoll, *De urolige* (2015) av Linn Ullmann, *All gjeldende fornuft* (2016) av Wencke Mühleisen, *Alene* (2018) av Kjersti Ericsson, *Bjørnejegerskens bekjennelser* (2018) av Berit Hedemann, *Det er vakrest når det skumrer* (2019) av Camilla Bøksle og *Ingen tid å miste* (2019) av Tore Renberg, samt en del av Per Pettersons romaner, Inghill Johnsens kortprosa og Frode Gryttens twitternoveller i *Vente på fuglen* (2014).

som frihet, ro, glede og takknemlighet. I takt med at stadig flere oppnår både høy levealder og høy helsealder, og dermed et bedre utgangspunkt for god livskvalitet også i alderdommen, kan vi anta at den gode alderdommen vil gjøre seg gjeldende som like vanlig som den vanskelige. Ordene *eldre* og *gammel* blir ofte fortrent til fordel for det mer positivt ladede og verdige ordet *senior*. Men ordet *gammel* kan være både positivt og negativt ladet, og den flertydigheten gjelder like fullt for hvordan det er for mennesket å bli og å være gammel. I beskrivelsen «en gammel venn» er eksempelvis adjektivet *gammel* positivt ladet. Men det kan også betegne noe foreldet og utdatert, noe man ikke lenger vil ha eller velge. I et brev til Michael Birkeland den 9. april 1872 bruker eksempelvis Henrik Ibsen betegnelsen «hædersgubben» om politiker Hans Riddervold (Ibsen 1872). Den betegnelsen fremhever den flertydigheten alderdommen bringer med seg. «Hædersgubbe» kan nemlig bety «bra prektig gammel mann». Samtidig kan uttrykket være ironisk, noe leddet *gubbe* bidrar til å fremheve.

En stadig økende forventning om at alderdommen skal inneholde mer enn sykdom og venting på døden, vil kunne bidra til at også den delen av alderdommen får plass i fremtidig litteratur. Vi ser kan hende starten på dette i Helga Flatlands roman *En moderne familie* (2017), der et ektepar på 70 år velger å gå fra hverandre for å utforske om livet har mer og annen lykke å by på. For øvrig er det positive, harmoniske, deilige og fine i stor grad underrepresentert i litteraturen generelt. Kriser, dissonans, disharmoni og tragedie er ofte prioritert. Dette kan forklares med at det harmoniske trenger brudd for å bygge opp en historie, litteraturen trenger mer enn idyll, noe bør stå på spill, for det er gjerne i eller etter bruddene og krisene at noe vesentlig oppstår.

Dissonans og uro er essensielle elementer for å skape en fortelling som kan bære en hel roman. Når litteratur, der alderdom blir tematisert, i mange tilfeller kan leses som avviklingshistorier fremfor utviklingshistorier (jf. Simonsen 2016), er nettopp den eksistensielle krisen eller uroen en vesentlig komponent. Krisen skaper utvikling i den såkalte avviklingsromanen. Mitt utvalgte materiale vil for øvrig vise at det kanskje er noveller som sterkest evner å fremstille og fremheve de mørke aspektene ved alderdom, som selvmord og ensomhet. Ut fra den kanadiske litteraturforskeren Constance Rookes «Vollendungsroman» (1988) har Peter Simonsen (2014) utviklet begrepet «fuldendelsesfortellinger». Fullendelse er mer positivt ladet enn «avvikling». Det fremhever at noe er *fullendt*, i betydningen «fullkommen, helstøpt, ulastelig» (BMO). Samtidig innebærer *fullendelse* at noe er «ferdigstilt, avsluttet, over». Men det utelukker ikke at ferdigstillelsen var tilfredsstillende og god. Til sammenligning signaliserer ordet *avvikle* at man vil «få slutt på» noe, men det kan også bety «gjennomføre» (BMO), en betydning som

rommer at det man har gjennomført, kan ha vært noe fint, interessant, viktig og dermed ikke noe man bare ville bli kvitt og få overstått.

Ifølge Simonsen er eldre litteratur litteratur som tematiserer hvordan tilværelsen fortøner seg i alderdommen. Han fremhever at eldre litteratur «er kendetegnet ved, at den tager ældre mennesker alvorligt som kunstnerisk gyldigt materiale» (Simonsen 2014, 1). Det er en god definisjon. Siden kategorisering kan gi inntrykk av at de aktuelle verkene først og fremst og bare er såkalt alderslitteratur, har jeg for øvrig forsøkt å minimere bruken av betegnelser som aldersfortellinger, alderslitteratur og eldre litteratur – noen steder bruker jeg riktignok de aktuelle betegnelse fordi det blir tungvint med omskrivninger. Men betegnelse vil lett kunne bidra til å lukke eller styre lese måten. Slik eldre mennesker er mer enn bare gamle i dødens venterom, er litteratur med eldre hovedpersoner mer enn litteratur om bare alderdom. Det handler om problemstillinger og forhold som angår eller vil angå alle, om enn på ulike måter og i ulik grad.

Deler av materialet kan regnes som såkalt virkelighetslitteratur, som romanene av Ragde, Frobenius, Enger, Køltzow og Ullmann. Noen lesere vil kunne oppleve litteraturen som sterkere og sannere dersom den har grunnlag i autentiske relasjoner, situasjoner, opplevelser og følelser. Andre vil oppleve det som etisk problematisk og forstyrrende. Samtidig, som en kontrast til virkelighetslitteraturen, vil jeg trekke frem de verkene som fremstiller gamle mennesker, men som er skrevet av unge forfattere, som Kjersti Annesdatter Skomsvold, Bergljot Kaslegard, Bjarne Breiteig, Johan Harstad, Ingvild Holvik, Johan B. Mjønes og Susanne Skogstad. De vil kunne imponere med sin innsikt i hvordan det kan oppleves og føles å bli og å være gammel. Samtidig vil det kunne provosere og fremstå som lite troverdig at de skriver om en livsperiode som kan fremstå som fjern fra deres eget liv. Deres verk vil, omvendt av virkelighetslitteraturen, kunne oppleves som konstruerte, kunstige og irrelevante og dermed kunne fremstå som mindre viktige. Men unge forfattere kan jo også ha skrevet med utgangspunkt i virkelige forhold og hendelser. Dessuten kan de se fordeler med å skrive om personer som befinner seg i en annen livsfase enn den de selv er i. Det gjør alderdommen til en særlig attraktiv livsperiode å dikte ut fra. Forfatter Bergljot Kaslegard trekker frem en vesentlig grunn til å skrive om eldre personer: Med et langt liv lagt bak seg har man flere hendelser og erfaringer som forfatteren kan spille på. Hun fremhever at den eldre generasjonen er hva hun kaller «en taus generasjon»; de har ikke snakket så mye om krisene sine, i motsetning til den unge «metagenerasjonen» som publiserer store deler av livet i sosiale medier. Den tause generasjonens mysterier kan dermed være mer forlokkende å fremstille (Bjørkøy & Kaslegard 2018). Samtidig kan det være interessant å undersøke hva det gjør med mennesket at man holder traumene for seg selv.

Om man ikke er gammel selv, kan man fortsatt ha kjent på mange av de samme erfaringene og følelsene som vi har uavhengig av alder. De fleste har nære og kjente som har vært eller er gamle, og som slik er en viktig kilde til hvordan alderdommen kan oppleves. Andre, som forfatterne Kaslegard og Mjønes, har arbeidet på aldershjem og fått kunnskap om alderdommen fra et pleieperspektiv. Kaslegard tror at vi «aller helst leter etter bøker som kan fortelle oss om oss selv. Og da er det jo lett å tro at en 80 år gammel mann ikke har noe å fortelle oss. Og *det* er en idé jeg vil til livs. Vi er ikke kjønn, vi er ikke alder, vi er ikke nasjonalitet, vi er mennesker» (Bjørkøy & Kaslegard 2018). Over 70 prosent av oss føler oss yngre enn reell alder – vi har et yngre eller aldersløst og uforanderlig selv som vi bærer med oss selv om vi vet vår kronologiske alder og ikke stopper opp i utviklingen (Gran 2019, 35–38). Vår subjektive alder blir påvirket av vår funksjonelle alder, som når en føler seg gammel fordi kreftene ikke strekker til. Men selvbildet er i regelen stabilt; vi føler oss som den vi alltid har vært, fremhever alderdomsforskerne Svein Olav Daatland og Per Erik Solem (2011, 24).

Ifølge Dag Solstad foreldes litteratur raskere enn andre kunstarter (Hagen 2016, 22). Denne påstanden synes rimelig, og den må ses i sammenheng med at språket så vel som den litterære smaken stadig er i utvikling. Også litterær stil, mote og tendens er i bevegelse og under kontinuerlig påvirkning. Siden jeg med denne boka har villet vise eksempler på hvordan det aldrende mennesket forstås, oppleves, behandles og fremstilles i vår samtid, har det vært nødvendig å ta utgangspunkt i norsk samtidslitteraturs fremstilling av aldrende mennesker. Samtidig vil jeg fremheve at flertallet av de problemstillinger og skjebner som vår samtids litteratur fremstiller, ikke er nye, men i stor grad universelle og tidløse.

AVGRENSNINGER, MÅL OG FORANKRING

I valg av materiale har det vært et kriterium at de eldre og gamle jeg konsentrerer meg om, er på vei inn i eller er kommet i pensjonsalder, siden pensjonisttilværelsen innebærer en essensiell overgang og en ny periode i livet. Idet man blir pensjonist, trer man, til tross for fellesskapet med andre pensjonister, samtidig inn i en form for utenforskap. Jeg vil utforske hvordan dette utenforskapet, eller det nye fellesskapet, kan generere andre og nye levemåter og tankesett. Hvordan blir mennesket behandlet i denne livsfasen? Hvordan blir livet annerledes, eller hvordan blir det aldrende mennesket (ansett som) annerledes i det norske velferdssamfunnet? Og hva preger eventuelle velferdstilbud?

Litteraturen vil ikke kunne fremstille historier og situasjoner som dekker enhver opplevelse av alderdommen. Men med sin sanselighet kan litteratur supplere eller

korrigere fremstillinger i andre medier. Det er et særlig mål å vise at litteratur kan gi oss estetiske erfaringer som kan skape og utfordre etiske så vel som politiske holdninger, for litteratur kan levendegjøre mennesket bak alle årene og slik bidra til å motvirke alderisme. Dessuten kan litteratur ha både politisk og emosjonell påvirkningskraft idet den fremstiller mulige scenarier og kommenterer virkeligheten – eller den kan leses som en reaksjon på virkeligheten.

«Kulturjournalistikk er samfunnsjournalistikk og må dreie seg om ideologi, verdier, makt og økonomi», skriver Knut Olav Åmås (2017, 27). Han mener den virkelig interessante kulturjournalistikken er den som gir leseren forståelse for sammenhenger, verdier, trender og tendenser, for følelser, erfaringer og individuelle historier kan bidra til å endre verden og sette i gang prosesser (Åmås 2017, 27). Det samme kan litteratur og litteraturforskning. Det er et av mine mål å stimulere til refleksjon over og forståelse for sammenhenger som belyser sentrale problemstillinger knyttet til det å eldes i dagens samfunn. Dette målet tangerer hva litteraturprofessor Rita Felski etterlyser. «Is the practical inherently opposed to the poetic?», spør Felski (2013, vi). Fremfor bare å insistere på kunstens autonomi og opponere mot nyttekravet oppfordrer Felski humaniora til å undersøke hvordan kunst, og herunder litteratur, kan engasjere mottageren og etablere bestemte holdninger (Felski 2013, xii). Denne utfordringen er nyttig for å kartlegge hvordan kunst kan brukes uten at den dermed reduseres til å være bare funksjon, en problemstilling litteraturprofessor Terry Eagleton behandler i artikkelen «Bodies, Artworks, and Use Values» (2013). Her presiserer han at bruksverdi innebærer å sette et objekt i arbeid med respekt for dets spesifikke sansekvaliteter (Eagleton 2013, 570).

Følelser, forestillinger og verdier formidles gjennom form så vel som innhold; den estetiske dimensjonen påvirker fremstillingen av etiske aspekter. I statlige kulturmeldinger som Stortingsmelding nr. 48 fra 2002–2003, *Kulturpolitikken frem mot 2014*, blir kulturens sosiale funksjon og dens kvalitet vektlagt. Det estetiske og tankemessige innholdet i kvalitativ kunst blir løftet frem som viktig. Ifølge kulturmeldingen skal og bør kunst og kultur være et virkemiddel i forebyggende helsearbeid og rehabilitering. Litteraturen er et estetisk produkt, men den representerer samtidig en aktivitet i kulturen som er av etisk betydning og relevans: Den deltar i en offentlig samtale. Litteratur kan meningsfylt gripe inn i andre livsområder, skriver litteraturprofessor Dan Ringgaard i sin presentasjon av *postkritikken*, en retning som ikke vil avvikle kritikken, men som kritiserer kritikkens uavklarte dogmer: «Postkritikken kritiserer det patologiske ved den ensidigt kritiske og alt for forudsigelige læsning, den, der hver gang mener at afsløre noget, som teksten tilsyneladende skjuler» (Ringgaard 2019, 69). I boka *Uses of Literature* (2008) spør Felski

hva som går tapt når dialog med litteratur blir skjøvet til side til fordel for en såkalt diagnostisering av teksten, når en demaskerende og reparerende lesning av teksten fortrenger det som i utgangspunktet tiltrakk oss ved teksten (Felski 2008, 1). Post-kritikken utfordrer dermed et moderne ideal om distinksjon, distanse og kritikk med en interesse for hvordan litteraturen blir brukt. «I stedet for at forstå det litterære verk som dets eget formål, som et studieobjekt eller som en fetich til konsum, oppfattes verket som noget, der først bliver til, når det tages i brug» (Ringgaard 2019, 69). En litterær tekst kan noe spesielt som den stiller til rådighet, og leseren stiller seg selv til rådighet for den, presiserer Ringgaard (2019, 69). Antropologen Bruno Latour fremmer også at litteratur blir til når vi tar den i bruk, og at leseren dermed også selv tas i bruk og blir til. Latour hevder likefrem at fiksjon former oss, at vi er det skaptets avkom (Latour 2013, 246). Her vil jeg supplere med Harold Bloom, som i boka *How to Read and Why* fremhever at vi leser litteratur «in order to strengthen the self and learn its authentic interests» (2001, 22).

Med litteraturprofessor Per Thomas Andersen vil jeg tale for fortellingenes effektivitet og betydning; fortellinger «gir kunstneriske opplevelser, lærer oss om den menneskelige eksistens, øver oss i innlevelse, forståelse og empati, trener oss i toleranse, gir historisk kunnskap og vekker til engasjement for samfunn og fremtid» (Andersen 2019, 157). Andersen utpeker fortellingen som «en av de mest effektive teknologier som noensinne er oppfunnet», for som redskap, teknikk, system eller metode kan fortellinger bidra til «å løse et problem eller utføre en særskilt funksjon. Historiefortelling gjør alt dette i et mangfold av livets situasjoner» (Andersen 2019, 157). I Norge har særlig Oddgeir Synnes og Thor Magnus Tangerås vært viktige døråpnere for feltene narrativ medisin og biblioterapi med sine ph.d.-avhandlinger (Synnes 2012; Tangerås 2018). Denne boka vil støtte opp om Andersens anerkjennelse av fortellingens kraft så vel som Synnes' og Tangerås' arbeid ved å synliggjøre hva litteratur kan lære oss om alderdommen.

Troen på litteratur og fortellingens kraft bekreftes dessuten av satsingen på feltene biblioterapi og narrativ medisin ved flere universiteter, som ved Syddansk universitet i Danmark, University of Liverpool i England og Columbia University i USA, selveste pioneren innen narrativ medisin. På nettsiden for masterprogrammet i narrativ medisin ved Columbia University blir det fremhevet at bruk av fortellinger kan styrke både pasientenes og omsorgsgivernes evne til å uttrykke egne erfaringer, deres mulighet til å bli hørt, anerkjent og verdsatt. Derfor er narrativ medisin av betydning for kvaliteten på helsetjenester (sps.columbia.edu 2019). Denne prioriteringen både anerkjenner og åpner for at litteratur kan utvikle egnetheten, noe legene Birgit Bundesen og Anne Lindhardt også argumenterer for i kronikken «Hvorfor læger kan lære af litteraturen» (2018).

Denne boka kan også ses i forlengelsen av en rekke viktige arbeider som Nora Simonhjells avhandling *Krøplingkroppar* (2009) og Peter Simonsens bok *Livslange liv* (2014). For øvrig er det produsert en rekke litteraturgerontologiske studier og artikler etter 2000. Deriblant vil jeg nevne Mike Hepworths *Stories of Ageing* (2000), antologien *Livslinjer. Berättelser om ålder, genus och sexualitet* (2010), Jeanette Kings *Discourses of Ageing in Fiction and Feminism. The Invisible Woman* (2013), *Uncanny Subjects. Aging in Contemporary Narrative* (2010) og *Imagining Care. Responsibility, Dependency, and Canadian Literature* av Amelia DeFalco (2016) og *Discourses of Ageing and Gender. The Impact of Public and Privat Voices on the Identity of Ageing Women* (2019) av Clare Anderson. De utvalgte eksemplene viser at litteraturens alderdommer er viet oppmerksomhet i forskningen på tvers av landegrensene.

«Eldre er svært forskjellige fra hverandre. Det finnes ingen gruppe i befolkningen som er mer ulike enn nettopp eldre», hevdet psykolog og alderdomsforsker Linn-Heidi Lunde i et debattinnlegg i *Morgenbladet* i 2015. Hun løftet frem viktigheten av å anerkjenne «alderdommens mangfold og de store individuelle variasjonene i helse, funksjon, interesser, ønsker og behov», for de friske eldre er i flertall (Lunde 2015). Siden nye generasjoner av eldre har bedre helse og økonomi, samt et høyere utdanningsnivå enn noen generasjoner før, er forskjelligheten desto tydeligere nå enn før. For å motvirke sementerte syn på hva alderdom er, og hvem eldre mennesker er, vil jeg med Lunde fremheve at vi trenger «nyanserte bilder og perspektiver på alderdom og hva det vil si å eldes i vår samtid» (Lunde 2015). Det kan litteraturen gi. Som redaktørene av antologien *Syg litteratur* fremhever: «Litteraturen tilbyder en erkendelse og opplevelse, som vi ikke kan indhente på andre måter» (Mai mfl. 2016, 9). Gjennom denne boka vil jeg diskutere og analysere hvilke erkjennelser og opplevelser alderdommen kan by på med det mål å vise at litteratur er mer enn underholdning.

UTVALG OG METODE, STRUKTUR OG INNHOLD I DENNE BOKA

Denne boka handler om alderdom slik den er fremstilt fra ulike perspektiver i en rekke samtidslitterære verk, og den er skrevet fra en litteraturforskers perspektiv. Alderdomsperspektivet åpner for å etablere koblinger til forskning på eksempelvis sykdom, kropp, lykke, ensomhet, sorg, seksualitet, relasjoner, aktivitet, økonomi samt til annen samfunnskritisk litteratur. De litterære verkene er i høysetet, men i diskusjonene og analysene vil jeg forholde meg til statistikk så vel som utvalgt teori og faglitteratur fra fagfelt som geriatri, helsefag, filosofi, psykologi, sosiologi og antropologi. Jeg forholder meg altså ikke bare til litteraturteori og

annen litteraturfaglig sekundærlitteratur. Men jeg er verken filosof, psykolog, samfunnsviter eller medisiner. Det er de litterære verkene og de problemstillinger de lanserer, jeg vil prioritere, ikke teoriene eller andre støttetekster. Det er det utvalgte primærmaterialet som først og fremst bestemmer hva jeg tar for meg i denne boka.

Livet er mer komplekst enn at én teori alene duger som tilnærming. De litterære verkene og de litterære karakterene er dessuten forskjellige. Dermed ville det være reduserende og forenkende å behandle dem i lys av én overordnet teoretisk retning. Jeg forholder meg følgelig eklektisk til det teoretiske stoffet. Siden ingen bestemte teorier har en overordnet posisjon i denne boka, ville det bli både nødvendig fortungt og repetitivt å presentere teorier og begreper mer enn nødvendig i dette introduksjonskapitlet. Ulike aldringsteorier og begreper er derfor i hovedsak presentert fortløpende gjennom boka i de kapitlene der de er relevante.

Det vil i noen grad handle om hvordan alderdommen bringer med seg frihet og nye former for livskvalitet. Men mest vil det handle om det vanskelige og problematiske som melder seg med alderdommen, de endringer som forstyrrer den frihet, trygghet og livskvalitet man stadig streber etter å etablere og oppleve. Verkene fremstiller overgangen til pensjonstilværelsen, sykdom, diskriminering, seksualitet, vold, pleie, aktivisering, demens, tap, ensomhet, utenforskap, selvmord og dødshjelp. Den aktuelle litteraturen tematiserer altså i stor grad ulike former for begrensning, regresjon og (eksistensielle) kriser.

Alle verkene vil ikke få like stor oppmerksomhet; de utvalgte verkene blir både presentert og analysert i varierende grad avhengig av perspektivet i bokas kapitler. Særlig romanene blir dermed ikke analysert uttømmende – og det er selvfølgelig mer å si om dem alle. Noen får spredt oppmerksomhet i flere av kapitlene, mens andre verk får mer konsentrert oppmerksomhet i ett kapittel. Noen av de begrepene og teoretiske innsiktene som er sentrale i et bestemt kapittel, er også aktuelle i enkelte av de øvrige kapitlene. Men siden tematikken skifter og ikke alle verkene blir behandlet i hvert kapittel, vil det naturligvis variere hvor aktuell enhver teori og ethvert begrep er gjennom bokas kapitler. Nedenfor peker jeg ut hvilke verk, begreper og teorier som er særlig relevante for de ulike kapitlene. Mens dette kapitlet gjør rede for bokas motivasjon, mål og materiale, samler jeg i avslutningskapitlet *Hva skal vi med litterære alderdommer?* noen av trådene. Men hvert kapittel står for seg, så sluttkapitlet er ingen fullstendig oppsummering av boka.

I arbeidet med det utvalgte primærmaterialet har metoden primært vært induktiv. Det vil si at jeg har funnet frem til og undersøkt mange litterære verk for deretter å kartlegge hva de forteller om alderdommen, samt hva de har til felles og hvordan de skiller seg fra hverandre. Slik har også bokas tematiske kapitler blitt

til. Utvelgelsen får konsekvenser, men det er like fullt verkene som i hovedsak har lagt premissene for hva denne boka handler om, samt for hvilke teorier og hvilken faglitteratur, forskning og statistikk som det har vært relevant å gå i dialog med. Selvfølgelig er det mye jeg ikke har funnet plass til som kunne vært integrert. For å kunne belyse ulike sider ved alderdommen har jeg som nevnt valgt ut relevante og kvalitative verk som fremstiller et mangfold av problemstillinger og temaer. Men norske samtidslitterære alderdommer er ikke utforsket med denne boka alene. Som litteraturprofessor Jørgen Magnus Sejersted fremhever, vil en empirisk og induktiv tilnærming være mer åpen for at meningsfylt materiale er i kulturell og historisk forandring (Sejersted 2018, 23). Med deduktiv metode går man motsatt vei, man slutter fra det allmenne til det enkelte. En rasjonalistisk og deduktiv tilnærming ville indikere at litteratur så vel som alderdomslivet er uforanderlig i sitt vesen. I denne boka vil jeg tale for en induktiv tilnærming, siden både litteratur og alderdom nødvendigvis er i utvikling, noe kommende samtidslitteratur stadig vil kunne bygge opp under.

KAPITTEL 2: FRA ARBEIDER TIL PENSJONIST

For mange representerer pensjoneringen selve overgangen til den livsfasen vi tenker på som alderdommen. Hoveddelen i denne boka blir derfor innledet med et kapittel om hvordan det føles å bli pensjonert. Dette kapitlet er i stor grad en analyse av novella «Ingenting hendt» fra *Surrogater* (2000) av Bjarne Breiteig, som forteller om hvordan arbeideren Leif opplever denne overgangen. I tillegg drar jeg noe veksler på de tre romanene *Så høyt var du elsket* (2011) av Nikolaj Frobenius, *De fem årstidene* (2014) av Gaute Heivoll og *De siste kjertegn* (2019) av Kjersti Anfinnsen, som også tematiserer forskjellen mellom det å være arbeidstager og det å være pensjonist.

Både tap av rollen som arbeidstager og alderdomsperspektivet gjør begrepet *ære* relevant på flere måter. Det gjelder til dels også for de kapitlene der det handler om ulike former for tap, ensomhet, selvmord og aktiv dødshjelp. Men i denne boka er det primært i kapitlet om overgangen til pensjonisttilværelsen at teori om ære vil spille en sentral rolle. Menneskets æresfølelse er i stor grad relatert til arbeidet i vårt moderne samfunn, og med æresforsker Alexander Welsh og filosof Kwame Anthony Appiah vil jeg knytte æresbegrepet til respekt, integritet og verdighet (Welsh 2008, x; Appiah 2010). Som Appiah påpeker i boka *The Honor Code*: «One way to grasp why honor matters to ethics is to recognize the connections between honor and respect; for respect and self-respect are clearly central human goods, too, things that add to *eudaimonia*, helping us to live well» (2010,

xv). Moral krever dessuten at man anerkjenner at ethvert menneske har «a fundamental right to respect what we term *dignity*. Dignity is a form of honor, too, and its code is part of morality» (Appiah 2010, 177). Men i hvilken grad viser litteraturen at gamle mennesker blir tildelt verdighet ved at de vises respekt?

Æresbegrepet er ikke entydig positivt ladet. Æresbegrepet synes generelt sett å være sterkere knyttet til faktorer som klasse og status enn til faktorer som respekt og verdighet. Ære er ikke ensbetydende med respekt, men respekt kan bidra til å styrke den ære man blir til del så vel som æresfølelsen. Svekket respekt gir svekket ære. Som antropologprofessor Unni Wikan fremhever, handler dessuten ære om verdi i egne og andres øyne, om selvrespekt og sosial respekt (jf. Wikan 2008, 9). Å bli behandlet med verdighet og samtidig føle seg verdig er viktig for ethvert individ. Wikan fremhever at ære er et komplisert begrep – både historisk og kulturelt bærer det i seg paradokser (Wikan 2008, 9). Det er eksempelvis et paradoks at man i alderdommen, som eldst i familien, med lengst livserfaring og med kunnskap og ferdigheter samlet gjennom et langt liv på kort tid raskt kan gå fra å ha en aktet og ærefull posisjon i familien og i samfunnet til å verken bli regnet med, kunne bidra eller delta. Et opplagt paradoks er dessuten: Hvordan kan siste fase av livet, som nødvendigvis rommer forfall, sykdom og død, være verdig? Verdighet, ære og respekt kan dessuten knyttes til menneskets behov for anerkjennelse; hva Georg W.F. Hegel kalte «Anerkennung» har en eksistensiell betydning for mennesket, for som Appiah fremhever, «human beings need others to respond appropriately to who we are and to what we do» (Appiah 2010, xiii).

I kapittel 2 henviser jeg blant annet til studier av hvordan gamle menneskers status og prestisje synker i takt med den kapitalistiske moderniseringen av samfunnet utført av forskerne Donald Cowgil og Lowell Holmes (Cowgil & Holmes 1972; Cowgil 1986). De ulike rolleendringene gjør det også naturlig å henvise til sosialgerontologen Irving Rosow (1985) og hans modeller for livets rolleendringer. Det påkaller hva alderdomsforskerne Svein Olav Daatland og Per Erik Solem (2011) har skrevet om strategier som tilbaketrekking, samt professor Guy Standings begreper *statusplid* og *statusfrustrasjon* (2011). Et annet aktuelt begrep er psykolog Erik H. Eriksons begrep *egointegritet*, slik det er brukt av geriater Ildri Kjølseth, som kobler begrepet til alderdommen (2014, 30; jf. også Erikson 1982). Begrepet *egointegritet* refererer til hvorvidt vi er fornøyde med det livet vi har levd, om vi aksepterer våre valg og handlinger. Manglende aksept kan resultere i fortvilelse og bitterhet så vel som dødsangst. Dette begrepet gjør seg særlig gjeldende i kapittel 2 fordi det kan kobles til æresbegrepet og den «integritetsfortvilelse» mennesket kan oppleve i tapet av arbeid. Alderdomsforsker Runar Bakkens bok *Frykten for alderdommen* (2014) og Martha Nussbaum og Saul Levmores bok

Aging Thoughtfully (2018) har også bidratt med verdifulle refleksjoner og poenger som jeg drar veksel på gjennom boka, men særlig i dette kapitlet.

Hva som bidrar til å svekke og styrke individers ære, vil stadig være i endring. Man kan påstå at et menneskes ære, i form av respekt, identitet, integritet og verdighet, av ulike grunner svekkes eller også forsvinner idet det aldrende mennesket blir gammelt. Litteratur kan bidra til å motvirke dette; den kan bygge opp og styrke eldre menneskers respekt, identitet, integritet og verdighet, og dermed den nødvendige ære de trenger for å bli sett og behandlet på en verdig måte. Litteratur kan synliggjøre mennesket bak sykdom, demens, rynker og ulike typer forfall, slik forfatter Anne B. Ragdes mor opplevde det med Ragdes roman *Arsenikkstårnet* (2001): «Hun ville bli *sett* ved hjelp av denne romanen, dette er meg, dette var min barndom, dere tror jeg bare er en tilfeldig pasient med et blodpumpende magesår eller en håpløst ubrukelig hjerteklaff» (Ragde 2014, 98). Med litteratur kan vi tenke nytt om hva alderdom kan være og slik fri oss fra internaliserte aldersstereotypier som jeg i likhet med psykolog Linn-Heidi Lunde (2017) vil hevde kan fungere både begrensende og selvoppfyllende.

Psykologen Mark Freeman (1993) opererer med begrepet «narrative foreclosure», som refererer til det å lukke livsfortellingen for tidlig, noe både andres og egne holdninger kan bidra til. I denne boka blir begrepets poeng levendegjort av Breiteigs novelle «Ingenting hendt». Men begrepet gjør seg også gjeldende i andre kapitler, og særlig der jeg skriver om Johan Harstads novelle «til» og romanene til Kjersti Annesdatter Skomsvold, Ingvild Holvik, Bergljot Kaslegard og Susanne Skogstad, som alle bidrar til å fremstille ulike strategier som kan knyttes til Freemans begrep. Mens enkelte av de litterære karakterene velger strategien «å lukke livsfortellingen» når bestemte hendelser som tap og sykdom inntreffer i alderdommen, utvikler andre seg til å innse at man kan ha flere år igjen å leve. Slik tilbyr litteraturen ulike former for motstand mot et reduserende syn på alderdommen, og den tydeliggjør hvilken betydning både andres og egne holdninger har for hvor bærekraftig alderdommen kan være.

KAPITTEL 3: ALDERSDISKRIMINERING

Diskriminering av mennesker på grunn av alder er ikke et ukjent fenomen. Dette kapitlet gjør rede for noen litterære eksempler på hvordan aldersdiskriminering kommer til uttrykk, og hvordan den oppleves, i Nikolaj Frobenius' roman *Så høyt var du elsket* (2011), Anne B. Ragdes roman *Jeg har et teppe i tusen farger* (2014) og *Det siste du skal se er et ansikt av kjærlighet* (2012) av Eivind Hofstad Evjemo. Av sekundærlitteratur og teori forholder jeg meg til alderdomsforskerne Svein

Olav Daatland og Per Erik Solems bok *Aldring og samfunn* (2011). Men også i dette kapitlet er æresbegrepet aktuelt, og da særlig Appiahs begrep «recognition respect» som refererer til hvordan vi oppnår respekt på grunn av anerkjennelse (Appiah 2010, 176). Den muligheten svekkes med de reduksjoner og tap av posisjoner som ofte følger med høy alder. Dermed er det også lettere å usynliggjøre, utestenge, overse, krenke og slik bidra til ulike former for diskriminering av andre mennesker, enten det skjer bevisst eller ubevisst, implisitt eller eksplisitt.

I varierende grad går jeg i dette kapitlet også i dialog med en rekke forskere, psykologer og kritikere, som Donna Wilson, Begoña Errasti-Ibarrondo, Gail Low, Robert Neil Butler, Alex Comfort, Peter Simonsen, Thomas Nicolaj, Lars Larsen, Per Erik Solem, Sissel Gran og Eirin Andresen Betten. Jeg drar dessuten veksel på enkelte av refleksjonene til kirurgen og folkehelseforskeren Atul Gawande fra bøkene *Better* (2007) og *Being Mortal* (2015), der han blant annet stiller spørsmål ved våre forventninger til at legen skal kunne fikse det meste. For blir livets avslutning mer verdig om vi lar medisinen, teknologien og fremmede overta styringen?

KAPITTEL 4: ALDERDOM OG SYKDOM

Alderdom blir lett forbundet med alvorlig sykdom og svekket helse. Derfor er filosof Hans-Georg Gadammers refleksjoner over helse i boka *The Enigma of Health* (1996) aktuell som et springbrett i dette kapitlet. Det er også fysioterapeut Alette Ottesens artikkel «Å kjenne og glemme kroppen» (2017), som gir en god forståelse av hva det vil innebære å føle seg innestengt i kroppen og dermed utestengt fra verden. Liv Køltzows roman *Melding til alle reisende* (2015) spiller en vesentlig rolle i dette kapitlet siden den fremstiller hvordan det oppleves å leve med sykdommen Parkinson.

Men sykdom rammer ikke bare den syke selv. Sykdom rammer også de pårørende. Derfor er romanene *Dager i stillhetens historie* (2012) av Merethe Lindstrøm, *Jeg har et teppe i tusen farger* (2014) av Anne B. Ragde, *Så høyt var du elsket* (2011) av Nikolaj Frobenius og *Siamesisk* (1997) av Stig Sæterbakken også aktuelle i dette kapitlet. Relevant for dette perspektivet og disse verkene er særlig forskning på kvinnelige familiemedlemmers pleie og omsorg utført av Kari Martinsen og Kari Wærness (1979), samt Janne Paulsen Breimos forskning på kjønnete forventninger til pårørende i rehabiliteringsprosesser fra 2014.

Sykdom rammer sjel, men også kropp. Den kroppslige aldringsprosessen er sentral i *Siamesisk*, noe litteraturforsker Nora Simonhjell har utforsket grundig i sin avhandling *Krøplingkroppar* (2009). Det gjelder også for Mikkel Bugges

novelle «Nag» fra *Ytterpunkter* (2007), som derfor hentes inn her og kobles til Sæterbakkens roman.

KAPITTEL 5: ALDERDOMMENS TABUER – SEKSUALITET OG VOLD

Det florerer mange forestillinger om alderdommen. Seksualitet blir ikke først og fremst forbundet med aldrende kroppene som knapt kan bevege seg. Men alder eliminerer ikke seksuelle behov. Vold er også gjerne forbundet med yngre fremfor eldre mennesker. Interessant nok speiler litteraturen våre fordommer, for seksualitet og vold er knapt belyst i norsk samtidslitteratur, så vidt jeg har kunnet kartlegge. Men jeg har funnet noe. I dette kapitlet er det igjen Liv Køltzows roman *Melding til alle reisende* (2015) og Mikkel Bugges novelle «Nag» fra *Ytterpunkter* (2007) som skiller seg ut og fremstiller det såkalt uhørte. Det gjør også Helene Uris roman *Hålke* (2016), som i likhet med Køltzows roman fremstiller seksualiteten som en del av alderdommen. I tillegg skildrer både Uris roman og Bugges novelle ulike former for vold. Laila Sognnæs Østhagens roman *I morgen forsvinner jeg litt til* (2014) problematiserer behandlingen av demente menneskers seksuelle relasjoner, og Johan Mjønnes' roman *Heim* (2018) fremstiller hvordan tilsynelatende alminnelige og tilvante handlinger og utsagn kan ramme den sårbare på en slik måte at ord og gjerning både fungerer krenkende og skaper frykt. Dette kapitlet serverer først og fremst lesninger av deler av de nevnte verkene, men jeg etablerer noe dialog med forskningsprosjektet *Seksuell helse blant eldre* (Træen mfl. 2018) samt med den kunnskap som formidles i læreboka *Demensboka. Lærebok for helse- og omsorgspersonell* (2015), som er redigert av Signe Tretteteig, ph.d. i sykepleie og ansatt ved Norsk kompetansetjeneste for aldring og helse.

Analysen av Mjønnes' roman synliggjør dessuten psykologen Michele Bograds poeng om at de undertrykte må ha kunnskap om undertrykkeren, ikke omvendt (Bograd, 1988). Dette poenget er integrert og utviklet av kriminologiprofessor Kjersti Ericsson i boka *Kjønsspillet* (1992), der Ericsson presiserer at det er den dominerende gruppa som «skaper språket og kontrollerer de materielle ressursene». Den underordnede gruppa eksisterer «i fremmede omgivelser», skriver Ericsson, og de underordnede må dermed «lære seg alt om den dominerende kulturen for å overleve. «Dette krever evnen til å se og tolerere forskjeller, å oversette på tvers av kulturer og å mestre reglene i et annerledes spill. Men dette forholdet er ikke symmetrisk, siden den dominante gruppa kan utnytte de underordnedes tjenester uten noen følsomhet overfor deres spesielle kultur» (Ericsson 1992, 111). Bograd og Ericsson relaterer dette primært til familiære relasjoner, og spesielt barn–foreldre-relasjonen, noe Ericsson også fremstiller i romanen *Han, hun*

og *kvinnekampen* (2019), der hun skriver: «Mens vi er små, må vi tolke foreldrene våre for å overleve» (Ericsson 2019, 24). Denne strategien kan gjøre seg gjeldende i alle typer asymmetriske relasjoner der den underordnede streber etter å tolke den overordnede part, og den blir aktivert for full styrke i alderdommen straks mennesket befinner seg i situasjoner der man er blitt ensidig avhengig av andre. Det blir eksempelvis fremstilt i Mjønes' roman, som blir diskutert i dette kapitlet, men også i Kaslegards roman *Det som nesten er sant*, som jeg skriver om i kapitlet *Sykehjemslivet*.

KAPITTEL 6: SYKEHJEMSLIVET

I 2018 hadde 32 234 personer langtidsopphold og vel 9000 hadde tidsbegrensede opphold på helse- og omsorgsinstitusjoner i Norge (SSB). En rekke samtidslitterære verk gir oppmerksomhet til institusjonell omsorg og livet på sykehjem, og i dette kapitlet vil det handle om følgende romaner: *Så høyt var du elsket* (2011) av Nikolaj Frobenius, *Dager i stillhetens historie* (2012) av Merethe Lindstrøm, *Mors gaver* (2013) av Cecilie Enger, *Jeg har et teppe i tusen farger* (2014) av Anne B. Ragde, *Det som nesten er sant* (2017) av Bergljot Kaslegard, *Premien for alt* (2017) av Ingvild Holvik og *Svartstilla* (2018) av Susanne Skogstad. Karl Ove Knausgård's novelle «Fuglene under himmelen» (2019) er også aktuell med denne avgrensningen.

Dette kapitlet etablerer noe dialog med statistikk og medieoppslag, men også med forskning, deriblant Einar Vetvik og Per Gunnar Dischs forskning på hvordan eldreomsorgen forvaltes i norske kommuner, noe som er av betydning for den pleietrengende så vel som for de pårørende. Svak eller sviktende institusjonell eldreomsorg kan føre til unødvendig mange utslitte pårørende, som i neste rekke dermed selv kan trenge omsorg og støtte (Disch & Vetvik 2017). De som forsker på og arbeider med utviklingen av sykepleie og eldreomsorg, taler for en mer personsentrert omsorg: Ved å kjenne livshistorien til den enkelte kan man bedre legge til rette for meningsfulle aktiviteter og styrke opplevelsen av livsglede, fremhever eksempelvis Kari Brodtkorb, Ragnhild Skaar og Åshild Slettebø, Catherina Øverås Totcheva og Janikke Solstad Vedeler (Brodtkorb, Skaar & Slettebø 2019; Totcheva, Vedeler & Slettebø 2019).

KAPITTEL 7: AKTIVITETSKRAVET – OMSORG ELLER OVERGREP?

Aktivitet er viktig. Men kravet om aktivitet kan gjøre aktivitet til et mer negativt enn positivt tiltak. Intendert omsorg kan dermed oppleves som eller fungere som

feilgrep eller overgrep. Denne problemstillingen blir fremstilt på ulike måter, fra ulike vinkler og i varierende grad i romanene *Jeg har et teppe i tusen farger* (2014) av Anne B. Ragde, *I morgen forsvinner jeg litt til* (2014) av Laila Sognnæs Østhagen, *Premien for alt* (2017) av Ingvild Holvik og i *Svartstilla* (2018) av Susanne Skogstad.

For dette kapitlet er teorier som *aktivitetsteorien*, *tilbaketrekkingsteorien* og *kontinuitetsteorien* relevante (Atchley 1989; Ferraro 1997; Daatland & Solem 2011, 145). Det gjelder å finne frem til egnede aktiviteter for den enkelte som det dessuten er mulig å både gjennomføre og opprettholde. Både interessant og bevisstgjørende er den kritiske holdningen til tilbaketrekkingsteorien som aldersforskerne Svein Olav Daatland og Per Erik Solem formidler: Tilbaketrekkingsteorien har bidratt til «en vitenskapeliggjøring av dagligdagse oppfatninger om aldring og eldre» (Daatland & Solem 2011, 145). Denne teorien har dermed bidratt til en legitimering av passiviserende behandling av eldre så vel som et reduserende syn på hva mennesker over en viss alder, og med svekket helse, kan få til. Slik kan aldersdiskriminerende holdninger både oppstå og styrkes.

KAPITTEL 8: Å LEVE MED DEMENS

I 2019 lever mellom 80 000 og 100 000 med demens i Norge (fhi.no 2019). Demens rammer mange. Likevel kan demens oppleves som et skambelagt tabu, noe som har motivert Frode Grytten til å skrive skuespillet *Albert & Anna*, der han synliggjør det demente mennesket. Jeg er litteraturforsker, ikke medisiner. Poenget med denne boka, og særlig dette kapitlet, er ikke å diagnostisere. Men i de verkene der diagnosen fremstår som noenlunde åpenbar, forholder jeg meg til noe relevant fagstoff, som Signe Tretteteigs lærebok om demens fra 2015 samt aldersforsker Runar Bakkens bok *Frykten for alderdommen* (2014), der han blant annet skriver om aldringens svekkelse som en reise tilbake til det grenseløse. Men viktigst er litteraturens fremstilling av demens, hva den kan lære oss, og hvordan den kan utfordre vårt syn på mennesker som lever med demens. Merethe Lindstrøms roman *Dager i stillhetens historie* (2012) og Cecilie Engers roman *Mors gaver* (2013) er viktige i dette kapitlet, men også Sunniva Lye Axelsens roman *Følge meg alle mine dager* (2011) samt romanen *I morgen forsvinner jeg litt til* (2014) av Laila Sognnæs Østhagen.

«Kan vi regne med den dementes tale?» spør Peter Simonsen (2016). Det bekrefter Thomas Wyllers utgivelse *En dements dagbok* (2013). Siden den gir unik innsikt i den dementes indre, har jeg valgt å gi den noe oppmerksomhet i dette kapitlet, selv om den ikke er en skjønnlitterær utgivelse. Men dagboka, og spesielt

redigeringen av den, lanserer problemstillinger som angår all verbal fremstilling av demens.

Tingenes affektive verdi blir dessuten tematisert i dette kapitlet. Jeg etablerer derfor noe dialog med antropologen Arjun Appadurai (1986), sosiologen Jenny Hockey, helseforskeren Bridget Penhale og geografen David Sibley. I tillegg bruker jeg Per Thomas Andersens begrep *eksisted*, som vil si et faktisk, hektisk og betydningsfullt sted som forteller om hvordan vi «er-i-verden» (Andersen 2013, 9). For hvilket eksisted har den demente som ikke lenger er en del av den faktiske, hektiske og betydningsfulle hverdagen? Vårt *eksisted* påvirkes også av tap og sorg, som endrer ved hvordan vi er i verden, og begrepet *eksisted* er følgelig også aktuelt i kapitlet «Tap og sorg».

KAPITTEL 9: TAP OG SORG

Tap og sorg er en del av livet, men dette er forhold som gjør seg særlig gjeldende for mange i alderdommen. Når det er en selvsagt ting, er det lett at alderdommens sorg ikke tillegges stor nok betydning og vekt. Som om sorgen og tapet ikke teller like mye når vi opplever det i høy alder. Slik er det selvfølgelig ikke. Tapet og sorgen kan oppleves som desto større i den livsfasen der det ikke lenger er like lett å etablere nye relasjoner fordi man er mindre mobil og kanskje også del av færre fellesskap. Geriater Peter F. Hjort opererer med tre perspektiver som gjerne rammer oss i alderdommen: *evighetsperspektivet* («jeg blir aldri frisk mer»), *avhengighetsperspektivet* («jeg blir avhengig av andres hjelp») og *utenforperspektivet* («jeg blir utenfor det store (friske) fellesskapet») (Hjort 2010, 24–25). Disse perspektivene er aktuelle for samtlige verk som tematiserer sykdom, pleiebehov og tap av nære relasjoner. Jeg henter inn disse perspektivene i dette kapitlet, der Skomsvolds roman *Jo fortære jeg går; jo mindre er jeg* og Lindstrøms roman *Dager i stillhetens historie* er sentrale. Spesielt tankevekkende og utfordrende er den sorgen og håndtering av sorgen som blir fremstilt i Susanne Skogstads roman *Svartstilla* (2018), der hovedpersonen lever det jeg vil kalle *et minimalt liv*. Bergljot (Kaslegard) Nordals debutroman *Magda* (2009) er et viktig verk fordi den skiller seg ut med å fremstille andre typer reaksjoner og strategier etter tapet av en livspartner. Jan Kristoffer Dales novelle «Sør» fra samlingen *Arbeidsnever* (2016) skildrer hvordan tap og sorg får ulike konsekvenser for de pårørende.

Når betingelser som påvirker identitet, tilknytning og orientering endrer seg, kan livet bli problematisk på en ny og prekær måte, noe Per Thomas Andersen fremhever i boka *Tankevaser* (2003, 105). Dette gjør seg særlig gjeldende i alderdommen da eksistensen blir utfordret når vi blir utsatt for alvorlige tap. I dette

kapitlet skriver jeg om forhold og situasjoner som aktiverer uro og resignasjon. Med utgangspunkt i sosiolog Ulrich Beck fremhever Andersen hvordan eksistensen kan få «en ny risikoprofil» i moderniteten (Andersen 2003, 105). Det kan også inntreffe i alderdommen. Andersens begrep «eksistensiell uro» (2006, 15) og sosiolog og filosof Zygmunt Baumanns begrep «reduerte forventninger» (2000, 88–89) er særlig aktuelle. Det er også begrepet «emosjonelt hegemoni» som jeg har fra Andersen og filosofen Alison M. Jaggar, og som jeg trekker inn i analysen av Skogstads roman (Jaggar 1992, 159; Andersen 2016, 135–138; 2019, 45). Begrepet «emosjonelt hegemoni» synliggjør hvordan eldre mennesker kan havne i en underprivilegert posisjon. Den som er i sorg og samtidig ensidig avhengig av andre, er særlig utsatt i møte med ulike former for maktmisbruk.

Tap og sorg synliggjør dessuten hvordan steder, omgivelser og situasjoner kan inneholde det Andersen kaller «*et affektivt register*» (2019, 38). Andersens begrep *affektive rom* er derfor relevant i både dette kapitlet og i kapitlet om døden. Ting kan også ha affektiv verdi, noe særlig antropologen Arjun Appadurai har skrevet om (1986). Hans poeng, samt forskning på hjemmerommets betydning for eldre mennesker i sorg utført av sosiologen Jenny Hockey, helseforskeren Bridget Penhale og geografen David Sibley, blir aktualisert i dette kapitlet, men til dels også i kapitlet om døden, der det handler om sorg og selvmord.

KAPITTEL 10: DØDEN

Alderdommen avsluttes av døden. Dødens betydning fremheves av at den er representert, om enn i ulik grad, i nesten alle de utvalgte verkene. Derfor er nær på samtlige verk representert i dette kapitlet, samt en del verk som har fått lite eller ingen oppmerksomhet i øvrige kapitler. Men det er først og fremst Johan Harstads novelle «til» fra novellesamlingen *Ambulanse* (2002) og Linn Ullmanns roman *Nåde* (2002) som blir analysert i dette kapitlet.

Den naturlige og fredfulle døden er representert i litteraturen. Men døden er ikke alltid fredfull. Døden, eller behovet for å dø, kan være komplisert. I dette kapitlet vil det derfor i størst grad handle om Eldres selvmord i en analyse av Harstads novelle «til». Teorien «The Interpersonal Theory of Suicide» (ITS) blir utforsket med utgangspunkt i Harstads novelle med vekt på tre forhold som peker seg ut: 1) mangel på sosial tilhørighet i en gruppe, 2) følelsen av å være en byrde og 3) evnen til å skade seg selv alvorlig og gjennomføre selvmord (van Orden, Smith, Chen & Conwell 2016; Siqveland 2017).

Geriatr ildri Kjøseths forskning på Eldres selvmord er sentral i dette kapitlet. Et nøkkelbegrep er «ensidig avhengighet», en belastende situasjon som særlig

gjør seg gjeldende for den som har mistet sin livspartner. Det vil med utgangspunkt i filosof Lars Fr. H. Svendsens bok *Ensomhetens filosofi* (2015) også handle om ulike former for ensomhet, som kan være både kronisk, situasjonsbestemt og flyktig. Etnolog Arnold van Genneps innsikter i overgangen mellom liv og død fra boka *Rites de passage* (1909), som siden er videreutviklet av Victor Turner i boka *The Ritual Process*, er også aktuelle (Gennep 1909; Turner 1969).

Temaet aktiv dødshjelp blir diskutert med utgangspunkt i Ullmanns roman *Nåde*, som synliggjør hvor kompleks situasjonen kan bli for både den som vil dø, og for den som blir bedt om å hjelpe. Denne delen av kapitlet trekker inn psykiater Herbert Hendins forskning på aktiv dødshjelp, publisert i boka *Seduced by Death* i 1997, og Norunn Kosberg bok om temaet fra 2018.

Kapittel 2

Fra arbeider til pensjonist

SAMMENDRAG For mange representerer pensjoneringen selve overgangen til den livsfasen vi tenker på som alderdommen. Hoveddelen i denne boka blir derfor innledet med et kapittel om hvordan det føles å bli pensjonert. Både tap av rollen som arbeidstager og aldersperspektivet gjør begrepet *ære* relevant på flere måter. Teori om ære vil derfor spille en sentral rolle i dette kapitlet, som i hovedsak presenterer en analyse av Bjarte Breiteigs novelle «Ingenting hendt» fra *Surrogater* (2000). Menneskets æresfølelse er i stor grad relatert til arbeidet i vårt moderne samfunn, og med æresforsker Alexander Welsh og filosof Kwame Anthony Appiah vil jeg knytte æresbegrepet til respekt, integritet og verdighet (Welsh 2008, x; Appiah 2010). Psykolog Mark Freemans (1993) begrep «narrative foreclosure», som refererer til det å lukke livsfortellingen for tidlig, noe både andres og egne holdninger kan bidra til, er særlig relevant i dette kapitlet, men også i de kapitlene som handler om sorg og selvmord.

NØKKEWORD alderdom | pensjonering | arbeider | ære | livsfortelling

ABSTRACT Retirement often represents the very transition to the life stage we think of as old age. This book therefore opens with a chapter on retirement. Both the loss of the role of employee and the perspective of old age make the concept of honor relevant. Thus, theory of honor will play a key role in chapter 2, which largely is an analysis of the short story «Nothing Happened» (2000) by Bjarte Breiteig. In our modern society the sense of honor is to a large extent related to our work, and I associate the concept of honor with respect, dignity and integrity (cf. Welsh 2008). The philosopher Kwame Anthony Appiah points out that every human being has a «fundamental right to respect what we term dignity. Dignity is a form of honor, too, and its code is part of morality» (Appiah 2010, 177). But how can the last phase of life, which necessarily includes decay, illness and death, be worthy?

Mark Freeman's concept of narrative foreclosure (1993), which refers to closing the life narrative prematurely, is especially relevant in chapter 2, but also in the chapters about grief, loss and suicide.

KEYWORDS old age | retirement | worker | honour | life narrative

Gjennom livsløpet fyller vi mange roller. Vi opplever også rolleendringer og tap av roller. Særlig alderdommen bringer med seg rolletap som får avgjørende betydning for hvordan livet arter seg videre. Den amerikanske sosialgerontologen Irving Rosow (1985) har presentert en modell for livets rolleendringer, der han skiller mellom status og rolle. Status vil si ens posisjon i en sosial struktur, og til denne posisjonen knytter det seg rettigheter og plikter. Rollen anses som det dynamiske aspektet ved denne posisjonen, nærmere bestemt den atferden og de forventningene som følger med posisjonen. Vi fyller dermed flere roller, som institusjonelle roller i kraft av det yrket vi har. Men også uformelle roller, som det er knyttet forventninger til, selv om de ikke er forankret i et formelt sosialt system.

Mennesket tilpasser seg i prinsippet alderdommen like godt som andre livsfaser (Rosow 1974), men samfunnets sosialisering av mennesker i alderdommen preger nødvendigvis hvordan vi takler overgangen. I alderdommen blir vi primært hensatt i uformelle roller og dermed utsatt for sosialiserende krefter, noe Rosow skriver om i boka *Socialization to Old Age* (1974). Flere forskere har også pekt på pensjonistenes rolleløse rolle som ifølge moderniseringsteorien fører til sosial deklassering; tilknytningen til samfunnet blir løsere, det blir færre viktige oppgaver å fylle og mange føler seg overflødige (Burgess 1960; Daatland & Solem 2011, 129–131). Hvis man i tillegg føler seg som en byrde, vil det nødvendigvis prege hvordan man håndterer og opplever alderdommen.

Pensjonistlivet kan oppleves som overgangen til livets siste fase. Livet intensiveres på godt og på vondt når slutten rykker nærmere. Første fase av pensjonisttilværelsen kan være en tøff overgang for noen, en gave for andre. Pensjonisttiden kan være en særlig god periode for dem som endelig kan gjøre det de har lengtet etter å ha tid til, som det eldre paret i Gaute Heivolls roman *De fem årstidene* (2014), som forteller om Heivolls egne besteforeldre. Etter 34 år som togkonduktør skal morfar endelig få tid til sine lidenskaper – kona, maling, hagen:

Han hadde stått på perrongen i all slags vær og sett til at folk kom seg av. Han hadde satt fløyta mellom tennene, svingt med flagget, stått i bakerste vogn med stasjonslykta og gitt signal. I løpet av sitt yrkesliv hadde han tilbakelagt en strekning som tilsvarte femtini ganger rundt jordkloden ved ekvator. [...] Det var nesten så han skjemptes. Han som i trettifire år hadde lengtet hjem til utsikten mot plommetreet. Kveldssola gjennom verkstedvinduet. De rolige skygene. Greinene som duvet lett i vinden. Han som bare ville sitte der og male (Heivoll [2014] 2015, 8).

Men med pensjonistlivet kommer det av og til sykdom som forstyrrer idyllen og innskrenker alderdommens muligheter, noe vi skal se flere eksempler på senere i denne boka.

Ikke alle lengter etter å slutte i jobben. For noen er det å leve sterkt knyttet til arbeidet. Da representerer ikke overgangen til pensjonisttilværelsen frihet, men snarere slutten på det som oppleves som et meningsfylt liv.

LIVSFASEOVERGANGER

Bjarte Breiteigs novelle «Ingenting hendt» fra *Surrogater* (2000) fremstiller hvordan overgangen til pensjonistlivet kan oppleves som et fall. «Ingenting hendt» innledes idet arbeideren Leif avslutter sin siste jobbdag på jernverket med en siste dusj. Leif er på vei ut av arbeiderfellesskapet og på vei inn i pensjonisttilværelsen. Den insisterende tittelen «Ingenting hendt» fremhever hvordan denne overgangen på den ene siden behandles som et ingenting, kanskje fordi den jo er nødvendig. Samtidig er avgangen alt, for det antydes at den vil føre til omfattende endringer i Leifs livssituasjon og livskvalitet. Novella åpner betegnende nok med at Leif sier «Jaja» (Breiteig 2000, 25). Sammen med tittelen fremhever dette lille ordet det tilsynelatende likegyldige, eller kanskje mer presist, det resignerte ved situasjonen. Men «Jaja»-et og insisteringen på at denne avskjedsdagen er ingenting, samsvarer ikke med Leifs reaksjon i dusjen. Dermed bidrar snarere «Jaja»-et og tittelen til å understreke at Leif verken språklig eller følelsesmessig synes i stand til å uttrykke hvor vanskelig og omveltende avgangen er for ham. Det avspeiler seg også i Leifs forsøk på å dysse ned og slippe unna mer avskjed ved å dusje før de andre.

Novella åpner in medias res, idet Leif er på vei inn i garderoben. Hjelmen er dekket av størknet jernslam, og Leif kaster den i søppelbøtta (2000, 25). Denne tilsynelatende dagligdagse handlingen blir en parallell til Leifs situasjon, for slik jernslammet er størknet, er også Leifs situasjon på et vis størknet nå som arbeidslivet er over. I likhet med hjelmen er han symbolsk sett havnet i søppelbøtta. Leif er gått tidlig fra kontrollrommet denne natten: «I natt var det ikke engang nødvendig å stemple ut, hadde Taraldsen sagt. Bare den siste dusjen gjensto» (2000, 25). Særlig ordene «engang», «bare» og «siste» fremhever hvilken milepæl avgangen representerer, hvilken dramatisk overgang han befinner seg i. Som om denne avslutningen av jobblivet markerer en slutt for selve livet. Det å ikke lenger duge, måtte pensjonere seg, viser at jobben ikke bare var en jobb. Den var livet. Likevel er denne overgangen fremstilt som et ingenting inntil Leif faller i dusjen. Avgangen er jo nødvendig av både helsemessige og samfunnsstrukturelle grunner, men

det later til at han må behandle avgangen som et ingenting for å makte den omstillingen som nå kreves av ham.

Leif kjenner enhver krok, enhver rutine, enhver lyd på arbeidsplassen: «Gjennom vindusruten lød fabrikkstøyen bare som et mykt surr, men han kunne likevel skille ut de enkelte komponentene» (2000, 26). Denne informasjonen bekrefter hvordan Jernverket så å si *er* i kroppen til Leif; han kan sanse og identifisere den minste lyd: «Han visste hva det var alt sammen. Han kunne ha jobbet hvor som helst i hele anlegget» (2000, 26). Mens Leif tar inn lydene fra Jernverket, slukner røyken mellom fingrene, og han kjenner små stikk i ryggen. Det er mer enn røyken som slukner for Leif for tiden. Slukkemetaforen går igjen gjennom novella og er signifikant, den etablerer et semantisk felt på både mikro- og makronivå i novella. Smertene kan dessuten leses som en reaksjon på avgangen, som et fysisk sorguttrykk. Det opplyses imidlertid at «en ny smerteri» er på vei (2000, 26). Han har følgelig hatt smerter også tidligere, og de har hindret ham i arbeidet. Han kan ikke lenger engang åpne og lukke ventiler, «de siste månedene hadde han bare sittet i kontrollrommet eller gått formålsløst rundt og sett på de andre» (2000, 26). Smertene har hindret ham i å utføre det han kan så godt. Arbeidstjenesten har derfor i praksis vært avsluttet «de siste månedene», det er ikke først denne avskjedsdagen det tar slutt. Smertene kan leses som kroppens reaksjon på den avgangen han trolig har gruet for lenge. Samtidig kan de være et uttrykk for det fysiske forfallet som aldringen nødvendigvis har påført ham, som hindrer ham i å virke som før. Reaksjonen kan være psykosomatisk, altså både sjelelig og legemlig fundert og dermed kompleks; mens smertene gjør at Leif er arbeidsudyktig, noe som gjør avgang nødvendig, forårsaker eller øker kanskje avgangen smertefølelsen. Tolkningen av at ryggsmertene kan knyttes til mer enn bare ryggen, synes adekvat fordi Leif er en klassisk Breiteig-karakter: Han fremtrer som språkløs, taus, ensom, og dermed sårbar. Alt han mangler ord for, får utløp gjennom ryggen.

Leif ble ærefullt takket av, han fikk klokke og et langt håndtrykk til takk. «Leif hadde ikke følt noe da. Han var verken trist eller bitter» (2000, 27). Ordet «da» avslører at Leif kan ha følt noe før avskjedsmarkeringen. En reaksjon kommer uansett i etterkant, i dusjen. Han reagerer med kroppen, en smerte samles i ryggen, «som om en kniv skar frem og tilbake over ryggstøylene nå, uten å komme igjennom» (2000, 27). Egen æresfølelse er ofte tett forbundet med ens yrke og arbeidsinnsats, og da kanskje særlig for mannen? Som alderdomsforsker Runar Bakken påpeker, utarter posisjonen som *de andre* seg ofte forskjellig for menn og kvinner: «Kvinner opprettholder i større grad sin tilknytning til fellesskapet gjennom et ansvar for barn og barnebarn, mens menn – bortsett fra de mektige og de som er rike på eiendom, penger og kunnskap – ser ut til å miste *alt* idet de mister sin

arbeidsevne. Menn blir i radikal forstand et objekt» (Bakken 2014, 52). Breiteigs Leif illustrerer denne påstanden og viser at æresbegrepet i stor grad kan anses som kjønnnet. Med Unni Wikan kan vi forenklet uttrykke det slik: «Menn har ære, kvinner har skam» (Wikan 2008, 9). Med arbeidet forsvinner fellesskapet, den strukturen og forpliktelsen som har vært pilaren i Leifs liv, som i størst grad synes å ha tilført Leifs liv innhold og dermed også verdighet og essensiell selvfølelse. Leifs historie illustrerer hvordan den pensjonerte kan oppleve svekket sosial identitet så vel som svekket æresfølelse idet man havner utenfor sitt vante jobbfellesskap og blir overlatt til seg selv og alderdommen. Det å være del av og bidra i et fellesskap kan være avgjørende for ens verdighetsfølelse, den type æresfølelse som kanskje sterkest påvirker menneskets selvfølelse, selvtilitt og selvrespekt.

FRA VERDIGHET TIL YDMYKELSE

I studier utført av forskerne Donald Cowgil og Lowell Holmes på 1970-tallet viser materialet at gamle menneskers status og prestisje synker i takt med den kapitalistiske moderniseringen av samfunnet (Cowgil & Holmes 1972). I det førmoderne samfunnet representerte alderdommen en såkalt gyllen tid fordi samfunnene var mer stabile. Det sentrale var å gjenskape, ikke endre, samfunnet. Det å oppnå høy alder betød i stor grad at man hadde gjort kloke livsvalg. Den erfaring og kunnskap som den gamle hadde, var dermed attraktiv for samfunnets overlevelsessevne. I det moderne samfunnet, som kontinuerlig er i utvikling og endring, blir gamle menneskers status og prestisje redusert siden deres kunnskap, erfaringer og ferdigheter så raskt foreldes (Bakken 2014, 41, 69). For øvrig kan vi innvende at dette problemet avhenger av hvilket yrke man pensjonerer seg fra. Kanskje er det minst problematisk for akademikere å pensjonere seg? Faglig trygghet og styrke vil for mange akademikere øke i takt med alderen, og pensjonistlivet gir frihet og tid til å fordype seg ytterligere i tanke- og skrivearbeid. Men overgangen til pensjonisttilværelsen kan igangsette en eksistensiell krise, idet identiteten så vel som følelsen av å delta og bety noe i stor grad er knyttet til arbeidet og kanskje også arbeidsstedet. Leifs sjef bekrefter at han har betydd noe: «Det er trist å gi slipp på en som deg, hadde Taraldsen sagt. Det er vanskelig å finne arbeidsvillige folk nå for tiden [...] Du har sannelig stått på» (2000, 26–27).

I en studie fra 1986 konkluderer Cowgil at gamle mennesker hadde lavere status i industrialiserte land der pensjonistlivet og flytting til sykehjem var å anse som sosialt substitutt for døden. Cowgil peker imidlertid ut styrking av familieverdier som en adekvat metode for å motvirke reversering av status og prestisje (Cowgil 1986). I det moderne samfunnet kan den pensjonerte finne eksistensiell mening

via andre kanaler enn arbeidet, som via relasjoner til barn og barnebarn. Det later imidlertid til at Leif ikke har noen nære relasjoner som kan fylle den funksjonen som arbeidet har hatt. Leifs situasjon tydeliggjør det kjønnede ved den æreskode han trer ut av når han nå blir pensjonist. Arbeidsfellesskapet som har fylt Leifs hverdag med verdi, har vært et maskulint miljø. Som alternativ synes hjemmet å tilby et miljø tappet for det som hittil har tilført Leifs liv mening. Leif mangler et sosialt nettverk som kan ta over den rollen arbeidet hittil har spilt.

Leifs arbeidsliv har vart lenge, vi vet ikke hvor lenge, men han har vært der lenge nok til at han kjenner enhver lyd og enhver arbeidsoppgave på Jernverket. Arbeidet der er en selvfølgelig del av Leifs hverdag. Som pensjonist trer han ut av det Michel Foucault (1966) kaller «tingenes orden», idet Leifs faste holdepunkter forsvinner fra hverdagen. Bruddet med den orden som arbeidslivet tilfører livet, er ifølge Bakken et representativt problem for den aldrende på ulike måter – både mentalt og fysisk opplever den gamle en oppløsning av det tilvante, en bevegelse over i det grenseløse (Bakken 2014, 27–29). Med smertene og med tapet av retten til å arbeide mister Leif sin mest betydelige sosiale rolle; det påvirker hans identitet så vel som de rutinene som har holdt ham i gang. Pensjonisttilværelsen vil kreve at han bygger opp en ny hverdag. Men Leif har ingen plan: «Og heretter var det bare stolen der hjemme. Sitte der og kjenne kniven. Det var det eneste som var igjen» (2000, 30). På Jernverket har Leif fungert, han har visst hva han skal, vært målrettet, nyttig, virksom og del av et fellesskap. Til sammenligning er han derimot dysfunksjonell, ensom og unyttig utenfor Jernverket. Den siste tiden har han imidlertid, grunnet ryggplager, heller ikke kunnet bidra som før, en tilstand som kan synes vel så nedverdiggende som det å måtte pensjoneres.

Leif forestiller seg ingen god alderdom, ei heller er han preget av illusjoner. Han er overlatt til «bare stolen», den er det «eneste» han mener å ha igjen (2000, 30). Bakken fremhever at alderdommen «er en ikke-feiret overgang, som hver enkelt av oss er overlatt til oss selv å skulle fikse» (2014, 207). Leif forsøker å fikse den ved å komme seg unna fellesskapet, dusje før de andre for å slippe mer avskjed. Leifs tanke om at «bare stolen» venter, at han heretter kun duger til å sitte i den, avslører at han primært anser pensjonistlivet som en tilværelse der man venter på døden. Arbeidet var livet. Han har ingen strategi for hvordan skape et liv av pensjonistperioden. Inntil han eventuelt blir pleietrengende, er han av velferdsstaten overlatt til seg selv, om man ser bort fra den økonomiske støtten pensjonen jo utgjør.

I boka *Aging Thoughtfully* (2018) undersøker Martha Nussbaum og Saul Levmore «the moral, legal, and economic dilemmas of old age» som de mener har vært neglisjert av filosofien. Både Nussbaum og Levmore avviser her *ideen om at*

alderdommen fører til eller representerer forsakelse. De argumenterer samtidig for bruk av fleksibel pensjonsalder (Nussbaum & Levmore 2018, 39–40). Pensjonering fra arbeid kan for noen representere en lettelse, en frihet, en premie, mens det for andre, som for Leif, kan oppleves som forsakelse, straff, som en slutt på alt som betyr noe, som gjør livet verdt å leve. Nussbaum, som jo er født i 1947, påpeker i et intervju i *The New Yorker* at dersom hun selv var tvunget til å pensjonere seg, ville det «affect me psychologically in a very deep way [...] I might just get depressed» (Aviv 2016). Leifs historie illustrerer den reaksjonen Nussbaum skisserer.

Idet Leif er på vei inn i dusjen, kommer en gutt, en fremmed vaskehjelp inn i garderoben. «Skal du dusje nå? [...] Det er ikke dusjetid før klokken fem» (2000, 27–28). Leif får bare sagt ja, der han står med et lite håndkle som ikke engang rekker rundt livet. Nakenheten fremhever Leifs sårbarhet. Den fremmede gutten vet verken hvem Leif er, eller at det er Leifs siste dag, og guttens manglende innsikt i og forståelse for situasjonen forsterker det ydmykende og ensomme ved denne ingentingssituasjonen som markerer avslutningen på Leifs arbeidsliv. Minner fra det som for Leif representerer de gode gamle dagene, dukker opp og kontrasterer stillheten i nåets garderobe: «Det var så stille der nå. Ingen prat eller latter som gjallet mellom veggene» (2000, 28). Fellesskapet mellom «gutter som tåler en støyt» (2000, 29), er borte, det er erstattet av stolen som venter hjemme, og av den fremmede vaskehjelpen som ikke vet at dette er Leifs siste dag, og som dermed heller ikke viser noen forståelse for at han skal dusje akkurat nå, tidligere enn vanlig.

Hvordan Leif de siste månedene bare har sittet i kontrollrommet eller gått formålsløst rundt og sett på de andre (jf. 2000, 26) representerer imidlertid en langtrukken ydmykelse som eskalerer og får sitt klimaks i dusjrommet denne siste dagen på jobb. For Leif faller: «Han kjente bare et vagt sting gjennom ryggraden idet kroppen traff flisegulvet» (2000, 33). Den fremmede renholdsarbeideren blir redd, vil ringe etter hjelp. Men Leif vil ikke bli funnet slik. «Må bare ligge her og komme meg litt, hvisket han» (2000, 33). Men gutten ser på klokka. «Du må nok prøve å komme deg opp, sa han. Du kan jo ikke bare ligge her heller» (2000, 33). Adverbene «nok», «bare» og «heller» og interjeksjonen «jo», som understreker det utenkelige i at Leif bare skal ligge der, avslører guttens utålmodighet og manglende forståelse for hvilken situasjon Leif befinner seg i. Det vi kan kalle fyllord, fordi de grammatisk sett er unødvendige, er signifikante og fremhever guttens syn på den gamle mannen som er til bryderi og hindrer hans arbeid. Den nedverdiggende scenen topper seg når Leif kaster opp: «Han fikk akkurat vridd hodet til siden idet det kom veltende opp av ham, flere kraftige støt ut over flisene. For hver

brekning var det som om noe revnet i ryggen» (2000, 33). Vaskegutten legger en støttende hånd på panna. Slik viser han omsorg, men likevel manglende forståelse når han ringer etter hjelp og relaterer hendelsen til at Leif «dusjet så varmt, og så ble det litt for mye» (2000, 34). Leseren stiller ikke på linje med gutten, for leseren vet mer og kan slik forstå mer av Leifs situasjon – hvorfor han trenger å dusje akkurat nå. I den grad leseren oppnår den innsikten, er dette et eksempel på hvordan litteraturen kan utfordre til å reflektere over etiske spørsmål som: «Hvordan kan jeg være et godt medmenneske?» Leifs historie og vaskeguttens håndtering av dusjsituasjonen kan bidra til å utvikle leserens evne til å agere med empati og medmenneskelighet i lignende situasjoner. Som Nussbaum påpeker i boka *Poetic Justice*, kan litteratur «be a bridge both to a vision of justice and to the social enactment of that vision» (1995, 12). Litteratur kan ses som del av et demokratisk prosjekt, spesielt i den grad litteraturen gir stemme til dem som ikke selv kan fremme sin sak: «The poet in effect becomes the voice of silenced people, sending their speech out of himself as a kind of light for the democracy» (Nussbaum [1997] 2003, 96). Med Jemeljan Hakemulder vil jeg argumentere for at lesing av litterære fortellinger, og i dette tilfellet Leifs fortelling, «enhances the ability to make psychological inferences about the emotions, thoughts, and motives others have in certain situations» (2000, 13). Litteratur kan dermed generere hva Keen kaller «difference-bridging insight» (Keen [2007] 2010, 90).

Fallet i dusjen kan leses som en parallell til Leifs fall i overført betydning i og med pensjoneringen. Diskvalifiseringen fra arbeidet på grunn av både svekket helse og høy alder bidrar til et verdighetsfall. Når han så blir liggende naken i dusjen i sitt eget oppkast, observert av en fremmed, og må hentes ut på sin siste arbeidsdag, er ydmykelsen komplett. De andre kommer snart for å dusje, «så måtte de vel til med avskjeden enda en gang» (2000, 34). Fra å ville slippe unna den oppmerksomheten og situasjonen avskjeden fremkaller, får Leif ironisk nok oppleve en mer følelsesladet, ydmykende og uverdigg avslutning enn den ydmykelsen alder og avgang allerede har påført ham. Om kollegene rekker å komme til garderoben før Leif hentes ut der han ligger naken på gulvet i eget oppkast, forblir åpent, men Leif innser i avslutningen at: «Det var bare å gi seg over» (2000, 34).

Den resignasjonen som novellas avslutning rommer, speiler det resignerte i det innledende «Jaja»-et, som gir inntrykk av at ingenting betyr noe, at det bare er å avfinne seg med situasjonen. Ifølge novelleteoretiker Graham Good er det sjangertypisk for novella at slutten varsles i åpningen. For denne novella gjelder det først og fremst Leifs holdning: «The novella is a closed form whose end is latent in its beginning: there is usually some initial indication *that* the end is known, and this enhances the narrative art of holding in suspense *what* it is» (Good 1994, 163).

Til tross for Leifs innledende og avsluttende resignasjon fremstår det som klart at avgangen betyr alt. Han må akseptere den umulige situasjonen og tar imot hjelp, noe som kan leses positivt, som et varsel om at han både vil få hjelp og vil ta imot hjelp. Men Leif ligger fortsatt nede, i oppkast på dusjgulvet og i smerter idet novella slutter. Den fysiske posisjonen og tilstanden illustrerer og fremhever den uverdige situasjonen han er havnet i. Men hjelpen er på vei, han er sett, han behandles fortsatt som et individ som har rett på hjelp og omsorg. Samtidig: Hvor langt kommer man med hjelp om et «jaja» og en unnvikende, resignert holdning er hva vi har å møte avgang og alderdom med?

Hvordan vi møter den utfordringen alderdommen representerer, avhenger av det filosof Kwame Anthony Appiah refererer til som «parameters» og «limits» (2005, 111) i boka *The Ethics of Identity*. Verbalt og emosjonelt synes Leif svakt rustet for den fasen av livet der aldringen blir et tap av ressurser. Hvilken tilpassingsstrategi som er adekvat, avhenger ifølge alderdomsforskerne Svein Olav Daatland og Per Erik Solem av både individets ressurser og av miljøets påvirkelighet. «Resignasjon og tilbaketrekking kan være en funksjonell strategi dersom miljøet er lite påvirkelig, men aktiv og utadrettet mestring vil normalt være en kilde til trivsel, forutsatt at en har – eller får – tilstrekkelig med ressurser» (Daatland & Solem 2011, 147). Leseren vet knapt noe om hvilket miljø Leif blir del av som pensjonist, det er bare stolen der hjemme vi vet venter. Det indikerer at han verken har eller får ressurser nok til å takle en aktiv og utadrettet tilværelse. Slik sett kan Leifs valg av resignasjon og tilbaketrekking som strategi synes som den mest funksjonelle. Daatland og Solem poengterer at den gode alderdommen blir «representert ved den reflekterte, ikke den resignerte, gamle», og den reflekterte regnes som den som evner å forsone seg med hvordan livet har vært og blitt, slik at ikke livet ender i fortvilelse (Daatland & Solem 2011, 148). Men resignasjon behøver ikke å utelukke refleksjon, ei heller forsonelse. Avslutningen antyder at Leif kan evne å forsone seg gjennom resignasjonen. Men Leifs negative oppfatning av den pensjonstiden han har i vente, kan påvirke hvordan hans alderdom vil fortone seg. Forskning har eksempelvis vist at personer med overvekt av negative oppfatninger om egen aldring og alderdom har høyere risiko for å utvikle helseproblemer og funksjonssvikt. Konsekvensen kan bli svekket livsvilje og kortere livsløp, noe blant andre psykologiprofessor Becca Levy og psykolog Linn-Heidi Lunde fremhever (Levy 2003, 203–211; Lunde 2017, 27).

Novellesjangeren fremstiller et utsnitt og dermed bare et lite innblikk i hvem Leif er. Om hjelpen bare bringer ham til stolen hjemme, eller om Leif gjennom fallet oppnår å bli sett også når han ikke lenger deltar i arbeidslivet og bidrar til samfunnet, forblir åpent. Men Breiteigs novelle løfter frem det tidspunktet der Leif

trer inn i en ny livsfase med nye vilkår, samtidig som fremstillingen av minner og tanker presenterer essensielle deler av Leifs bakgrunn og tidligere hverdag. De retrospektive innslagene utvider og supplerer det nåtidige utsnittet; de skaper det vi kan kalle utvidete øyeblikk. Breiteigs novelle kan derfor gjerne leses i lys av den russiske litteraturforskeren Michail Bachtins begrep «terskelens kronotop», som er krisens og vendepunktets kronotop (av *khronos* 'tid' og *topos* 'rom') (Bachtin [1990] 1997, 157). Fysisk og mentalt befinner Leif seg i en eksistensiell overgangssituasjon, i et tidrom der novellas nåtid er representert gjennom et avgjørende øyeblikk, og der rommet er representert ved et sentralt sted i Leifs (arbeids)liv. Nettopp i dusjen og garderoben har han pratet og avsluttet en hard arbeidsdag med kolleger gjennom et langt arbeidsliv. Fellesskapet han daglig har opplevd i dette rommet, kontrasterer derfor forsøket på å ta seg en dusj alene som først forstyrres av en fremmed renholdsarbeider og endelig hindres av ryggsmertter og oppkast. Terskelkronotopen er det tidrommet som i sterkest grad er ladet med affekt, noe den ydmykelsen Leif opplever i dette øyeblikket, i dette rommet, aksentuerer.

Ydmykelse kan anses som motsatsen til verdighet. Til tross for at den fremmede renholderens blikk forsterker det ydmykende ved situasjonen, bidrar han samtidig til å vise omsorg og respekt ved å bre et håndkle over ham og skaffe hjelp. Men hva kunne gjort Leifs overgang til pensjonistlivet enklere? Er mennesket alene ansvarlig for å etablere en verdig avgang og alderdom? Det finnes ikke enkle svar på dette. Men Leif synes dårlig rustet for alderdommen fordi arbeidet alene har vært livet. Samtidig har arbeidet mot slutten vært for hardt for Leifs helse. Leif trer inn i pensjonistlivet med svekket psykisk og fysisk helse, og potensialet for å oppleve en verdig alderdom er dermed tilsvarende redusert. Psykologen Mark Freeman ([1993] 2017) opererer med begrepet «narrative foreclosure», som refererer til det å lukke livsfortellingen for tidlig. Det later til at Leif velger denne strategien. Alderdommen er blitt redusert til en fase der det ikke er mer å oppleve eller oppdage. Han er ferdig, og det var det.

MULIGHETER OG BEGRENSNINGER

Hvordan alderdommen oppleves og arter seg, påvirkes av en rekke variabler, som helse, status, klasse og kjønn, påpeker Runar Bakken (2014, 71). Breiteigs Leif har enkelte fellespunkter med pensjonisten Viktor i Nikolaj Frobenius' roman *Så høyt var du elsket* (2011). Begge er pensjonerte menn, men de er fra to ulike klasser, noe først og fremst yrkene lege og jernverksarbeider synliggjør. Det var primært i arbeidslivet Leif fant mening og fellesskap. Selv da jobben opplevdes som

en drittjobb (jf. Breiteig 2000, 29), var den en viktig og selvsagt del av hans hverdag og identitet. Leif har stødig og flittig deltatt i samfunnet og fulgt instruksjoner. Som pensjonist mister han den rollen som har gjort hans liv betydelig, og han blir med avgangen en kontrast til den iherdige arbeider han var. Som pensjonister får begge kjenne på det Guy Standing kaller *statussplid* eller *statusfrustrasjon* i boka *The Precariat* ([2011] 2017, 11). Betegnelsen *prekariat* refererer først og fremst til en gruppe arbeidstagere som opplever stor usikkerhet i arbeidsmarkedet og dermed også økonomisk usikkerhet, avledet av ordet *prekær* «vanskelig, usikker» (NAOB *prekariat*; BMO). Denne tilstanden, så vel som de følelsene denne tilstanden genererer, har det unge prekariatet som forsøker å etablere seg i arbeidsmarkedet, til felles med eldre mennesker som er på vei ut av arbeidsmarkedet. Begrepene *statussplid* eller *statusfrustrasjon* synliggjør noen av de følelsene og dilemmaene som melder seg når vår status blir drastisk endret eller utfordret.

Som lege hadde Viktor hatt høy status og stor påvirkningskraft. Den situasjonen ble endret i og med pensjoneringen, og statusen svekkes i takt med økt alder. Men den drastiske rolleendringen inntreffer først idet Viktor blir syk. Leif har allerede svekket helse idet han blir pensjonist, og hans status som jernverksarbeider har svakere ettervirkende status enn Viktors legeyrke. I tillegg reduserer kroppens forfall Leifs mulighet til å oppleve en god alderdom allerede fra pensjonisttilværelsen tar til, mens Viktor får være en aktiv og glad pensjonist i mange år før helsen kommer i veien, noe jeg kommer tilbake til i kapitlet «Aldersdiskriminering».

Hele 59 prosent av arbeidstagere over 60 år kan tenke seg å fortsette i arbeid etter at de får rett til pensjon, ifølge en rapport laget for Norsk seniorpolitisk barometer (Dalen 2016, 23). Noen faktorer er spesielt viktige for hvorfor de over 62 år vil fortsette å jobbe. De faktorer som spilte en særlig stor rolle, er forhold som individet i stor grad mister straks man pensjonerer seg.

- at arbeidsmiljøet er godt (96 prosent)
- at arbeidet gir økt livskvalitet (92 prosent)
- at arbeidet er interessant (92 prosent)
- at man har gode kolleger (91 prosent)
- at jobben bidrar til at jeg føler meg nyttig i samfunnet (91 prosent)

Til sammenligning svarte bare 63 prosent at god lønn ville være av betydning for om de ville fortsette å jobbe. Det sosiale aspektet – følelsen av å bety noe, være produktiv og del av et fellesskap – gir mening til livet, noe som for mange går tapt med pensjonistlivet. Litteratur som skildrer mennesker i siste fase av livet, tydeliggjør hvordan ære er sosialt forankret, noe arbeidet bidrar til å opprettholde.

Enkelte former for ære er av betydning om vi skal oppleve også siste fase av livet som verdig og meningsfull. Leifs iherdige innsats på jobben er ikke lenger meritterende når han er blitt pensjonist. Snarere blir det tydelig at han er stilt utenfor, hans nye status er «diskvalifisert». Det gjelder også for den pensjonerte kirurgen Birgitte i Kjersti Anfinnsens roman *De siste kjærtegn* (2019), som tenker:

Før kunne hendene mine redde liv. De kunne redde et lite barn. [...] Nå kan jeg ikke engang skjenke i en kopp kaffe uten å søle. Frisøren min forteller meg at leiligheten er full av flekker og smuler. Han har sannsynligvis rett i at jeg trenger enda mer hjelp. Helst vil jeg klare alt selv. [...]

Hver gang jeg ser meg i speilet, er det noe som mangler.
Hver gang jeg ser på hendene mine, er det noe som mangler.
Jeg vet godt at det er fremtiden som mangler.

(*Anfinnsen* 2019, 30)

Iterasjonen («hver gang»), anaforene («hver gang jeg ser») og epiforene («som mangler») fremhever hvordan Birgitte er fanget i situasjonen, for manglene kan ikke bøtes på, de må utholdes. Livet som yrkesaktiv kontrasterer livet som gammel. Det er mye hun ikke lenger kan gjøre, både som lege og som privatperson. Men legearbeidet har en sterkere status som jeget tar med seg også inn i pensjonisttilværelsen, i likhet med Frobenius' pensjonerte lege Viktor. Selv om hun lever alene og føler seg skrøpelig, opplever hun ved flere anledninger å bli invitert til New York-Presbyterian Hospital for å holde foredrag eller til fine lunsjer for å bli gjort stas på (2019, 9). En byste får hun også (2019, 137). Hun drar aldri, men hun fikk muligheten til det. Det er også av betydning for den selvfølelsen hun sitter igjen med. I kraft av en prestisjefylt karriere som kirurg høster hun heder og ære også gjennom alderdommen. Det gjør det lettere å bære skrøpeligheten og tanken på at det er en siste gang for alt, slik hun tenker svært lite sentimentalt mot slutten av romanen (2019, 137). Hun er barnløs og mye alene. Slik får hun anledning til å føle på den samme ensomheten som Leif. I tillegg har hun arbeidet i USA, men hun er nå bosatt i Paris, og dermed i stor grad utilgjengelig for både tidligere kolleger, venner og familie. Men hun fremstår som ressurssterk mentalt sett; hun klarer seg godt, og hun har dessuten en kjæreste. Det gir håp for at også nye og nære relasjoner kan etableres i alderdommen. Det er ikke bare en fase der man venter på siste åndedrag. Dermed slapp hun å dø alene: «Jeg legger mine hender i hans. Slik sitter vi sammen til jeg slutter å skjelve» (2019, 142).

Hvilke muligheter og begrensninger har alderdommen? Breiteigs og Anfinnsens fremstillinger serverer to alternative scenarier som kan påvirke og utfordre

hvilke grep vi tar om egen alderdom. Individet er nødvendigvis i mange sammenhenger avhengig av samfunnets tjenester, som kan fungere både frigjørende og begrensende. Men det aldrende individet har også selv et ansvar. Appiah påpeker eksempelvis hvordan «circumstances that one might assume would be merely impediments may be transformed into a positive way of being» (Appiah 2005, 112). Med det døve mennesket som eksempel løfter Appiah frem hvordan den døve kan velge at «deafness is not a limit but a parameter». Det handler ikke om «trying to overcome a disability», men snarere «trying to live successful lives as the hard-of-hearing people that they are. A condition becomes an identity» (Appiah 2005, 112). Her tangerer Appiah en relevant utfordring som angår det aldrende individet så vel som det samfunnet den aldrende er en del av: Hvordan kan vi arbeide for å skape verdige og meningsfulle alderdommer? Som samfunnsborger og som medmenneske har vi kontinuerlig et ansvar for det, på vegne av både oss selv og andre.

Kapittel 3

Aldersdiskriminering

SAMMENDRAG Diskriminering av mennesker på grunn av alder er ikke et ukjent fenomen. Dette kapitlet gjør rede for noen litterære eksempler på hvordan aldersdiskriminering kommer til uttrykk, og hvordan den oppleves i Nikolaj Frobenius' roman *Så høyt var du elsket* (2011), Anne B. Ragdes roman *Jeg har et teppe i tusen farger* (2014) og *Det siste du skal se er et ansikt av kjærlighet* (2012) av Eivind Hofstad Evjemo. Også i dette kapitlet er begrepet ære aktuelt, og da særlig det fenomenet Appiah kaller «recognition respect» som refererer til hvordan vi oppnår respekt på grunn av anerkjennelse (Appiah 2010, 176). Den muligheten svekkes med de reduksjoner og tap av posisjoner som ofte følger med høy alder. Dermed er det også lettere å usynliggjøre, utestenge, overse, krenke og slik bidra til ulike former for diskriminering av andre mennesker, enten det skjer bevisst eller ubevisst, implisitt eller eksplisitt.

NØKKEORD diskriminering | alderisme | anerkjennelse | skjønnlitteratur

ABSTRACT Discrimination of people due to age is not an unknown phenomenon. This chapter discusses some literary examples of how ageism is expressed and how it is experienced in novels by Nikolaj Frobenius, Anne B. Ragde and Eivind Hofstad Evjemo. Thus, the concept of honor is also relevant in this chapter, and in particular Appiah's concept of «recognition respect» which refers to how respect is achieved through recognition (Appiah 2010, 176). I engage in dialogue with a number of researchers, psychologists and critics, such as Donna Wilson, Begoña Errasti-Ibarrondo, Gail Low, Robert Butler, Alex Comfort, Peter Simonsen, Thomas Nicolaj, Lars Larsen, Per Erik Solem, Sissel Gran and Eirin Andresen Betten. I also draw on some of the reflections of the surgeon and public health researcher Atul Gawande from the book *Being Mortal* (2015), where he questions our expectations of the doctor. Does the end of life become more worthwhile if we allow medicine, technology and strangers to take control?

KEYWORDS discrimination | ageism | recognition | fiction

Eldreomsorg mobiliserer ofte sterk støtte i befolkningen; mange mener eldre mennesker har gjort seg fortjent til velferdsstatens tjenester. Det er også lett å identifisere seg med eldre mennesker siden våre nærmeste, som foreldre og besteforeldre, går inn i alderdommen før oss, og alle skal vi forhåpentlig få leve lenge nok til at vi blir gamle. Alderdommen er slik sett noe vi både higer etter og vil unngå. Kanskje føler vi oss også bundet av en slags gjensidighetsnorm; den eldre generasjonen har hjulpet oss i våre yngre år, når de går inn i alderdommen, er det den yngre generasjonens plikt og ønske å yte gjengjeld. Men økt aldrende befolkning stiller økende krav til yngre generasjoner i form av skatter og omsorgsansvar. Dette vil kunne resultere i strid om ressursene mellom generasjonene (Daatland & Solem 2011, 121). Gjennom denne boka tydeliggjør de utvalgte verkene hvordan alderdommen på ulike måter er en utsatt fase; man er sårbar fordi man trer ut av sin faste jobb, man mister kanskje venner, partner, får dårligere helse. Myter og holdninger bidrar dessuten til at den aldrende er utsatt, i betydningen «sårbar». Det gjelder også overfor ulike tiltak, tjenester og forskning som yter press om å forsvare seg mot eller utsette aldring, som om den ikke var en nødvendig fase i menneskets liv. Tiltakene er velmente, men de kan være problematiske i den grad de bidrar til å skamme og stigmatisere naturlig og nødvendig aldring og slik vekke unødig forakt og frykt for alderdommen.

«Eldre blir mest diskriminert» er tittelen på en artikkel i Klassekampen 6. juni 2019, der forskningsjournalist Bjørn Vassnes løfter frem at forestillingen om eldre «som en byrde for samfunnet, i stor grad er en myte» (Vassnes 2019, 15). En internasjonal gjennomgang av undersøkelser i en rekke land viser likevel at eldre mennesker er den gruppa som opplever mest diskriminering. Forskere ved University of Alberta har samlet og analysert undersøkelser fra en rekke land som omhandler både holdninger til eldre mennesker og hva eldre selv opplever av diskriminering. Fra 48 til 91 prosent (avhengig av land) oppga at de hadde opplevd diskriminering på grunn av alder. Av de unge som ble intervjuet, oppga 50 til 98 prosent at de hadde hatt diskriminerende tanker eller vist diskriminerende oppførsel overfor eldre. Professor i sykepleievitenskap, Donna Wilson, betoner at mange unge lærer at eldre mennesker ofte er til bryderi, eller at de legger beslag på ressurser. Men denne forestillingen kan avvises med fakta. Wilson kommer fra Canada, der bare 20 prosent av sykehusinnlagte er over 65, bare tre prosent bor på sykehjem, én av fem over 65 fremdeles er i jobb og flere enn en tredel bidrar i frivillig arbeid. Jeg har ikke klart å finne helt sammenlignbare tall for Norge. Men nesten halvparten av alle nordmenn mellom 55 og 74 år var sysselsatt i 2004. Dermed ligger Norge tredje høyest når det gjelder sysselsetting blant eldre i Europa, bare slått av Island og Sverige (Lohne 2006). Likevel lever myten om at eldre er en belastning, godt.

Alderistiske (diskriminerende) holdninger forsterkes dessuten av at kulturen i mange land er overveiende ungdomsorientert (Wilson, Errasti-Ibarrondo & Low 2019). I en verden der selv den gamle skal være ungdommelig og ta godt vare på utseende og helse, kan det bli tilsvarende vanskelig å eldes med æren i behold (jf. Simonsen 2017). Det er problematisk om det ungdommelige oppvurderes på bekostning av normale aldringsprosesser, slik psykolog Sissel Gran også mener å se sterke tendenser til (2019, 91). Psykolog og forsker Per Erik Solem (2017) mener å spore et kulturelt ubehag overfor aldring, at aldring anses som frastøtende. Det kan bidra til å etablere feilaktige og fordomsfulle oppfatninger av mennesker i den tredje og fjerde alder.

Begrepet *alderisme* (ageism) ble lansert av Robert Neil Butler i 1969, og alderisme vil si fordommer og diskriminerende holdninger overfor eldre mennesker på grunnlag av deres alder (Daatland & Solem 2011, 121–122). Ifølge den britiske geriateren Alex Comfort går alderisme ut på at folk blir til mennesker av en bestemt og underlegen type, uten samme behov, interesser og verdi som oss andre – og det bare i kraft av å ha levd et bestemt antall år (Daatland & Solem 2011, 121–122). Det finnes mange former for alderisme. I en gjennomgang av faglitteratur om alderisme fant eksempelvis tre forskere frem til 27 definisjoner (Iversen mfl. 2009). Det kan blant annet handle om alderisme som holdning, som kan deles i en kognitiv, affektiv og atferdsmessig komponent (Daatland & Solem 2011, 122).¹ Alderisme kommer muligens sterkest til uttrykk når det blir formidlet at man ikke duger eller ikke er ønsket. Eller også når man føler seg ekskludert. Men alderismen kommer også til uttrykk i form av betegnelser som «seniluka», om den ekstra ferieuuka for dem over 60 år, eller beskrivelser som kan fortolkes med en viss negativ valør, som: «Mamma satt i stolen under vinduet. Det magre oldingensansiktet var halvt bortvendt, munnen åpen» (Knausgård 2019, 10). Betegnelsen «oldingensansiktet» er negativt ladet og avslører en stereotypiserende holdning. I Knausgårds beskrivelse preger den riktignok ikke datterens forhold til moren gjennomgående, men den er der i øyeblikket. Ordet *olding* kommer opprinnelig av det norrøne *öldungr*, som betyr «ansett mann» (BMO), men i vår tid aktiverer ordet primært negative konnotasjoner, på linje med for eksempel ordet *gubbe*.

Litteratur kan levendegjøre mennesket bak alle årene og slik bidra til å motvirke alderisme. Mange land har fått lover mot diskriminering og hatkriminalitet. Men mange land mangler fortsatt et adekvat lovverk som beskytter mot diskriminering av eldre (Wilson, Errasti-Ibarrondo & Low 2019; Vassnes 2019, 15). I 2020-årene kommer det store kull med eldre. De kan være en ressurs samfunnet ikke bør gå

1. For mer om alderisme, se bl.a. Daatland & Solem 2011, 121–125.

glipp av, i både betalt og i frivillig arbeid, og i sosiale sammenhenger. Men diskriminering kan hindre at dette skjer, ved at eldre ikke blir verdsatt og engasjert, eller ved at de trekker seg tilbake for å verne seg fra det som kan oppleves som krenkende eller uverdige reaksjoner.

I Ingvild Holviks roman *Premien for alt* (2017) viser 79-åringen Mali Fredrikke Sjursen seg nettopp som idérik, selvstendig og handlekraftig, noe man ikke nødvendigvis forventer av en som bor på sykehjem. Denne holdningen viser seg eksempelvis når den lørdagen Mali har ventet på en stund, er kommet. Hun er ferdig kledd, og hun har sørget for at det er blitt bestilt drosje. «Skulle ønske eg hadde fått dusja. Ordna håret», tenker Mali (2017, 151). Hvis hun lukter og ikke ser velstelt ut, kan det påvirke hva man tenker om Mali, det er lett å glemme at hun er prisgitt andres hjelp. Når ekstrahjelpen kommer med kaffevogna, og Mali sitter klar, tror ekstrahjelpen at Mali bare er enda en dement og desorientert pasient som ikke vet hvor hun er, som har gjort seg klar til å dra. Mali får svar i en spydig, nedlatende tone når hun kommenterer at kaffen er forsinket. «Eg er klar over det, seier ho. Beklagar at vi ikkje er i rute, frue. Vi har fleire oppgåver enn å servere deg kaffi, veit du» (Holvik 2017, 152). Ikke vet hun og ikke tror hun på at Mali skal på et arrangement på biblioteket, som Mali selv hadde ideen til, og som hun har sett frem til en god stund. Leseren blir redd ingen drosje skal komme, at Mali ikke skal få lov til å dra, eller at hun tar feil, at ekstrahjelpen på et vis får rett. Men drosjen kommer, Mali får dra. Romanen lar Mali få fremstå som en ressurs, hun er ikke bare gammel og delvis pleietrengende, selv om hun er det også.

Straks man trenger hjelp til primære gjøremål, kan utenforstående lett tro at pleiebehovet også indikerer reduserte kognitive og sosiale evner. Ekstrahjelpens snakke- og væremåte synliggjør en slik holdning overfor Mali. Respekten for Mali er svekket; hun har fått rollen som sykehjemspasient, og den rollen svekker ens mulighet til å få være et unikt og myndig menneske. Som Eirin Andresen Betten påpeker i essayet «Belastningsproblematikken», blir Mali maktesløs i møte med et system som skal ta seg av henne, men som ikke behandler henne som et individ; hun er bare én av mange som er samlet på ett sted fordi de er pleietrengende (Betten 2017, 46). Slik bidrar institusjonaliseringen og det velmente velferdssystemet til at mennesket fort anses som en stivnet, ferdig person uten potensial straks det når høy alder, i tråd med Simone de Beauvoirs påstand om hvem det gamle mennesket er ([1970] 2016, del I, 258). Men Holviks roman yter motstand til denne påstanden og får poengtert at fysiske svekkelser ikke er en indikasjon på at kognisjonen også er svekket.

I denne boka blir flere former for alderisme synliggjort på ulike måter: Sæterbakkens ektepar viser en alderistisk holdning gjennom avsky overfor seg selv så

vel som hverandre og bidrar slik til å problematisere et romantisk syn på at eldre ektepar pleier hverandre den siste tiden (kap. 4). I Ragdes og Engers romaner blir det servert mat som ikke er mat (kap. 6), Ullmanns Johan blir umyndiggjort og overstyrt selv om det i utgangspunktet var han selv som ønsket hjelp til å dø (kap. 10). Harstads enkemann forsvinner, verken familie eller helsepersonell har oppdagget at han er i så dyp sorg at han ikke finner grunn til å leve (kap. 10). Alderismen kommer i mange grader og former, og nedenfor følger noen eksempler som kan utdype og supplere de former for alderisme som blir belyst i de kapitlene som er nevnt ovenfor.

«I HANS ALDER»

Nikolaj Frobenius' roman *Så høyt var du elsket* (2011) forteller historien om den middelaldrende dokumentfilmskaperen Emil og hans far, den åttifireårige, pensjonerte legen Viktor som lenge har levd opp til det moderne alderdomsidealet om å være aktiv og virksom. Etter gjentatte hjerneslag blir han en kontrast til sitt tidligere jeg, til den som trenger hjelp og omsorg fra både familie og samfunn. Fra å være en anerkjent og attraktiv lege er han redusert til en pleietrengende gammel mann, en posisjon som slett ikke innbyr til den respekt, anerkjennelse og beundring Viktor er vant til. Han plages også av nyresvikt, leddgikt, paranoia og angst. Sønnen forsøker å sikre faren sykehjemsplass, men byråkratiet mener faren er for frisk.

Romanen åpner idet Emil blir vekket av en telefon fra sykehuset. Faren har hatt et illebefinnende, eller mest sannsynlig et hjerneslag (Frobenius 2011, 5–7). Fremme på sykehuset er Emil i krise mens han venter på legen. En gammel mann med rullator viser omsorg og stryker ham over kinnet: «'Ikke gråt, gutten min,» sa han trøstende. [...] 'Er det doktor Jansen du venter på? [...] Jansen er en bra mann,' sa han og kreket seg nedover korridoren på de knoklete beina» (Frobenius 2011, 12–13). Det er ikke doktor Jansen som kommer, men Jansens motsetning, Erik Velland, en atletisk, tettbygget, muskuløs ung lege på knapt tretti år, som trykker Emils hånd «kort og hardt», og som snakker i en avvisende tone akkompagnert av klisjeer som «[d]et er jo ikke uvanlig for en mann i hans alder» (Frobenius 2011, 16). «Hva har alderen hans med saken å gjøre?», skyter Emil inn. Men legen ser betegnende nok ned i notatene mens han sier at han ikke kan fortelle «noe som helst» før han har studert bildene av hjernen «en gang i løpet av dagen» (Frobenius 2011, 16). Slik forholder legen seg nøkternt avventende. På korrekt vis verken lover eller anslår legen noe uten belegg. Men dermed overser legen samtidig den pårørendes emosjonelle behov for informasjon. Det er legens ansvar å

gjøre en faglig vurdering fundert på forskningsbasert kunnskap. Men legens utfordring er samtidig å utføre profesjonen på en medmenneskelig måte. Som den amerikanske kirurgen og folkehelseforskeren Atul Gawande påpeker, er «failings like avarice, arrogance, insecurity, misunderstanding» en evig utfordring for legen (Gawande [2007] 2008, 8). I dette tilfellet gjør eksempelvis manglende imøtkommenhet at sønnen Emil blir unødvendig frustrert:

«Noe kan du vel si,» fortsatte Emil utålmodig. «Kommer dere til å operere?»

Legen strøk hendene gjennom det gygne håret, skjøv det vekk slik at øyebrynene som tidligere hadde skjult seg under hårluggen, nå kom tydeligere til syne. Disse mørke og uvanlig tett sammenvokste øyebrynene ga den unge legen et anstrøk av utvilsom maskulin autoritet, som Emil først ikke hadde lagt merke til. Et øyeblikk virket det som om legen ville bekrefte spørsmålet, eller muligens avkrefte det, men så kikket han som ved en innskytelse til siden, inn på rommet hvor Viktor lå utstrakt, som livløs, på sengen, og straks ombestemte han seg:

«Som sagt: Vi vet ikke ennå,» sa han, og nå hadde blikket hans fått noe kjølig og desinteressert over seg.

«Er det ...» begynte Emil og kjente at stemmen skalv av opphisselse. «Er det livstruende?»

Et nedlatende lite smil, som den unge legen selv sikkert regnet for å være omsorgsfullt, trakk over leppene hans.

«Ethvert hjerneslag er alvorlig, særlig i hans alder. Vi får bare vente og se. Dessverre er det ikke mer jeg kan si til deg nå. Jeg har andre pasienter ...» sa han og begynte å gå nedover korridoren.

«Hei! Jeg er ikke ferdig. Jeg har flere spørsmål!»

Legen gikk uanfektet videre, treskoene klapret lett mot linoleumsdekket.

«Han var også lege en gang!» ropte Emil etter ham.

Den hvitkledde snudde seg ikke.

«Og dessuten elsker jeg den fyren!»

(Frobenius 2011, 16–17)

Viktors havari blir ikke bare hans krise, men også sønnens. Etter det introduserende første kapitlet, der hovedkrisen lanseres, fremstilles en nyanserende bakgrunn som forteller oss mer om hvem Viktor er, hvilket liv han har levd og lever, hvilket komplekst menneske han var og er, noe legen Erik Velland verken viser forståelse eller respekt for ved å vise til klisjeer som «i hans alder» og selvsagtheter som «jeg har andre pasienter». En forståelig reaksjon om man primært ser situ-

asjonen fra legens perspektiv, som jo må prioritere og forholde seg rasjonelt til ethvert sykdomstilfelle, men like fullt ikke en respektfull måte å møte pasienter og pårørende på.

På sykehuset den første natten våkner ikke Viktor, og Emil sendes hjem på morgenkvisten, men det slår ham: «Jeg gikk fra sykehuset før han våknet og forlot ham der, og det streifet meg ikke at han ikke ville like å våkne alene og ikke vite hvor han var. Hvorfor hadde han gjort det? Betraktet han allerede faren som død?» (Frobenius 2011, 34). Emil viser og føler stor omsorg, og er tilbake på sykehuset allerede i tolvtiden, der han blir sittende og se på den sovende faren. Det er søndag. Ingen leger er på vakt. Ingen vet noe mer. Ingenting skjer. Emil lurert, venter, vil og forventer at noe skal skje, faren er jo på sykehus. «De så på ham og smilte og ristet på hodet. Ingen visste noe som helst. Ingen plan var lagt. Alle ventet på resultatene. ‘Skal dere operere?’ ‘Det er søndag,’ sa sykepleierne» (Frobenius 2011, 37). Det er søndag, en dag man kun gjør det prioriterte, det nødvendige. Slik fremhever Frobenius’ valg av dag hvordan Emil må vente på at noen skal hjelpe hans ikke-prioriterte gamle far. Emil tolker dette som en nedprioritering på grunn av høy alder. Men dette kan også tolkes positivt, det at man kan vente til mandag uten at det etter sykehusets vurdering får negative følger for farens helse. På mandag vil også bemanningen være bedre, noe som gagnar pasientene.

Som i Ragdes og Engers pårørendefortellinger (se kapitlene 6 og 8) er den gamle å anse som en sekundær hovedperson. I Frobenius’ roman er sønnen Emil den primære hovedpersonen, siden historien fortelles fra Emils perspektiv. Viktors historie er dermed filtrert via og farget av sønnens emosjonelle opplevelse av farens aldring og forfall. Og mens vi eksempelvis i Breiteigs novelle «Ingenting hendt» får lese om Leif idet han skal tre inn i pensjonisttilværelsen (se kapittel 2), har Viktor altså vært pensjonist lenge. Leif og Viktor står følgelig overfor to vidt forskjellige utfordringer, men deres utfordringer er like fullt oppstått på grunn av aldring: Leif må finne ut av hvordan leve et godt liv som pensjonist uten rutiner og fast arbeid. Viktor må håndtere overgangen fra å være en velfungerende og frisk pensjonist til å bli en redusert og trengende pleiepasient.

Tittelen *Så høyt var du elsket* på Nikolaj Frobenius’ roman fra 2011 henspiller på Johannes 3,16 («Den lille bibelen»), som jo innleder med: «For så høyt har Gud elsket verden.» Av sønnen Emil er Viktor fortsatt elsket. Men tittelen minner oss om Viktors forgjengelighet, at han vil bli en del av fortiden, og at han av samfunnet var høyere elsket, i betydningen ‘verdsatt’, da han fortsatt virket som lege og var en ressurs for samfunnet. Nå trenger han derimot samfunnet uten å kunne gi noe tilbake – han er redusert til en det ikke er verdt å investere i. Han er blitt til et tapsprosjekt for samfunnet. Filosof Kwame Anthony Appiah fremhever med

begrepet «esteem» at det du yter, skaper din verdi (Appiah 2010, 175). Viktor går fra å være den ideelle eldre til å rammes av ulike former for (institusjonalisert) alderisme.

SAMFUNNETS TAPSPROSJEKTER

Navnet Viktor betyr «seier». Mye av det Viktor har gjort og fått til gjennom livet, kan betraktes som seire, som sønnen, arbeidet og karrieren. Men som gammel og syk er det lite igjen av det seierspregede. Enhver seier innebærer stort sett et tap for noen. For øvrig klarer Viktor seg gjennom hele romanen, på et vis seirer han hver gang Emil og leseren tror han skal stryke med. Slik blir romanen et alternativt debattinnlegg som parerer kronikken «Alle oldinger, forén eder», som Frobenius publiserte i forkant av romanen, i *Aftenposten* den 20. februar 2009, og som dessuten er innlemmet i romanen (se Frobenius 2011, 156–159). Men romanens versjon av kronikken er noe revidert. Eksempelvis er den reelle faren 92 år i aviskronikken, ikke 85, som i romanens versjon. Den reelle kronikken og romanens kronikk synliggjør den selvbiografiske bakgrunnen for romanprosjektet. I romanen fremstiller Frobenius den gamle mannen som jo fortsatt lever, som fortsatt trenger verdige levevilkår og verdig behandling. Slik blir romanen en utvidelse, eller litterær fortsettelse av, kronikken. Agendaen preger romanen, som i den scenen der Emil hører et innslag i radioen og reflekterer over den gamles posisjon i det førmoderne versus det moderne samfunnet (se Frobenius 2011, 141–142). Sammenlignet med aviskronikken viser romanen nødvendigvis flere sider av saken, og den viser oss menneskelig sårbarhet og blir en essensiell kilde til innsikt i og kunnskap om den pårørende og den aldrende. Men det insisterende ved romanen gjør den i overkant normativ, moraliserende og forklarende.

«Having honor means being entitled to respect», hevder filosofen Appiah (2010, 175). Men det å være berettiget til respekt vil ikke nødvendigvis bety at man blir, eller opplever å bli, behandlet med respekt. Hvis vi vil undersøke hvorvidt et samfunn har et æresproblem, bør vi ifølge Appiah først kartlegge hvorvidt og i hvilken grad menneskene i det aktuelle samfunnet *mener* at mennesket har rett til å behandles med respekt. Neste trinn er å undersøke hvorvidt retten til respekt er tildelt på bakgrunn av et sett av normer, altså en form for æreskode. «An honor code says how people of certain identities can gain the right to respect, how they can lose it, and how having and losing honor changes the way they should be treated [...] Find a society with a code that assigns rights to respect of either kind, and you have found honor», hevder Appiah (2010, 175–176). Det finnes mange former for respekt, men en av de formene for respekt som er av betydning for

æren, er selvfølelse (esteem): «One sort of respect that matters involves having a *positive regard* for someone because of their success in meeting certain standards. We can term this *esteem*. We esteem people who are good at all kinds of things, from skydiving to poetry» (Appiah 2010, 175). Men selvfølelsen er ikke nødvendigvis knyttet til noen form for suksess. Det ikke å kunne klare seg selv kan svekke menneskets selvfølelse dersom behovet for hjelp oppleves som nedverdiggende og som tap av frihet. I takt med behovet for hjelp opplever eksempelvis Viktor svekket selvfølelse og anerkjennelse.

En annen form for respekt som har betydning for en persons ære, er det Appiah kaller «recognition respect». Det vil si at man oppnår respekt på grunn av anerkjennelse i kraft av sin stilling (Appiah 2010, 176). Som en vel ansett lege hadde Viktor høy grad av respekt og ære. Sønnen innser eksempelvis hvor godt likt faren var som lege, når de møter på en av hans tidligere pasienter: «'Jeg vet ikke hva jeg skulle ha gjort uten deg, doktor Uvdal, [...] Jeg er deg evig takknemlig, rett og slett.' Damen tok enda et skritt nærmere Viktor, gikk opp på tå og kysset ham på kinnet» (Frobenius 2011, 105–106). Romanen fremstiller hvem Viktor var og er, ved å trekke frem yrkesmessige forhold. Til forskjell fra Breiteigs Leif, som oppga bare å ha stolen hjemme da pensjonistlivet ventet, skrev Viktor lærebok og fagartikler og hadde en egen spalte om helse i en lørdagsavis da han sluttet å motta pasienter (2011, 106). «Han virket fornøyd med tilværelsen som pensjonist med hjemmekontor, kanskje var dette den beste perioden i livet hans» (Frobenius 2011, 106–107). Den *uttrykte* anseelsen ble redusert idet Viktor gikk av fra sitt daglige virke som lege, men anseelsen og Viktors ære har ikke nødvendigvis endret seg med aldringen. Men Viktors tilfelle illustrerer hvordan den endrer seg, i alle fall i den offentlige delen av samfunnet, idet Viktor blir *syk og pleietrengende*. Da blir alder en signifikant variabel. Strategisk sett er det heldig at Viktor er forhenværende lege, siden hans tidligere legestatus gjør det lettere for sønnen og for romanen å minne om hvilken respekt og behandling Viktor har krav på som menneske. Legestatusen tydeliggjør samtidig hvilket fall Viktor opplever fra han går av med pensjon og frem til han innhentes av den svekkelsen sykdommen påfører ham i alderdommen.

Appiah betoner at kjønn og klasse er variabler som påvirker individets status, og dermed den ære og respekt man blir møtt med (Appiah 2010, 62, 185). Klasseperspektivet kobler imidlertid ære sterkere til status og berømmelse enn til respekt og verdighet (jf. Welsh 2008, ix). Eventuelle klasseforskjeller spiller dermed en underordnet rolle når vi undersøker det æresbegrep vi kan knytte til eldre mennesker. Men som mann og som lege er Viktor av høy status og klasse. Først når Viktor blir syk, blir alderen et problem, et tapsprosjekt som samfunnet ikke

kan prioritere. Dermed utklasser både helsetilstand og alder betydningen av variabler som kjønn og klasse.

Breiteigs Leif er også mann, men sammenlignet med Viktor gir yrket jernverksarbeider lavere uttelling i æresregnskapet. Men som Appiah poengterer, respekt er ikke nødvendigvis knyttet til hvor man befinner seg i etablerte hierarkier (2010, 185), noe historiene til både Leif og Viktor illustrerer. Alderens svekkelse påvirker ethvert individs ære, både den ære man tildeles, og den indre æresfølelse man bærer med seg. Som gammel, og særlig som både gammel og syk, er man satt utenfor sin opprinnelige ramme og rolle, man settes gradvis ut av spill. Den svekkelse alder og sykdom påfører Viktor, veier tyngst. Verken klasse, kjønn eller helse kan overvinne økende alder og aldringens konsekvenser. Stadig økende alder er den faktoren som sterkest bidrar til at ære og anseelse er utsatte størrelser som svekkes og justeres med tiden. Samfunnets strukturelle ordninger påvirker og styrer det menneskesyn man må operere med innen statlige virksomheter som helsevesenet, og alder er en avgjørende variabel for om samfunnet kan og skal investere i å gi ham den beste behandling. Han får riktignok støtte i form av hjemmehjelp, rehabiliteringsopphold og korttidsopphold. Først når han ligger for døden, får han langtidsopphold.

Det er en grense for hva velferdsstaten kan hjelpe med – og dette avhenger ikke minst av at mange nok er villige til å arbeide med å ta vare på de pleietrengende. Som Bakken påpeker, er det en grense for alt, deriblant for hvor mye penger samfunnet kan bruke på de gamle. Det er også en grense for hvor mye familie og frivillige kan mobilisere (Bakken 2014, 139). Men hvilke grenser skal og kan vi operere med og samtidig legge til rette for verdige aldrende liv? Og hvem kan og skal bestemme hvilke grenser og avveininger som er rimelige? I et alderistisk perspektiv er det for eksempel problematisk at sykehjem serverer dårligere mat enn fengsler (se mer i kapitlet *Sykehjemslivet*). Og det er provoserende at profesjonell sørg-hjelp i helsevesenet har en øvre aldersgrense på 60/65 år. Det signaliserer at mennesket er mindre verdt straks det når en bestemt alder (jf. Krùger 2008, 14–15; Kjølvseth 2014, 11; se kapitlet *Døden*, under «Eldres selvmord – et underkommunisert tabu?»).

HVORDAN DØ VERDIG?

Ulike former for alderisme knytter seg også til hvordan man vil og skal dø. Moren i Ragdes roman *Jeg har et teppe i tusen farger* bor på sykehjem, og hennes form blir stadig verre. En dag opplever de at det ene benet er i ferd med «å revne av trykket av lymfe innenfra» (Ragde 2014, 162). Nattevakten lover å ringe legen, men

sykehjemmet har ingen forrang når de trenger lege om natten, de må ringe ordinær legevakt på linje med andre innbyggere (162). Dagen etter kommer en lege innom og trykker litt på benet. Ingenting blir gjort. Det oppleves som kynisk, siden man forventer at legen alltid kan gjøre noe. Bare et eller annet. «Men hva sa han da?», spør datteren. «Han sa *huffda*», svarer moren (2014, 163).

Neste natt dør moren. «De bare fant henne død i sengen. De satt ikke der med henne. De trodde hun sov» (2014, 164). De pårørende er opprørte over at hun døde alene. I prinsippet fikk moren trolig den beste døden, kanskje sov hun da hun døde. Men siden hun var alene, kan jo ikke døtrene vite om det var så fredfullt. Da den ene datteren skulle gå for dagen, var nettopp det å sove det siste hun ville, hun hadde vært urolig og «ville holde seg våken natten igjennom» (2014, 164). Man bor på et sykehjem og ikke hjemme alene for å være sikret pleie og omsorg. Eller for at de pårørende skal avlastes. Men også på sykehjemmet kan man oppleve at man er en ikke-prioritert. Man dør alene. Men det kan høres verre ut enn det er.

Vi forventer behandling, og man kan være rask til å anse det som nedprioritering om ingenting blir gjort. Men hva godt vil det gjøre om de legger moren inn på sykehuset, slik døtrene vil og forventer? De vurderer å presse på for å få mor lagt inn umiddelbart, de ser det som «livsnødvendig» (Ragde 2014, 162). Det er sen kveld, og de avventer til neste dag. Man er så redd døden og for å miste, naturligvis, at man foretrekker at noe blir gjort, uansett hva, i håp om å kunne utsette døden. Bedre kommunikasjon og større grad av tilstedeværelse kunne ha forhindret døtrenes opplevelse av at moren var nedprioritert og forkastet. Det er det vanskelig å takle, selv om man forstår situasjonen: «Det sa seg selv at en forvirret gammel dame i en seng på et gamlehjem kom langt ned på prioriteringslisten» (Ragde 2014, 162). Men noen elsker også den ikke-prioriterte. Helsepersonell må være rustet til å snakke om det vanskelige. Av og til er det ingenting å gjøre, eller best for pasienten om man ikke gjør noe. Da kan man bare være til stede, skape ro og trygghet, lindre. Dette krever et sensitivt helsepersonell og mottagelige pårørende. Ellers kan det knappe eller usagte lett oppleves som alderisme, at man ikke bryr seg om den som uansett skal dø snart. Den legen som ikke gjør noe, som ikke sier det man forventer eller håper på, kan oppleves som arrogant og kynisk. Atul Gawande stiller spørsmål ved våre forventninger til at legen alltid skal kunne fikse sakene. Og hvem gjør man det i så fall for? For pasienten, eller for de pårørende? Når er det på tide å gi slipp og ikke behandle? Som Gawande presiserer: «Lacking a coherent view of how people might live successfully all the way to their very end, we have allowed our fates to be controlled by the imperatives of medicine, technologies, and strangers» (Gawande 2015, 9). Kanskje opplever vi en bedre og

mer verdig avslutning om vi ikke lar medisinen, teknologien og fremmede ta den fulle styringen over våre helt siste dager.

PÅTATT PLIKTOMSORG

I Eivind Hofstad Evjemos roman *Det siste du skal se er et ansikt av kjærlighet* (2012) blir det i en liten del av romanen fortalt om farmor som er flyttet på sykehjem. Hun blir i stor grad fremstilt som en pest og plage. Eksempelvis har hun for vane å ringe vilkårlige mennesker og skjelle dem ut, og hun har anmeldt en av de ansatte for voldtekt – en mann som ifølge fortelleren er en hyggelig trommelærer fra kulturskolen som kunne ha vært «en klar favoritt til prisen for årets best integrerte afrikaner». For farmor «var og er han bare en svarting» ([2012] 2015, 242). Når familien kommer for å besøke, bærer de på et lite håp om at hun sover når de kommer: «'Er hun våken?' Det ligger en forventning i det, for om hun sover, kan de med god samvittighet trekke seg tilbake, si til seg selv at de i hvert fall prøvde» (244). Men farmor er våken. Det er tungt å være på besøk når de mangler noe å snakke om. De gleder seg til å gå igjen. Farmor vil også dra. «'Ta meg med', sier hun» (247). Det umulige ønsket skaper en vanskelig og sår situasjon. Aller helst ville de vel hatt henne med seg hjem, som den farmoren og moren hun en gang var.

Når farmor synker tungt ned på puta, noe man kan tolke som en resignert eller trist reaksjon på at hun må bli på sykehjemmet, griper de besøkende sjansen og håper at hun er trøtt. Det er hun ikke, «jeg ligger jo hele tiden», svarer hun. Men sønnen hevder at hun ser trøtt ut. «Å, gjør jeg?» svarer farmor, som muligens skjønner at sønnen forsøker å skaffe seg en legitim grunn til å avslutte besøket (248). Det er ingen overveldende omsorg å spore i den såkalte pliktvisitten til sønnen og barnebarnet. Sykehjemsvisitter er vanskelige. Hva skal man finne på, hva skal man si? Men forpliktelsen er der, og denne scenen avslører og kritiserer en påtatt pliktomsorg som jeg vil anta er temmelig representativ, og som ikke nødvendigvis gjør farmor godt. Hun håper spent på at de har med noe godt å spise. Men det har de ikke. Det rammer sønnens samvittighet, for hun har jo ofte servert ham både det vanlige og litt ekstra: «[H]vor mange ganger har ikke han spurt henne om akkurat det samme og fått en marengstopp eller en makron på asjetten ved siden av kveldsmaten?» (247). De pleier å hente henne hjem til familieselskapene. Da ruller de henne «diskré inn i rommet, og hun får innimellom skyte inn en kommentar som man alltid bekrefter som relevant» (242). Slik blir hun regnet med og på et vis behandlet med respekt. Men oppmerksomheten så vel som respekten er i stor grad tilgjort og påtatt. Som menneske er hun ikke lenger en likeverdig del av fellesskapet. Hun er redusert til en som forstyrrer samtalen, som man forholder

seg til mer av plikt enn av lyst, og som skremmer barna ved å grave dem i håret og rope «Bø!» (242).

Det gamle mennesket blir ved mange anledninger utsatt for påtatt omsorg, for det er muligens enkleste utvei? Slik kan man glatte over. Og hva er alternativet? Evjemo har inkludert en liten scene i sykehjemsscenen med farmoren, der en mann i rullestol blir hentet av døtrene for å bli med dem på tur. Men han vil ikke bli med. Hans vilje og motstand blir totalt ignorert, han blir infantilisert på det verste, for mens mannen selv «febrilsk» forsøker å holde igjen hjulene mens en sykepleier dytter, presiserer en annen pleier at det jo blir trivelig for ham, at han er heldig som får være med døtrene. Vel tvunget ut klapper døtrene hendene sammen og roper unisont «Så *der* er du!» (243). Den gamle mannen får en tilgjort og kunstig respons som avslører at forholdet neppe (lenger) er godt og nært. Denne typen respons kommer tydeligst til syne i møter med barn og med gamle som man ikke kjenner så godt, og som man dermed ikke vet helt hvordan man skal forholde seg til. Pleierne prioriterer i dette tilfellet ønsket til de pårørende, ikke den de primært skal ta seg av. Men er det riktig? Det er enkleste løsning, for det er vanskeligere å avfeie tre døtre enn en gammel mann i rullestol. Er det omsorg god nok? Vet pleierne hvorfor han ikke vil bli med dem?

Disse situasjonene kan vi lese opp mot den flertydige tittelen *Det siste du skal se er et ansikt av kjærlighet*. Den kan leses positivt, som et tegn på at kjærlighet og omsorg vil følge deg til siste åndedrag. Eller omvendt, i den betydning at kjærlig oppmerksomhet blir deg neppe forunt, er det siste du kan forvente. Slik rommer Evjemos tittel den dobbeltheten som lett kan prege mange av våre relasjoner, og som muligens kommer sterkest til uttrykk i alderdommen eller overfor den aldrende; de vi har vært eller fortsatt er nærmest, er også dem vi av og til er verst mot.

Aldersdiskriminering forekommer i mange grader og former. Derfor vil dette temaet også være aktuelt i flere av bokas øvrige kapitler, og da spesielt i kapitlet om alderdommens tabuer, men også i kapitlet om døden, som når eldres selvmord ikke betyr like mye som yngres selvmord, eller når mennesker over 65 år ikke blir tilbudt sorghjelp.

Kapittel 4

Alderdom og sykdom

SAMMENDRAG Alderdom blir lett forbundet med alvorlig sykdom og svekket helse. Derfor er filosof Hans-Georg Gadamer's refleksjoner over helse i boka *The Enigma of Health* (1996) aktuelle som et springbrett i dette kapitlet. Det er også fysioterapeut Alette Ottesens artikkel «Å kjenne og glemme kroppen» (2017), som gir en god forståelse av hva det vil innebære å føle seg innestengt i kroppen og dermed utestengt fra verden. Liv Køltzow's roman *Melding til alle reisende* (2015) spiller en vesentlig rolle i dette kapitlet siden den fremstiller hvordan det oppleves å leve med sykdommen Parkinson. Men sykdom rammer ikke bare den syke selv. Sykdom rammer også de pårørende. Det aspektet vil bli belyst med romaner av Merethe Lindstrøm, Anne B. Ragde, Nikolaj Frobenius og Stig Sæterbakken. Relevant for dette perspektivet og disse verkene er særlig forskning på kvinnelige familiemedlemmers pleie og omsorg utført av Kari Martinsen og Kari Wærness (1979) samt Janne Paulsen Breimos forskning på kjønnete forventninger til pårørende i rehabiliteringsprosesser fra 2014.

NØKKELORD sykdom | alderdom | erfaring | omsorg

ABSTRACT Age is easily associated with serious illness and impaired health. Therefore, philosopher Hans-Georg Gadamer's statements on health in his book *The Enigma of Health* (1996) are relevant. Physiotherapist Alette Ottesen's article «Knowing and forgetting the body» (2017) provides a good understanding of what it will mean to feel trapped in the body and thus excluded from the world. Liv Køltzow's novel *Melding til alle reisende* (2015) plays a significant role in this chapter since it presents the experience of living with Parkinson's disease.

Illness also affects the relatives. This aspect will be enlightened by novels by Merethe Lindstrøm, Anne B. Ragde, Nikolaj Frobenius and Stig Sæterbakken. Relevant to this perspective and these works are especially research on the care and tending provided by female family members by Kari Martinsen and Kari Wærness (1979), as well as Janne Paulsen Breimo's research on gendered expectations of relatives in rehabilitation processes from 2014. The physical ageing process is also central in this chapter, emphasizing how this process is depicted in Stig Sæterbakken's novel *Siamesisk* (1997), which I link to Mikkel Bugge's short story «Nag» (2007).

KEYWORDS illness | old age | experience | care

Pensjonistlivet kan by på gode dager uten bindinger og plikter og dermed være noe man ser frem til. Men så blir man syk. Alderdom er ikke et synonym for sykdom. Likevel er dette en periode i livet der man blir særlig bevisst på hvor avhengig man er av god helse for å kunne nyte den friheten pensjonisttiden kan by på. Filosof Hans-Georg Gadamer ([1996] 2004) knytter god helse til det å delta i og være involvert i verden og samfunnet. Når helsen er god, merker vi den ikke. Sykdom og helseproblemer gjør det imidlertid vanskelig å glemme kroppen. Det forstyrrer evnen til å delta som før, fremhever fysioterapeut Alette Ottesen (2017, 60). «Kroppen blir et objekt for oss og lukker oss mot verden. På en måte blir vi innestengt i kroppen og utestengt fra verden» (Ottesen 2017, 60). Med både sykdom og høy alder kommer kroppen i forgrunnen i den forstand at kropp og helse regulerer vår deltagelse i verden og dermed våre muligheter.

En av de sykdommene som i stor grad er forbundet med alderdommen, er Parkinsons sykdom (*paralysis agitans*), en sykdom som angriper nervesystemet og som ikke kan kureres. Fysisk aktivitet og trening er det best egnede midlet for å mestre og motvirke de plagene som Parkinson forårsaker, som gangvansker, muskelsvakhet, taleproblemer, stivhet, langsomhet (akinesi), dårlig balanse og svekket koordinasjon. Den som setter seg til i stolen og raskt tar rollen som pleiepasient, eller som lar seg overmanne av den depresjonen som kan følge med sykdommen, rammes trolig raskere, om ikke også hardere, av Parkinson (NHI *parkinson*). Kravet om aktivitet er ikke et gode for alle i enhver situasjon, noe jeg kommer tilbake til i kapitlet *Aktivitetskravet*. Men for Parkinson-pasienter er aktivitet av vesentlig betydning for livskvaliteten.

Høsten 2015 ga Liv Køltzow ut romanen *Melding til alle reisende*. Den handler om Køltzows alter ego, forfatteren Kaja Baumgarten, som får Parkinson. Sykdommen får Kaja til å gjennomgå og revurdere livet. Idet Kaja får diagnosen, tenker hun: «Hit skulle jeg! Dette var altså mitt mål! Jeg ville ha levd på en helt annen måte hvis jeg hadde visst det, men det gjorde jeg ikke» (Køltzow 2015, 15). Hun tenker på den hun var i går (2015, 22), den personen som på et vis forsvant med diagnosen, med bekreftelsen av det vi jo alle vet kan komme, men som likevel overrumpler oss, setter oss ut av spill, eller også bidrar til at vi tar nytt grep om det vi har igjen av livet. Sykdommen genererer en eksistensiell krise: «Var hun ikke lenger det mennesket hun hadde vært? Hvem var hun? Hvem var Kaja Baumgarten? Hvor skulle hun? Innerst inne bar hun på en følelse av håpløshet og dyp sorg som hadde vært der bestandig, og som omsider fikk en begrunnelse da hun fikk diagnosen» (2015, 92–93). Frem til hun fikk diagnosen, levde hun i mange år med forvirrende symptomer som stadig ga henne «en følelse av å være utilstrekkelig», hun «følte seg som en skuespiller som øvde inn en rolle» (2015, 26). Køltzow

fremstiller hvor vanskelig det kan være å ikke vite, men konstant ane at noe er galt fordi kroppen tar regi.

Kaja er født i 1945, og hun får diagnosen i 2001. Handlingen utspiller seg fra 2007 og frem til 2009, fra Kaja er 62 til hun er 64 år. Slik sett er Kaja bare på vei mot den tredje alder. Men sykdommen Parkinson påskynder og forsterker den regresjonen som naturlig kommer med alderdommen. Gjennom sykdommen får hun kjenne på de frustrasjoner og problemer som for mange er del av alderdommen, som fysisk og verbal utilstrekkelighet, men i mye sterkere grad enn hva en normal aldringsprosess vil fremkalle. Symptomer som hyperkinesi (ufrivillige kroppsbevegelser), muskelstivhet, langsomhet (akinesi), koordinasjon og dårlig balanse synes å være Kajas største utfordringer. Store deler av tiden er det umulig å skrive, og stemmen er blitt en klassisk lav «parkinsonstemme» (2015, 84). Medisinene gjør at hun veksler mellom å være svært kald til å bli glohet og gjennomsvett (2015, 64). Slik hindrer sykdommen henne i det private så vel som i det profesjonelle livet.

Kjærlighetsforholdet Kaja innleder, får etter hvert mer oppmerksomhet enn sykdommen eller det havarete ekteskapet. Relasjonen til Vegard Vinsnes fremhever Kajas vilje til å leve så vel som hennes desperasjon og svekkede dømmekraft. Det heftige forholdet som utvikler seg mellom dem, og som er av og på gjennom romanen, vekker et begjær i Kaja som etter hvert synes å utvikle seg til å bli en slags besettelse (se mer i kapitlet *Alderdommens tabuer*, under «Akseptert aldrende seksualitet?»). Forholdet fremhever Kajas nye (desperate) livsholdning som er fremkalt av sykdommen, og det forfallet som den forårsaker. Relasjonen til Vegard tydeliggjør hvordan Kajas dømmekraft svekkes i takt med hvordan sykdommen utvikler seg. Hun synes ikke være uten selvrefleksjon over egen ukritiskhet, som når hun tenker «på grunn av Parkinson befant hun seg på nytt i den magiske fasen, da barn tror de kan svinge tryllestaven og vips! så får de det som de ønsker» (2015, 210). Men under en ferie på Gran Canaria gir hun Vegard tilgang til sitt Visa-kort (2015, 219). Dermed blir overformynderiet koblet inn, og arvepengene blir flyttet til en sikrere konto. Kaja blir ikke umyndiggjort, men det føles likevel slik (2015, 235–236).

Kaja er gift med David når hun får diagnosen Parkinson. Men ektemannen trenger Kaja etter både slag og kreftsykdom. Med senvirkninger av slaget og begynnende demens (95) verken kan eller vil han være den støtten Kaja trenger som Parkinson-syk. Hun er heller ikke lenger i stand til å fylle den rollen han krever og forventer. Hun har alltid vært assistent for David, som reisefølge, som husmor og som «blomst i knappullet hans. Hun hadde levd sammen med David nesten hele livet, men kunne det ikke lenger på grunn av Davids motvilje mot sykdommen

hennes, den sykdommen som han lukket øynene for, og som hun derfor ikke fikk lov å snakke om» (2015, 91). Kaja velger å skille seg, enda det fører til at hun mister nettverk og venner. Skilsmissen åpner for at hun får oppleve det man kan anse som et forfriskende forhold til den yngre Vegard Vinsnes. Ektemannens avvissende holdning og den påfølgende skilsmissen fører imidlertid til at Kaja får en alderdom dominert av ikke bare sykdom, men også ensomhet og lengsel: «[D]et var et stort tomt hull her hjemme hos henne [...] Allerede nå var det bare henne og de kommunale hjelperne» (2015, 249). Men ekteskapet med David var ingen garanti mot ensomhet og lengsel. Etter vurdering av hvilken støtte Kaja kunne regne med fra familien, ble Kaja rådet av både fastlegen og nevrologen til å skille seg før hun ble for dårlig til å ordne opp: «‘Du klarer fint å ta vare på deg selv som pasient i mange år ennå, men du klarer det ikke hvis du skal ta deg av en pasient til, ikke med de sykdommene.’ Parkinson og demens. Det var umulig» (2015, 102). I dette tilfellet blir det tydelig at nærmeste pårørende kan være like mye en belastning som en ressurs. Når nettverket ikke er egnet, trenger vi velferdsstatens tjenester desto sterkere. Men behovet for hjelp fra eksterne instanser innebærer en annen form for maktbalanse enn den som forekommer i velfungerende nære relasjoner (se mer om asymmetriske relasjoner i kapitlet *Sykehjemslivet*).

ON-OFF-HVERDAG

I 2009 begynte en Parkinson-syk Køltzow å ta opp mye av det hun tenkte på mobiltelefonen. Hun følte seg rimelig frisk og ble enig med legen om å dokumentere hvordan sykdommen artet seg. Samtidig strevet hun med å skrive. Men sykdommen gjorde det vanskelig. Hindret av sviktende førlighet og svekket korttidshukommelse fikk hun ikke fremstilt tankene i skriftlig form. Mobilkameraet ble redningen. Hun tok opptak hun kunne vise til legen, men som hun også kunne bruke til å lagre litterære notater. Når hun ikke kunne skrive, dikterte hun. Senere fikk hun hjelp til å skrive ned mye av det hun hadde diktert (Isungset & Kumano-Ensby 2018). Mye av det hun dikterte, var usammenhengende, repetitivt og uten flyt. Derfor ble redaktørene i forlaget i tvil om det kunne bli bok av det. Selv mente hun at hun skulle greie det med tiden til hjelp (Isungset & Kumano-Ensby 2018). Det dikterte lyder eksempelvis slik: «Her blir det kaos, og jeg klarer ikke. Det er den samme historien igjen og igjen og igjen. Sukk sukk, sukk sukk. Jeg hater klaging og syting, men dette er alvorlig. Jeg får ikke trent. Jeg sitter innesperret her hele dagen, og jeg klarer ingen ting» (sitert etter Isungset & Kumano-Ensby 2018). Køltzows private opptak ble senere en sentral del av dokumentaren «Livs liv», og filmen har etter mitt syn evnet å fange opp mye av det romanen mangler.

Som litterær tekst ville romanen vært mer interessant og viktig, og kanskje også bedre litterært sett, dersom vi fikk lese den uten at den var filtrert, rensket og redigert.

I romanen savner jeg tydeligere spor av sykdommens konsekvenser og symptomer i språk, stil og form – en kritikk jeg mener også rammer en del litteratur som fremstiller demens. Jeg skulle ønske både forfatter og forlag torde dyrke frem mer litteratur som ikke er så konform og strømlinjeformet, som bryter mer med det forventede, det konvensjonelle, og da ikke bare tematisk, men også språklig, formelt og sjangermessig. Da kunne sykdom og alderdom bli fremstilt på en mer avautomatiserende, sanselig og virkningsfull måte som jeg samtidig vil påstå er mer realistisk. Mer krevende for leseren ville det også være. Men motstand er produktivt. For mye er for lett tilgjengelig, for prosessert. Og for ofte streber man etter å forfatte og redigere frem plot som går opp, en form og struktur som fremstår som rasjonell og lesbar, harmonisk og enhetlig. I Køltzows roman blir denne foredlingen, eller tilgjorte tilpasningen, synlig gjennom implementeringen av kjærlighetshistorien. Den fremstår først og fremst som et grep foretatt for å holde på leseren. Kjærlighetshistorien er verdifull idet den viser at følelser som forelskelse og begjær ikke forsvinner i takt med økt alder. Likevel kommer deler av historien etter hvert i veien for det som er mest viktig og unikt ved romanen, nemlig sykdomshistorien og hvordan det oppleves og føles å leve med Parkinson. Kjærlighetshistorien tar etter hvert for stor plass, og den utvikler seg til å bli mindre potent og interessant. Den står slik i veien for romanens viktigste prosjekt: Hva sykdommen Parkinson gjør med mennesket, noe lyriker Stein Mehren skriver frem i diktet «Parkinson / On and off»:

Jeg er en vanskelig person å ha
 som pasient. Særlig for doktor
 Parkinson. Jeg forsøker å bære
 sykdommen hans, men jeg mister
 den stadig, kaster den fra meg
 på bakken. Og springer av gårde
 glad og lett som en fugl
 Å nei du, så lett er det ikke
 å slippe fra meg, brummer Parkinson
 Han stanser, plukker opp fra gaten
 et stort anfall og legger det over
 akslene mine. Bær videre
 sier han, og jeg bærer

(Mehren 2008, 62)

Køltzows Kaja har det også slik. Romanen fremstiller hvordan hun stadig opplever det hun karakteriserer som «on-off-problematikk» (2015, 64), og hyperkinesiene gir henne det hun kaller meningsløse parkinsondager, noe som blir forsterket av en ujevn effekt av medisinene. Formen er ustabil, og hun veksler mellom å være utkjørt og energisk. Hver dag er hun i perioder satt ut av spill, og hun velter og knuser og mister ting (2015, 158–159, 172). Slik skaper sykdommen mange fortvilte øyeblikk. Vanskeligst er det kanskje å bære andres blikk når de mistolker bevegelsene og tror hun er full når hun svaier og sjangler (2015, 88): «[H]un hadde mistet selvtilliten av alle de foraktfulle blikkene» (2015, 204). Når disse opplevelsene får komme til orde, er romanen på sitt beste. Litteratur kan opplyse og dermed forebygge fordømmende feiltolkninger av den typen Køltzows Kaja opplever.

DYSTOPISK ELDRE SAMLIV – NÅR DEN GAMLE BLIR PÅRØRENDE

Lenge har rehabiliteringstilbud manglet til mange eldre som kunne hatt utbytte av det, mens hva geriater Ildri Kjølseth kaller «egenomsorgsevnen», har vært overvurdert for mange som burde fått omsorg i institusjon tidligere (Kjølseth 2014, 29). Kanskje vil man være hjemme. Kanskje vil ikke den pårørende sende sin kjære bort. Kanskje føler den pårørende at det er en plikt å stille opp. Kanskje får ikke den pleietrengende et tilbud så lenge partneren kan avlaste samfunnet. Men om den pårørende avlaster samfunnet på kort sikt, kan situasjonen bli såpass krevende at det skaper en unødvendig vanskelig alderdom for den pårørende som i utgangspunktet var oppegående og frisk. Slitasjen en pleiende partner blir utsatt for, vil kunne koste samfunnet mer enn om samfunnet hadde avlastet den pårørende tilstrekkelig og i tide. Ifølge Pårørendealliansen har vi per 2020 rundt 800 000 pårørende i Norge, og pårørendes omsorg utgjør rundt 110 000 årsverk. I norske kroner tilsvarer det 40 milliarder.¹

Hovedpersonen Eva i Merethe Lindstrøms roman *Dager i stillhetens historie* plasserer mannen på dagsenter, døtrene i Anne B. Ragdes roman *Et teppe har tusen farger* og sønnen i Nikolaj Frobenius' roman *Så høyt var du elsket* er avhengige av avlastning og hjelp fra sykehus og sykehjem. Statens velferdsordninger avlaster. Eller de har i det minste som intensjon å avlaste. Stig Sæterbakkens roman *Siamesisk* (1997) skildrer livet til det eldre ekteparet Erna og Edwin Mortens, som knapt har kontakt med omverdenen. Edwin er pleietrengende; han er

1. Se estimat her: <https://parorendealliansen.no/wp-content/uploads/2019/10/Antall-pårørende-04.18.doc.pdf>

blind og lam fra livet og ned og tilbringer surrealistisk nok dag og natt i en gyngestol på badet. Edwin trenger hjelp til alt, og det er hans kone, Erna, som pleier ham. Sæterbakkens roman bekrefter hvordan alderdom kan være synonymt med sykdom og forfall; den synliggjør hvor vanskelig og dystert det kan være å bli gammel så vel som hvor belastende det kan være å pleie egen partner. Fra kapittel til kapittel veksler romanen mellom henholdsvis Ernas og Edwins perspektiv og fremstiller det forlaget betegner som «et absurd og dystert kammerspill» i baksideteksten til 2014-utgaven. Gjennom vekslingen får vi innsikt i flere sider av hvordan deres aldrende liv og samliv fortoner seg.

Erna representerer de glemte kvinnene, de som bruker siste rest av funksjonell og potensiell god alderdom på å pleie sin syke partner. «Kommer du nå igjen?» spør Edwin (Sæterbakken 1997, 5), som om hun plager ham. Erna på sin side er plaget av at han sitter i stummende mørke, og det til tross for at han er blind og ikke merker noe fra eller til: «[J]eg føler det ville være å begrave ham levende hvis jeg slukker lyset når jeg går ut derfra» (1997, 5). Hun ser for seg at han kommer til å dø hvis han blir sittende i mørket for lenge (1997, 5).

Edwin kan ikke se, mens Erna har svekket hørsel. Edwin er avhengig av at Erna kan høre ham, noe hun ikke alltid gjør. Mens han er lenket til stolen på badet, er hun lenket til hjemmet for å passe på ham. Gjennom livssituasjonen er de, som den metaforiske tittelen *Siamesisk* fremhever, lenket sammen som siamesiske tvillinger. Hun er redusert til pleier og husmor, og det er ikke snakk om noe reelt samvær som kunne kompensere for belastningen. Han gir henne primært irritasjon og bekymringer. Tilværelsen er fylt av å tenke på hvordan han har det: «Er det for kaldt for ham der inne nå, i bare treningsdrakten?» (1997, 6).

Pleiesituasjonen preger dermed tilværelsen så vel som relasjonen. Hun opplever at han klager kontinuerlig:

Han klager alltid – det er som jeg åpner munnen hans med dørhåndtaket når jeg kommer inn til ham – hvor dårlig jeg er til å ta meg av ham, hvor lempelig jeg behandler ham, hvor skjødesløs jeg er, hvor lite hensyn jeg tar, hvor mye heller han skulle ha hatt en fra hjemmehjelpen, en ung en, i hvit uniform, med god tid, som han sier, og store pupper ... (1997, 42–43)

På dette punktet, som flere steder i romanen, står hva Edwin sier til Erna, i opposisjon til hva han tenker om henne, som når han unner henne å bli fri for ham: «Pokker heller, hun har ikke mer enn to armer og to ben, det har vært tider da hun kunne ha trengt både fire og fem. Hun trekker nok et lettelsens sukk når jeg trekker mitt siste ... Jeg ville ikke ha noenting imot å la henne få bli alene et år eller to,

som et plaster på såret» (1997, 30). Leseren opplever dermed en hengivenhet og takknemlighet hos Edwin som han ikke uttrykker overfor Erna. Erna på sin side er preget av å ha blitt hans pleier. Mot slutten av romanen tenker hun: «Kanskje, hvis han hadde hatt noen andre til å passe seg, ville jeg ha husket ham bedre slik han var. Det er mulig det hadde vært lettere for meg å holde på minnene hvis jeg ikke hadde vært alene om å ta meg av ham» (185). Når den pårørende påtar seg omsorgsrollen, vil det ikke automatisk påvirke omsorgspersonen negativt. Det å gi omsorg kan være tilfredsstillende, og ikke alle vil trenge eller ønske ekstern støtte fra andre. Mest vanlig er det å avlaste med opphold på institusjon. Det ville trolig gjort godt for Erna og Edwin. I stedet er de begge bundet til hjemmet og hverandre hele tiden.

Selv om Edwin er der, fremstår Erna som ensom. Dette fremheves av at hun gleder seg til besøk av vaktmesteren, som er en ung gutt (1997, 6). Straks han er innom, opplever Erna at det er «noe oppkvikkende ved den fremmede lukten som på et øyeblikk hadde fylt hele stuen» (1997, 11). Vaktmesteren på sin side blir bestyrtet når de hører et skrik på badet. Edwin høres redd ut. Vaktmesteren rykker til, men later som ingenting. Det gjør også Erna. Hun blir sittende, enda det kommer et nytt skrik, «det hørtes ut som noen holdt på å trekke tungen ut av munnen på ham» (1997, 12). Erna ser fortvilelse og hjelpeløshet i vaktmesterguttens øyne. Likevel blir hun sittende. Hun føler seg oppløftet: «Hva var det ved hans fortvilelse som gjorde meg så oppløftet? For det var det jeg var – oppløftet – jeg kan ikke finne noe annet ord for det – en glede, en plutselig skjelvende glede, strømmet gjennom meg, den presset tårene ut i øynene mine. Jeg så på ham, takknemlig, kunne jeg merke» (1997, 12). Men hva signaliserer gleden, tårene, takknemligheten? Er hun sadist og nyter Edwins lidelse? Og hvem plager hverandre egentlig mest av de to? Kanskje er hun mest glad noen endelig er på besøk og får kjenne på hvilket helvete hun lever i. Relasjonen og situasjonen er kompleks, og romanen serverer ingen entydige svar på de spørsmålene den stadig aktiverer.

Vaktmesteren drister seg til å spørre hvordan Edwin orker å holde ut med bare å sitte der inne (1997, 12), som om Edwin har noe valg. Erna svarer at han er en gammel mann, «at det er annerledes for en gammel mann enn for en som er ung» (1997, 12). Hun betror ham at han «er ikke like grei å ha med å gjøre bestandig». Hun er litt usikker på hvor mye hun kan si. Vaktmesteren svarer ikke. Leseren må lure på hva hun ønsker å betro ham, for hun velger å ikke si noe. Edwin roper. Men hun velger å late som om hun ikke hører det heller. Det usagte antyder at det kanskje ofte er slik. Hun prioriterer å tilby vaktmesteren mer kaffe. Romanen synliggjør hvordan de nærmeste kan terrorisere hverandre, noe som lett forsterkes i alderdommen hvis man er fanget av hverandres selskap på grunn av lavere mobilitet og

svakere sosialt nettverk. Indirekte blir det fortalt hvordan Erna har det siden hun velger å forbli i stuen med en fremmed unggutt mens ektemannen roper i smerte fra badet. Det som kan karakteriseres som terrorisering innenfor husets fire vegger, har romanen *Siamesisk* til felles med Helene Uris roman *Hålke* (2016), som jeg kommer tilbake til i kapitlet *Alderdommens tabuer – seksualitet og vold*, under «Begjær og relasjonell terror».

Regjeringen har igangsatt arbeidet med det den kaller en kvalitetsreform, under tittelen «Leve hele livet» (2018). Uavhengig av politisk parti handler det i stor grad om å opprettholde verdighet og hindre umyndiggjøring. Det er vel og bra. Samtidig kan vi med Runar Bakken være skeptiske og anse politiske tiltak som sentimental humanisme inntil idealene blir realisert og får en faktisk betydning (Bakken 2014, 154). Fine ord og bevilgning av penger er ikke nok. Noen må også ha kompetanse, vilje og anledning til å følge opp idealene og bruke pengene på adekvat vis. Det holder ikke å lage rapporter. Romanen *Siamesisk* fremstiller eksempelvis hvor lite idyllisk omsorg i eget hjem kan være, hvor utsatt man er, hvor fanget man kan bli i eget hjem, enten man er den som får omsorg, eller er den som må yte omsorg for sin nærmeste. De svenske kritikerne Gabriella Håkansson og Jonas Ingvarsson leser ekteparets tilstand som «post-paradisisk» (Håkansson & Ingvarsson 2000). Den merkelappen fremhever hvordan *Siamesisk* på ingen måte skjønner hvordan det er å bli gammel, ei heller hvordan det er å leve sammen med sin ektefelle når begge er gamle og trenger hjelp og avlastning. I mange tilfeller er det et mål å tilrettelegge for at ektepar og samboere skal få bo sammen også på sykehjem, hvis de ønsker det. Samtidig belyser den litterære dystopien som blir fremstilt i *Siamesisk*, at det ikke nødvendigvis er fint å få bo sammen som gamle enten man bor hjemme eller i et annet bofellesskap. Helsetilstanden, relasjonen og de forhold som påvirker relasjonen, spiller selvfølgelig en rolle også i alderdommen. Pårørendeomsorg kan defineres som «omsorg gitt i kjærlighet for å sikre verdighet» (jf. Åmås 2020,14; Bjånesøy 2019). Men pårørendeomsorg kan også være omsorg gitt av plikt, uten garanti for verdighet.

I en samtale med Nikolaj Frobenius og John Erik Riley i *Vinduet* (1/1999) forteller Sæterbakken at ideen til badet og leiligheten som fremstilles i romanen, kom fra historier fra pleiehjem i Norge: «I verdens rikeste nasjon plasserer vi gamle, pleietrengende folk på badet» (Frobenius & John Erik Riley 1999, 42). Sæterbakken blander inspirasjonen fra absurd teater med norsk praksis på dagens sykehjem. Situasjonen er altså realistisk forankret, mens Sæterbakken utvikler det teatraliske: «Jeg liker blandingen av det helt stiliserte og det helt realistiske. Jeg prøver å skape et univers der det er et bestemt forhold mellom hva som går an og hva som ikke går an. På den ene siden en ekstrem begrensning, gjerne knyttet til

tid og rom, et klart avgrenset eksistensielt rom, gjerne realistisk, så som baderommet» (Frobenius & John Erik Riley 1999, 42). Sæterbakkens roman kan leses som et samfunnskritisk prosjekt, siden eldreomsorg og helsevesenet er essensielle ledemotiver. Edwins fastlåste situasjon kan fremstå som absurd. Samtidig er den en realitet for mange som av ulike grunner er lenket til stolen eller senga hjemme. Edwin har bare frihet i tankene, og han er prisgitt Ernas pleie.

Siden det er kvinnen som pleier mannen, harmonerer deres situasjon med statistikken: Det er flere kvinner enn menn som bærer omsorgsbyrden når partneren eller en forelder blir syk. I 1979 skrev Kari Martinsen og Kari Wærness at det tradisjonelt har vært «tillagt kvinnelige familiemedlemmer å yte den personlige omsorg som den syke trenger» (Martinsen & Wærness [1979] 2012, 102). Omsorg i nærmiljøet lønner seg økonomisk for det offentlige, spesielt om vedkommende ikke hurtig vil kunne komme seg ut av sykerollen (Martinsen & Wærness [1979] 2012, 103). Forventningene til pårørende i rehabiliteringsprosesser er kjønnnet også i 2014, viser undersøkelser utført av Janne Paulsen Breimo. Helsepersonell forventer eksempelvis mer av kvinnelige enn av mannlige pårørende. Men kvinnene forventer også mer av seg selv, mens mennene er klare på at det er begrenset hva de kan gjøre (Breimo 2014). I en undersøkelse utført av Pårørendealliansen svarte eksempelvis 15 prosent av de kvinnelige respondentene at de bruker mer enn 30 timer i uka på omsorg. Dobbelt så mange kvinner som menn erfarer dessuten negative helseeffekter av omsorgsbyrden. Hvor belastende situasjonen vil være for den pårørende, er altså fortsatt relatert til kjønn.

«KROPPEN ER EN KLOAKK»

Den kroppslige aldringsprosessen og hvordan den sanses og oppleves, er sentral i *Siamesisk*, fremhever litteraturforsker Nora Simonhjell i sin avhandling *Krøplingkroppar* (2009). Edwin gjør seg mange kroppslige erfaringer. Ikke bare synet, men flere av kroppsfunksjonene fungerer ikke lenger slik de skal. Den kroppslige aldringsprosessen er altså kommet langt. Ifølge Simonhjell blir grensene mellom kroppens indre og ytre så vel som grensen mellom liv og død dermed utfordret i romanen. Den litterære fremstillingen av huden representerer en mellomposisjon som reflekterer denne utfordringen av grenser, «av di huda på same tid er både levande og død, og ein indre og ytre del av kroppen» (Simonhjell 2009, 17).

Edwins eksistens er statisk, ifølge Sæterbakken selv, som dessuten fremhever at Edwin befinner seg i en nesten død-tilstand (jf. Frobenius & Riley 1999, 42). Edwin tenker mye på døden, den er der hele tiden i stillheten og blindheten på badet (1997, 29). «Om jeg er til eller ikke er ikke avgjørende for meg. Jeg flytter

en arm, vrir litt på hodet, eller løfter det ene benet og legger det over det andre, det er ikke så mye mer jeg har å gjøre» (1997, 27). Situasjonen fremstår som uutholdelig, og den preger Edwin, som når han tenker: «Vinduet foran meg kan like gjerne være en vegg» (1997, 50). Han som en gang var bestyrer på et sykehjem, føler seg glemt av alle (1997, 29). Men han føler at han skal klare seg så lenge han har Vesla (kona) – «den dagen hun ryker får det heller være slutt for min del og ...» (1997, 30). Slik kommer Edwins tilknytning til og behov for kona til syne, trass i at deres forhold knapt bærer preg av kjærlighet og nærhet ut fra hva han sier til henne. Det Edwin sier til Erna, avviker fra hva han tenker om henne. Han unner henne noen år uten ham, «slik som hun har stått på i alle år for min skyld» (1997, 30). Ut fra hvordan Edwin opplever at Erna (Vesla) utfører omsorgen, opplever han at «Vesla synes jeg er avskyelig» (1997, 23). Hun vil helst verken klø eller ta på ham og «kjøttkakene hiver hun opp i fanget på meg uten å si ifra ...» (1997, 31). Selv føler han seg som en kloakk (1997, 23): «Jeg er ikke meg selv, jeg er så full av dritt at det er tvilsomt om det er jeg som sitter her, det er ikke meg, det er alt dette andre, det er det som holder meg oppe, de har spist seg igjennom alt sammen, denne kroppen består av bakterier fra haken og ned» (39). Slik alderdommen fortoner seg for Edwin, representerer den bare elendighet og forfall, og han kjenner på både Ernas og egen avsky overfor seg selv.

Det dystopiske, kroppslige og innestengte har *Siamesisk* til felles med Mikkel Bugges novelle «Nag» fra *Ytterpunkter* (2007). Bugges novelle fremstiller en gammel kvinne som lever alene. Novellas handling utspiller seg i løpet av et kort tidsrom, kanskje noen timer, og vi følger hennes tanker og sansninger mens hun oppholder seg inne i sin egen leilighet. Som i Sæterbakkens roman er det bare vaktmesteren som kommer på besøk. Leiligheten er i forfall: «Jeg ligger i sengen og ser opp på malingen som er i ferd med å flasse av i himlingen. Enkelte steder, særlig borte ved vinduet, er malingen slitt og den grå muren synlig [...] En stor brun flekk dekker hele taket over meg» (Bugge 2007, 136–137). Leilighetens forfall speiler kvinnens forfall og antyder at hun verken er i stand til å ta vare på det hun eier eller seg selv.

Bugge anser kroppen som like interessant som sinnet, og Bugge relaterer den kroppslige fremstillingen til novellas samfunnskritiske prosjekt: «– I velferdsindustrien blir man jo til slutt kropp. Alt er målt opp etter hva kroppen trenger, ikke hva sinnet trenger. De fortsetter å leve etter at de har gitt opp alt håp. Det skal bli interessant når våre foreldre, som har vært vant til å stille krav, blir gamle», sier Bugge i et intervju med Ellen Reiss (2015). Redusert til kropp, vond lukt og uforstand fremstår ikke Bugges gamle dame Sophie Lunde som et menneske man umiddelbart får sympati for. Det frastøtende, absurde og uforståelige kan forlede

leseren til å glemme at hun, i likhet med Sæterbakkens Edwin, lever helt på grensen både sosialt og eksistensielt: Hun er alene, ensom, utenfor, og dette bidrar kan hende til å forsterke hennes uforstand som ironisk nok skaper enda svakere grunn for sympati og støtte fra mulige medmennesker som naboer og vaktmester. Slik minner hun om Edwin, og situasjonen, så vel som de absurde innslagene, kan dessuten koble Bugges novelle til Kjersti Annesdatter Skomsvolds roman *Jo fort-ere jeg går jo mindre er jeg*, som forteller om enken Mathea som lever utenfor samtlige former for fellesskap med andre.

Sæterbakkens ektepar, Bugges Sophie og Skomsvolds Mathea overrasker stadig ved å avvike fra etablerte normer i både tenke- og væremåte (se kapitlene *Alderdommens tabuer* og *Tap og sorg*). Slik synliggjør de blant annet hvor vanskelig det kan være å bli gammel straks man blir avhengig av andre eller pålagt å pleie sine nærmeste.

Kapittel 5

Alderdommens tabuer – seksualitet og vold

SAMMENDRAG Seksualitet blir ikke først og fremst forbundet med aldrende kropp som knapt kan bevege seg. Men alder eliminerer ikke seksuelle behov. Vold er også gjerne forbundet med yngre fremfor eldre mennesker. Interessant nok speiler litteraturen våre fordommer, for seksualitet og vold er knapt belyst i norsk samtidslitteratur. Men Liv Køltzows roman *Melding til alle reisende* (2015) og Mikkel Bugges novelle «Nag» fra *Ytterpunkter* (2007) fremstiller det såkalt uhørte. Det gjør også Helene Uris roman *Hålke* (2016), som i likhet med Køltzows roman fremstiller seksualiteten som en del av alderdommen. I tillegg skildrer både Uris roman og Bugges novelle ulike former for vold. Laila Sognnæs Østhagens roman *I morgen forsvinner jeg litt til* (2014) problematiserer behandlingen av demente menneskers seksuelle relasjoner, og Johan Mjønnes' roman *Heim* (2018) fremstiller hvordan tilsynelatende alminnelige og tilvante handlinger og utsagn kan ramme den sårbare på en slik måte at ord og gjerning både fungerer krenkende og skaper frykt.

Dette kapitlet etablerer noe dialog med forskningsprosjektet *Seksuell helse blant eldre* (Træen mfl. 2018), og jeg kobler inn psykolog Michele Bograds poeng om at de undertrykte må ha kunnskap om undertrykkeren, ikke omvendt (Bograd 1988). Den underordnede må lære seg alt om den dominerende kulturen for å overleve (Bograd 1988; Ericsson 1992, 111). Denne strategien blir aktivert for full styrke i alderdommen straks mennesket befinner seg i situasjoner der man er blitt ensidig avhengig av andre.

NØKKELORD alderdom | kropp | seksualitet | vold | tabu

ABSTRACT Sexuality is not primarily associated with aging bodies that hardly can move. But age does not eliminate sexual needs. Violence is also often associated with younger people rather than older people. Interestingly, the literature reflects our prejudices, for sexuality and violence are barely illuminated in Norwegian contemporary literature, as far as I have been able to map. But I found some examples. In this chapter, literary works by Liv Køltzow, Helene Uri and Mikkel Bugge depict the so-called unheard. The treatment of demented people's sexual relations is also problematized by Laila

Sognnæs Østhagen's novel *I morgen forsvinner jeg litt til* (2014). Johan Mjones' novel *Heim* (2018) shows an old man's vulnerability.

I establish some dialogue with the research project Sexual Health among the Elderly (Træen et al. 2018), and I also relate to psychologist Michele Bograd's point that the oppressed must have knowledge of the oppressor, and not the other way around (Bograd 1988). The subordinates must learn all about the dominant culture in order to survive (Bograd 1988; Ericsson 1992, 111). This strategy is activated to full strength in old age as soon as we become unilaterally dependent on others.

KEYWORDS old age | body | sexuality | violence | taboo

I norsk samtidsliteratur er den aldrende kroppen først og fremst viet oppmerksomhet når den er syk, og den aldrende kroppen knyttes i liten grad til det positive, som seksualitet. Det har vært en tendens til at kvinnen, i takt med økende alder, går fra å være et erotisk objekt for mannen til å vekke seksuell avsky, noe Runar Bakken (2014, 58) poengterer med støtte i Simone de Beauvoir (1970) og Georges Minois (1989). I boka *Aging Thoughtfully* fremhever Martha Nussbaum og Saul Levmore at den aldrende kroppen er stigmatisert, og at vi ofte skammer oss over våre alderdommelige kropper (2018, 4). Denne påstanden gjelder imidlertid ikke for hovedpersonen Kaja Baumgarten i Liv Køltzows roman *Melding til alle reisende* (2015). Hun lytter til kroppen, bruker kroppen og lar seg selv være seksuell uten at hun skammer seg over det. Helene Uris roman *Hålke* (2016) er også et hederlig unntak, der seksualitet og begjær blir fremstilt som en essensiell og naturlig del av alderdommen.

Køltzows Kaja har Parkinson, og sykdommen utløser en eksistensiell krise (se mer i kapitlet *Alderdom og sykdom*). På rehabilitering møter Kaja mannen Vegard. Hun blir betatt, og han, eller like mye situasjonen, vekker et livgivende begjær i Kaja. De er verken av samme generasjon eller fra samme miljø (2015, 116); han er i 40-årene, hun er på vei inn i det vi definerer som alderdommen – handlingen utspiller seg fra Kaja er 63 til hun er 65 år. Sykdommen lanserer og forsterker de frustrasjoner og problemer som alderdommen kan bringe med seg, som fysisk utilstrekkelighet. Men Køltzows roman avviser eventuelle forestillinger om at seksualiteten forsvinner med alderen. I tillegg utfordrer romanen et sementert tabu, siden den eldre kvinnen sjelden er aktuell som seksuell partner for yngre menn, i alle fall ikke i all offentlighet. Samtidig, forholdet er ikke levedyktig; det utvikler seg ikke på noen sunn måte. Slik sett er heller ikke denne romanen banebrytende ukonvensjonell.

I 2015 ble Liv Køltzow tildelt Gyldendalprisen for «et særlig eminent forfatter-skap». Å lese Køltzows litteratur «gir innsikt man ikke finner andre steder», sa litteraturkritiker Tom Egil Hverven i talen under prisutdelingen. Han fremhever at Køltzow fanger inn de små øyeblikkene, de som gjerne glipper når den store historien blir fremstilt. Køltzow utmerker seg ved å fremstille hvordan mennesket erfarer det momentane, og ifølge Hverven er det ingen som bedre enn Køltzow lar «selve øyeblikket funkle fra så mange litterære, interessante og overraskende vinkler» (Hverven 2016). Denne uttalelsen kan også gjelde for de seksuelle øyeblikkene i *Melding til alle reisende*. En rekke seksuelle scener blir fremstilt i romanen. Dermed blir det synliggjort at seksualitet også kan være en del av alderdommen.

Den seksuelle relasjonen til Vegard får Kaja til å føle seg viril og attråverdig, levende og deltagende: «Hun var en giktbrudden krumbøyd nittiåring som så ut som en sekstenårig jomfru» (2915, 182). Sexen gjør henne også friskere: «[H]un surra rundt og var så glad, og fullstendig uten hyperkinesier, uten noe som helst i det hele tatt som var galt, ikke i det hele tatt, hun var like frisk som før i tiden, og fortsatte å være det hele dagen. [...] hun hadde den sjeldne følelsen av å være i balanse» (Køltzow 2015, 182–183). Samtidig minner aldersforskjellen henne om at hun er eldre: «Hun følte seg som moren hans» og «hun ville ikke være Vegards eldre forfattervenninne» (2015, 130, 156). Det som gjør henne godt, holder henne også tilbake. Hun er ikke så frigjort at hun føler seg aldersløs, uansett situasjon. Men det aldersløse selvet synes tydeligere til stede i romanens seksuelle scener.

Seksualiteten blir ikke fremstilt på noen romantiserende måte hos Køltzow. Den fremstår som en naturlig og viktig del av livet, av det å leve, og de seksuelle scenene er direkte fremstilt, verken sminket eller dempet:

[M]ed de svære nevene sine hevet han henne opp i været, og i samme sekund som hun slo armene og beina sine rundt ham kjørte han den inn i henne, rett på målet, men samme hvor deilig dette var, for begge, var det umulig å røre seg i den stillingen, så etter noen sekunder gikk han bort til sengen med Kaja hengende som en apekatt rundt halsen sin, der sto han med sine lange, vakre, nakne bein til han fant balansen, så kastet han henne på sengen og pulte henne beslutsomt, først forfra, så bakfra. (2015, 146–147)

Den momentane seksualiteten kunne gjerne vært fremstilt noe mer litterært spennig. Det som er potensielt pirrende, drukner i mange ord og reduseres dermed til en noe plump og påtatt fremstilling. Friskheten over de seksuelle partiene svekkes dessuten av etterfølgende klisjeer og svulstigheter som «[e]tterpå gikk hun rundt

med skinnende øyne og rødflammet hud og var så lykkelig, så lykkelig» og «[m]innet om at de hadde vært så nær hverandre!» (2015, 182). En knappere fremstilling med en seksuelt ladet undertekst kunne vært mer intens og interessant. Men den direkte, ordrike stilen lar ikke leseren slippe unna, lar ikke seksualiteten forbli tabuisert eller fordekt, den blir servert fullt og helt og løftet frem og dermed gitt den posisjonen i romanteksten som den også kan ha i (alderdoms)livet.

Slik mange i barndommen kan bli forbauset over at egne foreldre fortsatt har sex, lever myten, eller stereotypien, om en aseksuell alderdom godt, noe blant andre professor i helsefag Merryn Gott og psykolog Sharron Hinchliff fremhever (2003). Køltzow får leseren til å tenke nytt om hva alderdommen også kan romme. Køltzows roman skiller seg dermed ut blant de samtidslitterære verkene som på ulike måter forholder seg til alderdommen. Ingenting blir lagt imellom, og romanen *Melding til alle reisende* bidrar til å normalisere og avmystifisere den seksualiteten som også den aldrende opplever og trenger. Denne romanen er et tilskudd som kan overraske den som måtte ha neglisjert eller glemt det. Seksualiteten blir fremstilt som en naturlig og viktig del av livet til den aldrende. Samtidig, selv om Kaja ofte leder an og nyter, utvikler hun ikke et levedyktig forhold til Vegard. Det later til at han forsøker å skjule forholdet for omverdenen, og han bytter henne dessuten ut med en yngre kvinne. Kaja er fanget i sin kropp, alder, situasjon, slik litteraturforsker Toril Moi, med støtte i Simone de Beauvoir, fremhever at kroppen er en situasjon: «Kvinnen definerer seg selv gjennom det hun gjør med det verden gjør med henne» (Moi 2007, 107).

For enkelte er aldrende seksualitet fortsatt et tabu. Det bekreftes av fraværet av seksualitet i litteratur der hovedpersonene er over 65 år, men også av hvordan aldrende seksualitet gjerne er knyttet til det latterlige eller uhørte. Som når hovedpersonen Viktor i Nikolaj Frobenius' roman *Så høyt var du elsket* (2011) blir redusert til en gammel gris når han som pasient kommer med seksuelle tilnærmelser overfor en av de ansatte ved rehabiliteringsstedet Godthaab. Til tross for at vi får forståelsen av at Viktor har vært en attraktiv mann, er det seksuelle ikke fremstilt som en anerkjent del av hans alderdommelige liv. Det gjelder for samtlige av de samtidslitterære verkene med eldre eller gamle personer i hovedrollen: Seksualiteten er fraværende, med mindre den knyttes til noe skamfullt eller usømmelig. Slik kan samtidslitteraturen gi inntrykk av at seksualiteten er eliminert i alderdommen, at det gamle mennesket er aseksuelt, eller også avskyelig avvikende. Køltzows og Uris romaner er, så vidt jeg vet, de eneste som kompenserer for fraværet.

I Laila Sognnæs Østhagens roman *I morgen forsvinner jeg litt til* (2014) representerer seksualiteten noe skammelig og galt, for de utenforstående vel å merke.

Signe, som bor på sykehjem, får plutselig besøk på rommet. Signe ligger i senga og «teller tid, teller tanker, teller ord» inntil hun blir avbrutt av at en eldre mann kommer inn i rommet og mot senga. «For et smil han har. Stort og vakkert», tenker hun (Østhagen 2014, 96). De oppfører seg som om de kjenner hverandre godt, som om de er kjærester, noe leseren kan tro de er også: «– Der er du, sier han. – Ja, selvfølgelig er jeg her» (2014, 97). Han kler sakte av seg, svinger skjorten over hodet og kaster den mot veggen. Begge ler, og han legger seg ved siden av henne:

Helt inntil. Det er varmt og mykt. Han kysser henne på kinnet før han legger en hånd over det ene brystet hennes. [...] Fingrene hans beveger seg litt nedover. Og litt oppover.

Du er deilig, sier han.

Hun blir sjenert, fniser litt og legger seg enda tettere inntil ham. Hun dytter nesen sin inn i halsgropen hans og kjenner skjeggstubbene stikke lett mot pannen. Hun kjenner hånden hans, fingrene som rører huden hennes så lett så lett. Hun hvisker inn mot kinnet hans. Hvisker et navn hun ikke hører fordi noe forstyrrer. Døren åpner seg og en dame kommer i full fart inn på rommet.

Kåre, roper hun.

Ja, sier han.

Ut av sengen med deg!

Men han vil ikke ut av sengen. Signe vil heller ikke at han skal ut av sengen. De holder fast i hverandre. Damen i hvitt er ikke sterk nok. Hun drar i armen hans, Signe drar den tilbake, og han blir liggende. Damen går sin vei, og tiden følger etter. Hjertet slår raskere. Det hopper. Hun koker. Hun brenner. Det kjennes som om hun er i ferd med å gå opp i røyk, og så kommer enda flere folk inn på rommet.

Jeg er tørst.

Herregud, roper en av de i hvitt.

Ja, herregud.

Kåre, nå kommer du deg ut av Signes seng!

Jeg skal være hos henne.

Det kan du ikke.

Jo, jeg kan det!

Han forsvinner. Han blir dratt ut av sengen. Ut av rommet. Og Signe ligger tilbake uten pledd, uten dyne. Uten ham.

Døren går igjen. Det blir mørkt. Øynene er igjen, eller er det lyset som er slukket? Hun vet ikke. Hun klør til noe blir borte.

(Østhagen 2014, 97–98)

Pleiernes voldsomme reaksjon avbryter og kontrasterer den gode stemningen som har oppstått mellom Signe og Kåre. De blir skilt fra hverandre som om de har oppført seg forbrytersk, som om en av dem forgrep seg på den andre. Men hvorfor må han kastes ut? Leseren får et annet blikk på situasjonen enn de pleierne som stormer rommet. Skal vi reelt sett leve hele livet i tråd med regjeringens reform, må det åpnes for at aldrende nærhet og seksualitet også kan finne sted på sykehjem. Slik kan alderdommen anerkjennes som mer enn en ventefase. Mest utfordrende er det muligens å oppnå dette i sykehjemslivet. Noen grenser for seksuell atferd i det offentlige rom er nødvendige, men grensene som settes overfor demente mennesker, skal settes med omsorg og varsomhet (Tretteteig 2015, 159). Pleierne i Østhagens roman blir imidlertid så forskrekket at varsomhet er totalt fraværende.

Scenen i Østhagens roman oppfordrer indirekte til å tenke større om hva alderdom kan og skal være når man bor på sykehjem. Uavhengig av alder og bosted, og om man er dement eller ikke, har man rett til å leve og gjøre som man vil så lenge man ikke gjør skade på noe eller noen, ei heller seg selv. Infantiliseringen av det gamle mennesket er diskriminerende. Straks den gamle blir institusjonalsert eller regulert av andre, synes det ikke å være rom for at også den gamle kan ha behov for nærhet og seksuelle relasjoner. Ved å fremstille seksualitet som en essensiell del av også livets siste faser kan litteratur avtabuisere og utfordre gjeldende praksis. Forskningen kan ha samme effekt. Forskningsprosjektet *Seksuell helse blant eldre*, som er en større europeisk undersøkelse, er ett eksempel på det. I en av seksualvaneundersøkelsene utført av dette prosjektet ble kvinner og menn i aldersgruppa 60–75 år fra landene Belgia, Danmark, Norge og Portugal spurt om seksuell aktivitet. Av de norske svarte 91 % av mennene og 74 % av kvinnene at de hadde vært seksuelt aktive det siste året (Træen mfl. 2018). Tallenes tale bidrar til en normalisering.

Foreløpig kan vi hevde at norsk samtidslitteratur i stor grad bekrefter og viderefører at seksualitet i alderdommen er tabuisert, siden seksualiteten så å si er fraværende i litteratur der eldre og gamle er hovedpersoner. Slik bygger norsk samtidslitteratur opp under myten om at seksualitet ikke er en del av alderdommen. Særlig Køltzows, Uris og Østhagens romaner er derfor viktige påminnere om at aldring ikke eliminerer menneskets seksuelle behov og lyster. Men straks den gamle blir institusjonalsert eller regulert av andre, enten det er helsepersonell eller familie, synes det ikke å være rom for at også den gamle kan ha behov for nærhet og seksuelle relasjoner. Dette kan anses som en form for alderisme, som kommer sterkest til uttrykk når vi hører om ektepar som ikke får dele rom på sykehjem – historier som av og til synes for utrolige til å være sanne, men som stadig

blir synliggjort i mediene. Som når Dagbladet i 2018 kunne fortelle om Halldis (92) og Henry Jakobsen (94), som hadde vært sammen i 75 år, gift i 72, men som havnet på hvert sitt rom og attpåtil for langt fra hverandre til at de klarte å besøke hverandre uten hjelp (Knutson 2018). Ikke bare ekteparet taper på dette. Det blir også en belastning de pårørende og helsepersonellet kunne vært foruten om paret fikk bo på samme rom. Dette er alderisme påført av rigide systemer og ytre rammevilkår som får de såreste konsekvenser, og som bidrar til at de som rammes, opplever en mer ensom og vanskelig alderdom enn nødvendig. Mental og seksuell helse påvirker den generelle helsetilstanden. Seksualitet er stort sett en ressurs som kan fremme helse og velvære, og slik gi økt livskvalitet og psykososial trivsel. Professor Christian Graugaard, professor Bente Klarlund Pedersen og forsker Morten Frisch, som alle er leger, fremhever dessuten at positiv seksualitet kan styrke både livsmot og mestring av vanskelige situasjoner ved kronisk sykdom (Graugaard, Pedersen & Frisch 2015, 7).

Men seksualitet hos personer med demens anses ofte som uønsket eller kritisk atferd, noe Østhagens roman illustrerer. Det er forventet at demente personer som lever på institusjon, avstår fra seksuell aktivitet. I den situasjonen anses seksuell interesse og utøvelse som vanskelig og upassende og ikke som et grunnleggende behov for kjærlighet og intimitet, ifølge forsker Lieslot Mahieu og Chris Gastmans, som er professor i medisinsk etikk (Mahieu & Gastmans 2012). Det vil jeg tro er et allment syn. Men hvem er det upassende for? En person med demens kan ha mistet den sosiale forståelsen av hva som er passende seksuell tilnærming overfor andre. Dette kan skape vanskelige situasjoner for helsepersonell så vel som for pårørende og andre som lever tett på personen, og for personen selv (Tretteteig (red.) 2015, 157). Noen grenser for seksuell atferd i det offentlige rom er nødvendige. Men grensene må settes med omsorg og varsomhet (Tretteteig (red.) 2015, 159). Reaksjonen til pleierne i Østhagens roman fremhever en problemstilling som det er for lett å avfeie, all den tid det demente mennesket anses som et mindreverdige menneske uten krav på å dekke andre grunnleggende behov enn tak over hodet, tørste og sult. Dement eller ikke, hvor lenge kan vi klare oss uten nærhet til andre, uten andres blikk og berøring?

kommer jeg til å savne det
når jeg ikke lenger er gjenstand for
noens blikk?
kommer jeg til å angre
på at jeg ikke nøt det mer?

(Helene Guåker)

BEGJÆR OG RELASJONELL TERROR

Helene Uris roman *Hålke* (2016) skiller seg fra de andre samtidslitterære verkene med eldre hovedpersoner idet den verken handler om sykdom, pleiebehov, tap, sorg eller ensomhet. Den fremstiller hvordan det kan være å leve i et livslangt ekteskap som er preget av både kjærlighet og hat, begjær og terrorisering. Romanen handler om ekteparet Ebba og Karl som er pensjonister og midt i 70-årene (Ebba er mer enn 70, og Karl er 75 år; 2016, 38, 56). De er spreke og i full vigør, slik sett er det primært de retrospektive innslagene som minner om at de har levd et langt liv. En dag blir de hindret i å gå ut på grunn av hålke. Dermed blir de begrenset av egne aldrende kropp og faren for skjebnesvangre fall. Gjennom ei hel uke blir de stengt inne i leiligheten sin, og romanen fremstiller hvordan forholdet blir utfordret når de må holde seg inne, uten et lager av mat og uten stort å ta seg til. Det lille de har av mat og kaffe, må rasjoneres, og ingen av barna kan hjelpe dem i nærmeste fremtid. Situasjonen tilspisser seg mens de er stengt inne og isolert, og det som først gir inntrykk av å være et etablert, men også lidenskapelig og varmt ekteskap, fremtrer mot slutten av uka snarere som en destruktiv og farlig relasjon.

Tittelen *Hålke* fremhever at hålken spiller en sentral rolle, og den kan leses på to nivåer: Den konkrete hålken som stenger ekteparet inne, blir i overført betydning et bilde på deres relasjon. Både Ebba og Karl har alvorlige anklager å true den andre med; Ebba har vært utro, Karl har vært voldelig, både som lærer og som ektemann. Hvordan de holder hverandre i sjakk og truer hverandre til å holde seg inne med hverandre, danner en parallell til hvordan hålken tvinger dem til å holde seg inne og sammen. Uten pauser fra tosomheten blir det tydelig hvor skadelige de kan være for hverandre. Og ute er det ikke bare hålke, men «[b]lindhålke, sier Karl. Det er det verste. Det er dødelig, sier Karl. Veksling mellom frost og mildvær, nedbør og ingen som strør. Snø over stális» (2016, 190). Beskrivelsen av hålka, av hvordan den er oppstått, og hvorfor situasjonen er så farlig at den kan være dødelig om man faller galt på den, kan leses som en kommentar til forholdet mellom Ebba og Karl. For også deres forhold veksler mellom frost og mildvær og skal vise seg å kunne være dødelig. I likhet med den farlige isen, som ser idyllisk og ren ut, der den er dekket av snø (2016, 138), kan forholdet fremstå som et vellykket ekteskap mellom to oppegående eldre mennesker som fortsatt klarer seg godt i eget hjem. Men romanen avdekker gradvis at forholdet er mer komplekst enn som så.

Denne romanen avkrefter eventuelle forestillinger om at ekteskapelige relasjoner som har vart gjennom et langt liv, primært er harmoniske og kjærlige – slik minner den om Stig Sæterbakkens roman *Siamesisk* (1997), der situasjonen også

er tilspisset og ekstrem med Edwin som lever siste del av livet innestengt på badet. Men relasjonen til Uris ektepar er mer symmetrisk enn relasjonen mellom Sæterbakkens Erna og Edwin, siden ingen av dem er pleietrengende. Uris roman synliggjør dessuten at begjæret og lidenskapen ikke nødvendigvis forsvinner med alderen. Snarere er relasjonen stort sett på sitt beste og varmeste når Ebba og Karl bruker kropp fremfor ord. Da forsvinner spydighetene og ironien, irritasjonen over alle de små tingene som stadig blir gjentatt. «Hun løfter dynen sin og inviterer ham over, og han aker seg tett inntil henne [...] Han smaker av te, rødvin og av Karl. De kysser lenge. Hun får lyst på ham, underlivet tikker sine signaler ut til resten av kroppen» (Uri 2016, 120). Begjæret er aldersløst. Men deres relasjon er kompleks. For mens Ebba nyter å være med Karl i det ene øyeblikket, fantaserer hun i det neste om å spenne ben på ham så han brekker lårhalsen, hun kaller ham «Gubbjævel» og tenker at hun allerede har hatt mer enn 16 700 morgener med Karl mens hun gir inntrykk av å ikke orke en eneste morgen til (2016, 122). Det uutholdelige ved situasjonen forsterkes av at det på kjøkkenet «lukter stramt av søppel» (2016, 122). Det er imidlertid tvetydig hva som er verst, å være innestengt på grunn av føret eller å være innestengt med Karl. Ebba er ambivalent, hun veksler mellom forakt og hengivenhet: «Hun lengter etter å kunne gi etter, bli ferdig med dette, gjenopprette ro og harmoni. Hun vil at Karl skal fortelle en historie» (2016, 181).

Det er ikke bare hålka som har gjort ekteparet mer låst til leiligheten og hverandre. De siste månedene har de vært mer hjemme enn tidligere. Et sosialt og aktivt liv har vært viktig, særlig Ebba «elsket å gå bort og å ha folk på besøk» (2016, 130). Men allerede før hålka hindret dem, tok de færre turer ut. Ebba mener det skyldes at hun «begynner å bli gammel, det er ikke mer gåtefullt enn det» (2016, 130). Uten muligheten til avveksling eskalerer Ebbas følelse av å bli gal, hun kan ikke utholde situasjonen, men må. Samtidig føler hun seg sliten, trøtt, kraftløs og lammet av likegyldighet og mangel på foretaksomhet. Hun er lei av å ha vondt, av å være avmålt og avvisende og av å forakte seg selv for at hun likevel lar seg sjarmere (2016, 124, 130, 132, 182). Hun føler seg dessuten nedtrykt av at yrkeslivet er forbi, av at hun for resten av livet er utenfor det som tidligere var en viktig del av henne (2016, 54). Om det bare er leiligheten eller livet som ble som det ble, som har forårsaket disse følelsene, klarer hun ikke å avgjøre (132). Den ekstreme innestengtheten synes å ha forsterket og provosert frem hvordan livet har vært og blitt på sitt verste. Og den aversjonen og avmakten som har fått gro frem gjennom flere år, trer sterkt frem for leseren som også har tilgang til Ebbas tanker, som i mange tilfeller avviker fra og er verre enn hennes replikker, som når Karl sier at han skal gå ut i bakgården med søppelet: «– Fint. Gå. Det skal bli godt å bli

kvitt dritten, svarer hun. Drittsekk. Bli lenge. Bli der» (2016, 136). De siste ordene later det til at hun bare tenker, og de kaster lys over replikken, slik at ordet «dritten» refererer dobbelt, både til Karl og til søppelet. Samtidig roper hun i neste øyeblikk: «– Karl, vær forsiktig.»

Begge terger og plager hverandre med fortidens uheldige hendelser, som når Karl slo en syvendeklassing han var lærer for (2016, 126), eller når Ebba plager Karl med spydige kommentarer: «– Ikke rart du vinner Scrabble. Det er ikke så mye handlekraft i deg, ikke så mye oppdrift, men du har alltid vært god med *ord*. Store planer, små resultater» (2016, 127). Mens Ebba fremstår som verbalt overlegen, er Karl fysisk overlegen. Ebbas spydigheter avløses etter hvert av Karls tiltagende fysiske overgrep. Karl har stadig raseriutbrudd, både hjemme og ute blant andre. Ebba er såpass vant til dem at hun vet når de er ufarlige og ikke: «Ebba, som er vant til dem [raseriutbruddene], visste at dette var en ufarlig eksplosjon, og at det beste var å la ham tømme seg, snakke ferdig» (2016, 130).

Stengt inne av håлка på fjerde dagen fremstår imidlertid leiligheten som «trangere og mørkere» (131). Romfølelsen reflekterer hvordan Ebba opplever situasjonen: «Hvert rom har krympet med noen kvadratmeter. Veggene er nærmere henne. Og først og fremst er takene lavere, som om hun fremdeles er halvveis i marerittet fra i natt» (2016, 131). Det hun tenker på som marerittet fra i natt, var fornemmelsen av at «taket kom nærmere», før hun oppdaget at noen pustet tungt og regelmessig mens det følte som om taket ble dyttet nedover, mot henne. Hun ville reise seg, løpe, men musklene var som lammet. Det var halvmørkt, iskaldt og stille i rommet, og det eneste hun hørte, var tung, taktfast pust. «Himlingen fortsetter å sige nedover. Hun vet at snart vil hun bli presset ned i madrassen, og hun vil langsomt kveles» (2016, 121). Det er Karl som presser henne ned i madrassen. Han som hun ved andre anledninger har nytt, elsket og begjært, oppleves plutselig som en kvelende overgriper, noe rombeskrivelsen og romfølelsen fremhever. Men hvorvidt han i denne situasjonen opptrer som en overgriper, eller om det er hun som opplever ham som det, synes umulig å avgjøre for leseren siden det i stor grad er Ebbas perspektiv vi følger, når ikke fortelleren er autorial.

Situasjonen blir ved flere anledninger voldelig. Hun har stadig blåmerker og merker fra negler på kroppen som hun forsøker å skjule, og en vond skulder (se eks. 2016, 49, 60, 76, 155). Vi får dessuten vite at Ebba en gang er havnet på legevakten fordi Karl slo (156). Men Ebba er like utagerende som Karl, som når han forsøker å dra av henne kåpen for å hindre henne i å gå ut. Hun stritter imot, sparker ham på leggen, slår knyttneven i brystkassen hans. Han tar tak i håndleddene hennes og tvinger armene nedover, klapper til henne på kinnet. Hun er ikke nødvendigvis bedre enn ham, men han er sterkere: Hun bokser ham i nesen, han tar

tak i håret og trekker henne bakover. Hun dunker hodet i bordet, begynner å blø fra over øyet og slår hoften idet hun glir eller blir dyttet (155). Når naboen, som har hørt rabalderet, ringer på, holder de likevel fasaden: «– Alt vel her, bekrefter hun med høy, munter stemme. – Så fint, gjentar fru Eliassen. – Og dere har alt dere trenger? Ikke noe jeg kan ordne for dere? – Nei, sier Karl. – Vi har alt vi kan drømme om» (2016, 157). Begge gjentar ettertrykkelig at de behøver ingenting. Det stemmer selvfølgelig ikke. Slik de i denne situasjonen velger å verne om fasaden fremfor å få det bedre, slik har de operert gjennom hele ekteskapet. Det får de betale for i alderdommen når de ikke lenger like lett kan finne avveksling utenfor hjemmet.

De er fanget i leiligheten, fanget av fortiden. Ebba tenker: «Før farget forestillingen om fremtiden nåtiden, fortiden var noe man var ferdig med. Nå er det fortiden som smitter over på nåtiden. Fremtiden vil man helst ikke vite noe om» (2016, 159). Her er Ebba inne på en essensiell grunn til at deres aldrende samliv synes å ha nådd sin slutt. Da Ebba var yngre, fant hun håp i fremtiden, hun lot seg ikke begrense av fortiden. Hun så nye muligheter. Det gjorde det mulig å satse videre på et liv med Karl. Nå som nåtiden er mer preget av fortidsminner enn av et fremtidsperspektiv, synes det umulig å utholde samlivet med grunnlag i det som fungerer bra. Hvis man har holdt ut mye gjennom et langt ekteskap, forventer vi kanskje at siste fase blir bedre, at paret har gjennomgått en viss konstruktiv utvikling fordi man også har gode minner, gode rutiner? Men det er ingen automatikk i at forhold utvikler seg slik med og i alderdommen.

Både relasjonen og situasjonen er sammensatt, for hvem er verst? Og hvem var verst først? Selv etter å ha blitt banket lengter Ebba etter at alt skal roe seg, at Karl skal fortelle en historie, at han skal holde rundt henne, for «[d]e fleste dager med Karl er gode dager» (2016, 181, 189). Dessuten fremstår ikke Ebba som et uskyldig offer. Som når hun tenker at han hadde skadet seg fryktelig om han hadde falt i trappa ned fra loftet, noe som fremheves av den muligheten som verbene «kunne» og «ville», åpner for: «Han kunne brenne et ben, ja, kanskje begge. Ribbena ville kunne komme til å knekke som fyrstikker. Lårhalsbrudd. Forstuede ankler og håndledd. Og hodet, han kunne fått hjernerystelse. Karl kunne ha havnet på sykehus, blitt liggende i mange uker» (2016, 144). Tankene gir inntrykk av at hun ønsker at nettopp det hadde skjedd. Disse tankene kan leses som et varsel. Det kan også klisjeen: «Men de fleste ulykker skjer i hjemmet» (2016, 111), for det skal vise seg at det ikke er hålka som blir deres bane. Etter en tur opp på loftet føler Ebba motstand mot å gå inn i leiligheten igjen: «Hun stopper, ser inn i den mørke leiligheten. Hun vil ikke. Hun orker ikke. Hun kan ikke. Hun vet at noe forferdelig kommer til å skje hvis hun går inn. Karl tar henne i armen og skyver henne forbi

seg, hun sier unnskyld uten at hun helt vet hva hun ber om unnskyldning for. Han lukker ytterdøren hardt igjen» (2016, 144). At hun vegrer seg og værer at noe kan skje, mens han skyver henne inn og lukker døra hardt igjen, gjør leseren mest redd for hva som kan skje med Ebba. Mot slutten av romanen, når Karl står øverst på gardintrappa for å hente ned hermetikkbokser mens han harselerer over at han hadde rett i at de hadde et lager av hermetikk, faller han: «Jeg hadde rett! Du tok feil! Selveste høyskolelektoren tok feil! Lenger kommer han ikke. Gardintrappen rykker under ham. Han må ha flyttet en fot, i begeistring, i overmot, seiersøyeblikkets nonsjalanse. Karl faller» (2016, 198). Ebba lar ham bli liggende. Hun hjelper ikke, hun forlater ham, og hun ringer ikke etter ambulanse. Om han falt fordi han trakk feil eller fordi hun rykket i gardintrappa, forblir uvisst. Slik sett fikk det verre konsekvenser å holde seg inne enn om de hadde dristet seg ut på hålka. Kan-skje.

VOLD OG OVERGREP

Opplysninger om vold og overgrep vil man ofte holde for seg selv og slett ikke melde fra om til utenforstående. Margit Lunner, som i 2012 var dagpasient ved Lunner omsorgssenter, forklarte det med at ingen vil blottlegge seg (Rikvoll & Sveen 2012). Den 29. januar 2018 melder NRK at eldre som opplever vold og trusler, fortsatt gjerne tier om det som skjer. Politiet mottar per 2018 imidlertid over 30 prosent flere anmeldelser av mishandling i nære relasjoner enn for fem år siden. Mørketallene er trolig høye. Ifølge politidirektør Odd Reidar Humlegård er det få eldre som anmelder til politiet. De ringer ikke selv, de er avhengige av at folk rundt ser hva som skjer og melder fra.

I en undersøkelse utført av *Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress* svarte mellom syv og ni prosent av eldre over 65 år som bor hjemme, det vil si rundt 65 000 eldre, at de har vært utsatt for vold eller overgrep. Dette er første gang senteret kan presentere tall om forekomsten av vold i denne aldersgruppa (Hirsti, Hægeland & Strand 2018). Til sammenligning opplevde om lag to prosent av eldre vold og trusler, ifølge Statistisk sentralbyrås levekårsundersøkelse fra 2007 (Rikvoll & Sveen 2012).

Andelen som har vært utsatt for vold, er høyere i Norge enn i eksempelvis Irland og Storbritannia, som er blant de få landene som har utført lignende undersøkelser. Man fant dessuten en sammenheng mellom nedsatt helsetilstand og vold, for det er en tendens at eldre kvinner som er voldsutsatte, lider av kroniske sykdommer (Hirsti, Hægeland & Strand 2018). «Eldre som utsettes for vold, mener ofte at det er overgriper som trenger hjelp, og ser ikke på seg selv som et offer», sier Gyri

Scheie, som er fagkonsulent i *Vern for eldre*. Vold mot eldre kommer gjerne fra barn og barnebarn, og årsaken er gjerne knyttet til penger. Dessuten er gjerne rus og psykiatri involvert. Volden som rammer de eldre, er ofte psykisk, i form av trusler, men fysisk vold forekommer også (Hirsti, Hægeland & Strand 2018). Forsker og prosjektleder ved *Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress*, Astrid Sandmoe, påpeker at de eldre med nedsatt helsetilstand er den gruppa som er minst i stand til å stå på barrikadene for seg selv. Helsevesenet må derfor mer aktivt strebe etter å avdekke vold i alle aldersgrupper (NTB 2017). På dette punktet har litteratur større potensial enn den hittil har utnyttet, til å belyse vold og overgrep og slik synliggjøre et oversett eller usynlig problem.

Psykisk, kanskje også fysisk, terror synes å forekomme i Stig Sæterbakkens roman *Siamesisk*. I Helene Uris roman *Hålke* blir det fortalt om fortidig vold, og flere voldelige hendelser blir dessuten fremstilt i romanens nåtid, som når begge går til angrep på hverandre (2016, 155). Men ellers gjenspeiler norsk samtidslitteratur interessant nok samfunnets manglende kunnskap og oppmerksomhet om vold mot eldre, siden psykisk og fysisk vold mot eldre knapt er representert. Men mens bekymringen kanskje er størst for at eldre mennesker skal oppleve overgrep fordi de ikke klarer å komme seg unna eller forsvare seg selv i utsatte situasjoner, er det lett å glemme at den aldrende selv kan være voldsutøver. Gjennom flere oppslag i november og desember 2019 belyste *Aftenposten* den registrerte sykehjemsvolden for 2018. I prinsippet er det de ansatte som innehar en formell maktposisjon. Men det er beboere som står for 98 prosent av den registrerte sykehjemsvolden. I de 416 av i alt 422 norske kommuner som ga *Aftenposten* innsyn i avviksmeldinger fra 2018, ble det registrert 128 000 avvik på Norges 942 sykehjem der det bor rundt 40 000 mennesker. 10 prosent av avvikene, det vil si 13 000 avvik, gjelder vold, trusler og annen utagerende atferd. Det tilsvarende 36 voldshendelser om dagen på norske sykehjem. 74 prosent av de 13 000 avvikene er rettet mot ansatte, 19 prosent er vold rettet mot andre beboere, og 6 prosent er vold rettet mot både medbeboere og pleiere. Noen få avvik er vold mot andre, som pårørende. Volden tar form av det som *Aftenposten* kaller «utagering» og «voldsforsøk», men også i form av spyting, kloring, klyping, biting, lugging, trusler, verbale krenkelseser, seksuell trakassering og seksuelle tilnærmelser og overgrep (Torset, Nipen, Dommerud, Strøm, Furuly & Molvik 2019, 30–31; Dommerud, Torset & Nipen 2019, 18). Det er imidlertid viktig å merke seg at avvikene er registrert og formulert av pleierne selv. Jeg vil slett ikke avvise at helsepersonell opplever ubehagelige, truende og farlige situasjoner på jobb. Det er et alvorlig problem. Samtidig er det ikke nødvendigvis slik at enhver avviksmelding avdekker hele sannheten. Det må tas med i betraktningen når forebyggende tiltak blir iverksatt.

Jeg har knapt funnet sykehjemsvold skildret i mitt samtidslitterære materiale, bare Laila Sognnæs Østhagens roman *I morgen forsvinner jeg litt til* (2014) og Jørgen Mjones' roman *Heim* (2018) tangerer problemet, og da er det beboeren selv som er utsatt og opplever situasjoner der grensen for hva som er greit, blir problematisert (se nedenfor). Dermed speiler litteraturen samfunnets uvitenhet eller neglisjering av problemet «utagerende eldre på sykehjem». Men som vist ovenfor belyser Uris roman tabuet «alderdommelig vold i hjemmet». Det gjør også Mikkel Bugge i novella «Nag» fra *Ytterpunkter* (2007).

DEN GAMLE SOM TRIGGER OG VOLDSUTØVER

Forfatteren Mikkel Bugge er eksperimentell og modig i valg av både fremstillingsform og tematikk i store deler av sin produksjon. Det er han også i novella «Nag» som forteller om en eldre kvinne som lever et isolert liv, på vei bort fra sans og samling. Bugges hovedperson føler seg forsøkt presset ut av eget hjem. Hun mistenker sterkt at de andre i blokka der hun bor, med vaktmesteren i bresjen, ønsker henne sendt på gamlehjem. Utenforskapet har hun til felles med Skomsvolds kvinne Mathea, som skuler ned på de andre i blokka når de holder dugnad, som hun er «frittatt» fra fordi hun er eldre – slik blir hun redusert til tilskuer (Skomsvold 2009, 44). I tillegg til å tematisere utenforskap aktualiserer altså Bugges novelle til dels det underbelyste tabuet: eldre som utsettes for og/eller utøver vold og overgrep.

Bugges kvinnelige hovedperson river ned en taklampe for å få hjelp av vaktmesteren. Når han kommer, vil hun først ikke slippe ham inn: «'Gå bort', skriker jeg, 'gå bort!' [...] 'Det er ingen hjemme her, ha deg bort,' fortsetter jeg. [...] Med munnen over hullet roper jeg gjennom glasset. 'Jeg ser deg nok der ute'» (Bugge 2007, 150–151). Plutselig slår hun om til en elskverdige tone og inviterer ham inn: «Kenneth, så hyggelig, hvordan går det?» (Bugge 2007, 151). Mens han reparerer det han avslører som hærverk, skrur hun på strømmen for å skade vaktmesteren. «Jeg smekker opp sikringen og skriket kommer så raskt at jeg instinktivt klapper den ned og gir ham litt tid til å tenke seg om før jeg smeller den opp igjen. [...] han braker i gulvet [...] Hvis han ikke stanses helt, vil han komme tilbake, igjen og igjen, og dette er den eneste gangen jeg har kontroll» (Bugge 2007, 153). Men hun slipper ikke unna.

«Faens fitte,» hveser han, «faens snilefitte.»

Jeg kjenner at jeg kan ta imot alt han slenger mot meg. Jeg er dobbelt så gammel og halvparten så tung som ham. Plutselig får han tak i hjulet på rullatoren min og kaster den mot bokhyllen. Først kjennes det som en lettelse, som

om jeg endelig kan stå på egne ben, men idet jeg tror jeg har alt under kontroll, griper fingrene hans tak i forkleet mitt og rykker til. Det er forferdelig langt ned, og jeg greier nesten ikke ta meg for, før ansiktet treffer parketten. Den svidde hånden hans tvinner seg fast til håret mitt, han drar hodet opp, bryter nakken bakover og stikker munnen sin like opp i ansiktet mitt.

«Trur du ... er det sånn du har ... dette er →»

Han prøver å si alt på en gang.

«Hva er det ... hva er det som skjer i det syke hodet ditt?»

Jeg kan ikke svare og hører bare brakene av den enorme kroppen hans som prøver å reise seg gang på gang. Til slutt trekker han den opp etter spisestubordet og greier å gjenfinne balansen rett foran meg. Jeg kjenner hvordan han trækker over meg og sparker hælen inn i ryggraden min før han samler sammen sakene sine, går ut i gangen og smeller igjen døren etter seg. (Bugge 2007, 154)

Som gammel aleneboer er hun den mest sårbare part. Men hun vet å agere, opptrer uforvarlig og skaper en farlig situasjon. Bugges fremstilling gjør det dermed mulig både å sympatisere med og ta avstand fra hovedpersonen, som i prinsippet, på grunn av sin høye alder, er den svake part.

Den gåtefulle og tvetydige avslutningen antyder at den fysiske volden, som jo ble utført av begge parter, fører til at kvinnens paranoide forestillinger blir virkelighet – hun mener at vaktmesteren er «ute etter å ta over leiligheten min så snart han får lagt meg inn på St. Hanshaugen sykehjem» (Bugge 2007, 137). Avslutningen kan enkelt leses som en bekreftelse av at hun er forvirret og dement med svekket orienteringsans, eller den kan være en svimete drøm, fra der hun fortsatt ligger på gulvet etter basketaket. Men avslutningen kan også leses slik at voldsepisoden har resultert i at hun er blitt plassert på en eller annen form for institusjon. Det forblir uavklart og åpent. Men hun opplever at rommet hun oppholder seg i, er endret: «Gangen er vekk. / Jeg gikk direkte fra toalettet til soverommet uten å gå via gangen. Noen har flyttet på gangen. Det er umulig ikke å handle, man kan ikke bare bli liggende og godta, man må ta igjen, kjempe mot dem som holder deg nede, mens de sier at de hjelper deg opp. [...] Døren er borte, rommet er vrent [...] håndtaket er på feil side» (Bugge 2007, 156). Hun kan ha skadet hodet og derfor være desorientert. Eller kanskje ligger hun fortsatt på stuegulvet der hun falt. Men endringen kan like gjerne indikere at hun er flyttet fra hjemmet. Med den lese måten blir kvinnens konspirasjonsteorier i innledningen bekreftet som reelle i avslutningen, selv om hun ironisk nok selv aktivt og voldsomt bidro til at det i så fall ble utfallet. Novella avslutter med at hun er overbevist om at hun har gjort noe hun vil angre på. Den tanken kan leses som en kommentar til hvordan hun behandlet vaktmesteren, eller den kan indikere

at hun nettopp har åpnet og dermed går ut av feil dør. Det er umulig å avgjøre hva som er tilfelle. Slik blir leseren utfordret til å forestille seg flere mulige løsninger.

Eldre har ikke nødvendigvis samme sjarmappell som barn, som man instinktivt gjerne vil verne, beskytte, rope opp for. Sammenlignet med det lille barnet, som også trenger at andre bryr seg, er det færre appellerende og formildende forhold som kan beskytte den sårbare gamle. Ikke minst synes det å være tilfelle når den gamle bryter med vante normer og provoserer, irriterer, plager, lukter vondt, klager, ødelegger, sjenerer. Når vold og overgrep mot eldre og vold utført av eldre skjuler seg bak mørketall i virkeligheten, og stort sett er fraværende i fiksjonen, fremhever det tendensen til at eldre mennesker er usynlige og ikke-prioriterte. Dette må stille på linje med at man ikke anser selvmord blant eldre som så alvorlig (se mer i kapitlet *Døden*, under «Eldres selvmord»).

Verken samfunnet eller medmennesker ser alderdommen som en prioritert fase, selv om idealene i mange tilfeller kan være mer forbilledlige enn realiteten. Hva er vel nytten ved å prioritere de som likevel snart forsvinner? Bugges novelle kan leses som en kritikk av neglisjering og nedprioritering, og den synliggjør mulige konsekvenser. Samtidig blir vi i Bugges novelle konfrontert med hvor vanskelig det kan være å sympatisere med den gamle, siden hovedpersonen i «Nag» ikke fremstilles på noen forskjønnende måte. Slik er den lett absurde novella på ingen måte romantiserende. De absurde innslagene etablerer en ny form for realisme som evner å fremstille kvinnens virkelighetsforståelse. Slik gjør det absurde ved novella den til mer realistisk enn om den var fremstilt mer rasjonelt.

OMSORG ELLER OVERGREP?

Hovedpersonen i Johan Mjønnes' roman *Heim* (2018) er Jørgen Heim. Han er gammel, han er enkemann, og han bor på sykehjem. Romanen fremstiller hvordan han pendler mellom fortid og nåtid: «Jeg lukker øynene og er i senga mi på sykehjemmet. Jeg åpner øynene og er i bjørkeskogen» (2018, 226). Slik blir leseren kjent med både den unge og den eldre Jørgen. Han er totalt avhengig av pleie, og han har konstant smerter: «Noen ganger virker det som om smerten er alt jeg har, at smerten er det eneste som holder meg samla, forhindrer alt fra å gli inn i et grumsete landskap av ingenting. Smerten vekker meg om morgenen, smerten får meg til å sovne, flere ganger hver dag, og til slutt, utmatta om kvelden» (Mjønnes 2018, 32–33). Han er sengeliggende og beveger seg knapt. Det kan føre med seg en rekke ekstraproblemer, som at kroppen ikke klarer å kvitte seg med avføring. En av pleierne gir Jørgen et medikament som skal hjelpe, men Jørgen ligger vondt og føler allerede at han ikke får puste, han er ikke forberedt: «Hører at han tar på

hansker, kjenner lyden, og så kjenner jeg at det hugger til i ryggen min. Helt nederst i ryggen hugger det til. En kort, men intens smerte. Noe presses inn i meg og jeg vil skrike, men har ikke pust til det» (2018, 28). Pleieren sier tilsynelatende ingenting underveis, først etterpå, når han er ferdig, sier han «– Sånn [...] da har du fått 5 ml microlax» (2018, 28). Pleieren fortsetter å snakke, men Jørgen ligger så vondt at han ikke oppfatter hva pleieren sier. Pleieren synes ikke å få med seg hvor plaget Jørgen er, han velter ham bare tilbake på ryggen og går fra ham sittende i senga oppå et hardt og kaldt bekken uten at Jørgen forstår hva det er han sitter på. Han bruker alle kreftene sine på å få det bort. Det føles som noe vokser og vokser inni ham, gnager og vokser. Han forstår ikke hva det er, han tror det er en isklump (2018, 29–30, 38). Bekkenet blir plassert slik at det er ubehagelig for pasienten, og han er uten tilsyn mens medikamentene får virke, selv om tilsyn er påkrevd fordi tømmingsprosessen kan være en stor påkjenning for kroppen (jf. Flaten, Sørhøy & Heir 2018). Men Jørgen blir forlatt med tv som selskap, selv om han ber: «Ikke tv, er du snill? Ikke tv.» Den bønne går pleieren hus forbi. «– Du får se på tv og la microlaxen virke, så kommer jeg om en stund. Det smeller i døra. [...] Det er ingen i rommet lenger» (2018, 29). Jørgen er takknemlig, pleieren «hadde gode øyne og sterke armer. Det er ikke lite det» (2018, 29). Men det gjør fortsatt vondt i brystet og i skuldra etter å ha ligget på siden, og det gjør vondt i korsryggen og rumpa av å sitte på det harde bekkenet. Tørst er han også. Han ber om drikke, men han er for sent ute, pleieren har gått.

Det kommer ingen avføring; den medikamentelle behandlingen hjelper ikke. Jørgen må visstnok plukkes; avføringen må altså fjernes manuelt. Romanteksten er supplert av Jørgens journaler, og ifølge journalen er ingen andre tiltak utført før microlax ble gitt (2018, 37), som inntak av svsker, plommer, linfrø, nok drikke eller passiv aktivisering (som snuing eller hjelp til å bevege armer og bein), siden han ikke kan reise seg eller gå (Flaten, Sørhøy & Heir 2018). Når pleieren forteller at medisinen var uten effekt, at Jørgen må plukkes, forstår Jørgen verken hva pleieren sier eller mener. Han spør, «men i stedet for å svare, tar han [pleieren] tak i stikkklakenet og løfter meg rundt. Han er så rask, så sterk, og løfter meg rundt med sånn kraft at jeg på nytt blir redd for å bli kasta ut av senga. Så kommer smerten. Skuldra og arma presses på nytt opp i kragebeinet og inn i ribbeina. Igjen får jeg pusteproblemer» (2018, 39). Jørgen prøver å si noe, vil rope, men får ikke ut en lyd. I stedet hører han romstening bak seg og gummihansker som smeller mot hud før noe blir stukket opp i endetarmen hans:

Jeg greier ikke holde igjen et utbrudd, men han stanser ikke, bare fortsetter. Sluttes helt å puste. Alt knyter seg i meg [...] Og det kjennes ut som om jeg skal

til å revne. – Stans, sier jeg så høyt jeg klarer, men har ikke noe pust, så jeg klarer ikke å rope. Han stanser ikke. [...] Det revner. Jeg revner. Endetarmen og ryggen og alt revner. Jeg er sikker på det. Smerten er en brann, sviende og intens og fingrene hans presser på meg fra innsida [...] Jeg forsøker å rope, men han hører ikke, fortsetter bare. (2018, 39–40)

Jørgen er hjelpeløs og prisgitt omsorgsfull pleie. Takknemlig er han også, og han er oppmerksom på hvordan den enkelte pleier ser ut til å ha det, om de ser glade, slitne, triste ut, han er vår for deres perspektiv og situasjon. Han verken klager eller sutrer. «Vet at de bare vil godt, at de bare vil at jeg skal ha det godt, jeg vet det. Så jeg vil ikke skrike. Vil ikke gjøre jobben vanskeligere for dem» (2018, 183). Jørgens takknemlighet signaliserer at han er redd for å utfordre pleierne som er ham overlegen i situasjonen. Det gjelder å sikre seg ved å holde seg inne med de pleierne han er usikker på. Denne strategien kan være viktig for å ha det best mulig eller også for å overleve i mer ekstreme situasjoner, for som både psykologen Michele Bograd og kriminologiprofessor Kjersti Ericsson presiserer, er det viktig at de undertrykte har kunnskap om undertrykkeren, men ikke omvendt (Bograd 1988; Ericsson 1992, 111). Som den dominerende part er det pleierne som skaper språket og kontrollerer de materielle ressursene, og som underordnet eksisterer Jørgen i denne settingen i fremmede omgivelser. Jørgen har tilegnet seg evnen til å se og tolerere forskjeller. Forholdet mellom ham og pleierne er ikke symmetrisk, siden pleierne kan utnytte sin posisjon. At Jørgen hele tiden streber etter å tolke pleiernes signaler og bevegelser, indikerer at han ikke føler seg helt trygg.

Jørgen har vært pleiepasient lenge nok til at han kjenner rutinene. Når pleierne kommer for å flytte på ham, stålsetter han seg mot smerten som han «vet kommer når skyggene begynner å flytte på meg» (2018, 183). Jørgen opplever stadig ikke å bli hørt. «Ingen hører på meg når jeg ber dem fjerne trøya. Når jeg sier at trøya er varm og klumper seg i ryggen, er det ingen som gjør noe» (2018, 31). De vet han mister dynen (jf. journalen; 2018, 11). I pleiesituasjoner opplever Jørgen ofte at han ikke blir hørt når han ber pleieren stoppe eller være mer varsom. Dette fremhever hvor asymmetrisk relasjonen mellom pleier og pasient kan være. Med jeg-formen blir leseren Jørgens eneste allierte; leseren kommer tett på Jørgens fortvilelse over ikke å bli hørt når han stadig forsøker å si fra, og leseren blir slik sidestilt med Jørgen siden heller ikke leseren kan gripe inn eller bli hørt.

Det er uvisst hvorfor Jørgens protester blir ignorert, inntil to pleiere skal stelle et sår på Jørgens lår. Stellet gjør vondt:

Jeg må skrike høyere, så de slutter med det de gjør. For det gjør så vondt i ribbeina mine å ligge sånn, gjør så vondt i skuldra, så jeg skriker igjen, høyt. Skriker og skriker, men de bare fortsetter. Og jeg forstår ikke dette, vet ikke hva det er som skjer, for smerten er så intens, det kjennes som om alt i meg knekker og knuses [...] igjen skriker jeg ut, men de bare fortsetter og fortsetter og jeg skriker. (2018, 184)

Jørgen får ikke det runde og trivelige ansiktet på den ene unge pleieren «til å stemme med den brutaliteten» han opplever under stellet (2018, 184–185). Ifølge legen er ikke Jørgen terminal, men tilstanden er dårlig. «– Er han helt dement?» spør den ene pleieren mens de stiller, uten tanke for at Jørgen kan høre og forstå det hun sier. Pleieren undrer selv om Jørgen nettopp har stirret intenst på henne et lite øyeblikk, noe hun fant ubehagelig (2018, 185), og det blir opplyst at han av og til sier navnet til sin avdøde kone. Helsepersonellet forveksler svak eller manglende respons med mentalt fravær. De opplever at han ikke lenger kommuniserer med dem, og synes ikke sensitive for de små tegnene. Leseren får imidlertid lese alt Jørgen tenker og føler, hvordan han ber om å få noe å drikke, noe å spise, om å få slippe den varme trøya eller den tunge dyna. Leseren, som får tilgang til Jørgens avanserte refleksjoner og intense sansninger og hva han forsøker å formidle, får kjenne på den fortvilelsen Jørgen føler over ikke å bli hørt, og får dermed et annet bilde av Jørgen og situasjonen. For leseren samsvarer dermed ikke romantekstens tankestrømmer med journalen som ifølge pleierne opplyser at «han ikke kommuniserer» (2018, 185). Manglende evne til å kommunisere er sidestilt med manglende evne til å tenke og føle. De pårørende kommer ikke bedre ut av situasjonen enn pleierne; de vil visstnok gjerne sitte hos ham, men de vil vente til han er «erklært terminal» (2018, 187). De ser ingen grunn til å være der før de vet at han er nær ved å dø. Den innsikten romanen gir leseren, synliggjør Peter Simonsens poeng med begrepet «livslange liv», som blant annet fremmer at alle mennesker har gyldige og nye behov, begjær, ønsker, drømmer, følelser, så lenge de puster, så lenge de har puls (Simonsen 2014, 13).

Flere av romanens kapitler er etterfulgt av Jørgens journal, der behandling og stell blir gjort rede for. Men den inneholder ingen opplysninger om hvordan Jørgen har det. Vekslingen mellom journal og litterær tekst i romanen tydeliggjør hvordan instrumentell sakprosa som journaler bør suppleres av andre kommunikasjonsformer og teksttyper – journalen rapporterer primært informasjon som ikke forholder seg til hele mennesket.

Romanens scener viser like fullt at varsomme hender og evnen til å snakke pasienten gjennom handlingen kan redusere opplevelsen av ubehag, redsel og smerte,

for det gir trygghet og distraksjon, slik at man slapper bedre av. Dette kan ikke overdrives i en pleiesituasjon der pleieren har makten. Scenen med plukking er ubehagelig. Man blir dessuten usikker på om dette var nødvendig. Ved flere anledninger opplever Jørgen frykt når pleieren som plukket ham, kommer inn på rommet: «Brått blir jeg så redd for at han skal fortsette med det han gjorde» (2018, 46). Han blir redd når han husker armene hans, hvordan han er blitt kasta rundt i senga, handlinger han forbinder med smerte: «– Nei, sier jeg stille. – Ikke. Og jeg blir så redd. – Ikke, ber jeg. – Vær så snill. Han ser på meg, og så fester han en papirsmekke rundt halsen min. Den er skarp og hard. Papiret skjærer inn i huden. Må ikke knyte så hardt. Huden er så tynn og papirsmekken så hard. Det kjennes som noe skjærer inn i huden min, knivblad som skjærer i bløt og råttent papirhud» (2018, 59–60). Det kan være overraskende at en enkel papirsmekke kan være til plage, men denne scenen fremhever hvor utsatt Jørgen er, hvor lite som skal til for at situasjonen kan oppleves som uutholdelig. Når Jørgen senere kjenner igjen den samme stemmen, slår hjertet raskere og han husker smerten:

Jeg blir så redd. Forsøker å reise meg, forsøker å forlate senga, og et øyeblikk får frykten meg til å glemme at jeg ikke kan bevege meg, at jeg ikke kan røre meg, ikke annet enn hendene kan jeg røre på. Jeg er overlatt til ham. [...] Jeg er så sulten, så veldig sulten, og derfor smiler jeg selv om jeg er redd, kjenner en glede blande seg med frykten, for jeg er så sulten, jeg er så tørst. (2018, 72)

Frykten gjentar seg hver gang samme pleier kommer inn på rommet. Selv matingen skaper ubehag, og leseren blir i tvil om hva som egentlig finner sted: «Jeg gaper og kjenner noe bli ført inn i munnen min. Ja. Endelig skal jeg få mat. Endelig skal jeg få noe å drikke. Varmt. Nei. Ikke varmt. Det har samme temperatur som meg. Greier ikke gjenkjenne smaken. [...] Jeg vet ikke hva det er [...] Forsøker å svelge, forsøker å flytte maten, men det bare tetter seg til» (2018, 79). Han får ikke svelget unna før det blir «stappa» i ham mer. Det som minner om tykk deig, fyller hele munnhulen, svelget, og hindrer ham i å puste. Jørgen opplever at alt tetter seg til, at han kveles av en lunken masse.

Dagligdagse handlinger som stadig må gjentas, og som skal være pleie og omsorg, som matning og snuing, skaper snarere frykt og smerte enn trygghet og velbehag. Det gjør at hverdagslig matning så vel som mer avvikende behandling som plukking kan karakteriseres som, eller minne om, fysiske overgrep. Mjønnes' roman viser slik hvor skjør grensen mellom omsorg og overgrep kan være.

Det blir også tydeliggjort i Østhagens roman *I morgen forsvinner jeg litt til*, der demente Signe, som bor på sykehjem, blir vekket av at hun blir snudd frem og til-

bake mens kalde hender tar på kroppen hennes. «– Ligg stille, Signe», er alt hun får høre mens ukjente hender «dytter henne rundt og rundt». Signe blir svimmel. Hun vet ikke hva hun skal si, «men hun kjenner at det gjør vondt. Kaldt. En våt klut, hardt papir, alt mellom bena, ingen sier noe, ingen vet hvor lenge dette skal vare». Plutselig er det over, hun får beskjed om å sove videre. «Men hun vet ikke hvor videre er» (2014, 123). En annen gang opplever Signe at hun «puster under vann». Det kommer vått både inn og ut av munnen, hun føler at ingen kan se henne, at hun er på vei nedover, mot bunnen: «Hun trekker pusten. Men hun har ingen. Hun er uten pust, uten sikt, uten retning, men hun har et mål. Å slippe. Og her nede kan hun slippe alt» (2014, 166). Leseren kan først tro at hun drømmer eller fantaserer, eller at hun er i ferd med å dø. Men så spør en stemme: «– Hva er det du holder på med?» (166). En av pleierne oppdager at kollegaen har lagt dyna over ansiktet til Signe. Den skyldige pleieren later som ingenting, avfeier med å spørre: «– Hva mener du?» Men den andre konfronterer kollegaen, for han så at hun la dyna over ansiktet til Signe. Hun syntes Signe ropte sånn, ville ha henne til å stoppe, ville dempe lyden så hun ikke skulle vekke de andre. Pleieren nekter å innrømme at hun har gjort noe galt, hun velger å avvise anklagen for å rettferdiggjøre egne handlinger (166–167), noe mennesket, ifølge filosof Arne Johan Vetlesen, tenderer til å gjøre når det blir konfrontert med etiske dilemmaer (Vetlesen [2007] 2010, 75). Lars, Signes redningsmann, tar over stedet. Han håndterer Signes uro med en omsorg som ikke ligner de andre pleiernes utålmodige opptreden. Han evner å prate med henne på en slik måte at de leker seg videre i samtalen og Signe distraheres (se eks. 148–149, 167–168 vs. 169; se mer i kapitlet *Aktivitetskravet*, under «Musikkterapi»), mens hun ellers rømmer ut eller til andres rom og stadig må hentes og blir holdt hardt, hvorpå hun blir hardhendt selv, sparker, slår (172). Trass i systemer og struktur, hva slags omsorg man får, er personavhengig.

Kapittel 6

Sykehjemslivet

SAMMENDRAG I 2018 hadde 32 234 personer langtidsopphold og vel 9000 hadde tidsbegrensede opphold på helse- og omsorgsinstitusjoner i Norge (SSB). En rekke samtidslitterære verk gir oppmerksomhet til institusjonell omsorg og livet på sykehjem, deriblant verk av Frobenius (2011), Lindstrøm (2012), Enger (2013), Ragde (2014), Kaslegard (2017), Holvik (2017), Skogstad (2018) og Knausgård (2019). Dette kapitlet etablerer noe dialog med statistikk og medieoppslag, men også med forskning, deriblant Einar Vetvik og Per Gunnar Dischs forskning på hvordan eldreomsorgen forvaltes i norske kommuner, noe som er av betydning for den pleietrengende så vel som for de pårørende. Svak eller sviktende institusjonell eldreomsorg kan føre til unødvendig mange utslitte pårørende, som i neste rekke dermed selv kan trenge omsorg og støtte (Disch & Vetvik 2017). De som forsker på og arbeider med utviklingen av sykepleie og eldreomsorg, taler for en mer personsentrert omsorg: Ved å kjenne livshistorien til den enkelte kan man bedre legge til rette for meningsfulle aktiviteter og styrke opplevelsen av livsglede, fremhever eksempelvis Kari Brodtkorb, Ragnhild Skaar og Åshild Slettebø, Catherina Øverås Totcheva og Janikke Solstad Vedeler (Brodtkorb, Ragnhild Skaar & Åshild Slettebø 2019; Totcheva, Vedeler & Slettebø 2019).

NØKKEWORD sykehjem | institusjon | eldreomsorg | pårørende | livshistorier

ABSTRACT In 2018, 32,234 people had long-term stays and more than 9,000 had temporary stays at health and care institutions in Norway. A number of contemporary literary works draw attention to institutional care and life in nursing homes, like Frobenius (2011), Lindstrøm (2012), Enger (2013), Ragde (2014), Kaslegard (2017), Holvik (2017), Skogstad (2018) and Knausgård (2019). This chapter establishes some dialogue with statistics and research, including Einar Vetvik and Per Gunnar Disch's research on how elderly care is managed in the municipalities of Norway. Weak or failing institutional care for the elderly can lead to a needlessly high number of bereaved relatives, who then end up needing care and support themselves (Disch & Vetvik 2017). We need a more person-centered care: By knowing the life history of the individual one can better facilitate meaningful activities and enhance the experience of joy of life. This is emphasized amongst others by Kari Brodtkorb, Ragnhild Skaar and Åshild Slettebø, Catherina Øverås

Totcheva and Janikke Solstad Vedeler (Brodtkorb, Ragnhild Skaar & Åshild Slettebø 2019; Totcheva, Vedeler & Slettebø 2019).

KEYWORDS nursing homes | institutions | elderly care | relatives | life stories

jeg flytter fra hjemmet mitt
uten å pakke det ned
jeg drar fra å bo i et hjem
til å bo på et hjem
(*Imislund 2018, 63*)

Sykehjem kan tilby positive fellesskap. Men ikke alle vil på sykehjem. Helst vil vi klare oss selv. Være hjemme. Bestemme selv. Likevel er det ikke alltid lett å få plass på sykehjem om det skulle bli nødvendig. I Cecilie Engers roman *Mors gaver* (2013) får vi lese at barna måtte tryggle og true i ett år før de fikk plass til mor. «Da trengte hun tilsyn døgnet rundt, og hun holdt seg fast i telefonen som en livbøye. Hun ringte til søsteren sin, Maja Lise, og oss barna kontinuerlig og i gråtende desperasjon over hverdagen som gjorde seg så uforståelig» (Enger 2013, 24). Moren i Engers roman havnet på avdeling med ti gamle menn og kvinner, alle med forskjellige former for glemsomhet, forvirring og fortvilelse. «Men det er bare mor som beveger seg gråtende rundt og roper høylytt, sint eller redd» (2013, 24). De andre sitter mest stille, under et teppe, eller på plast. Det sildrer tiss ned på gulvet. «Alt innenfor disse dørene vitner om institusjon. Den lysegule fargen på veggene, de grønne stolene, den søtlige, antiseptiske eimen i korridorene der rullestoler, gåstoler, ergoterapiballer i sterke farger og andre hjelpemidler står hensatt» (2013, 25). Lukt, farge, atmosfære og miljø, slik Enger skildrer det, er lett gjenkjennelig for den som har besøkt et sykehjem. Det er lite som minner om et hjem. Og mange har det slik. I 2018 bodde om lag 40 000 personer på helse- og omsorgsinstitusjoner.¹ Til sammenligning mottok vel 79 000 personer praktisk hjelp til daglige gjøremål, og vel 157 000 mottok helsetjenester i eget hjem, noe som tilsvarende en økning på 8,8 % fra 2015 til 2018 (SSB).

Bosted er av betydning for hvilket sykehjemstilbud du har tilgang til. Bare innad i Oslo, som er inndelt i 15 bydeler, behandles søknad om sykehjemsplass av den bydelen du bor i. I teorien er prosessen og søknadsvurderingen lik, men i praksis er det store forskjeller mellom bydelene. Siden tilbudet varierer fra bydel til bydel og fra sted til sted, kan eldre bli hva sosial- og eldreombudet i Oslo kaller

1. I 2018 hadde 32 234 personer langtidsopphold, og vel 9000 hadde tidsbegrensede opphold på helse- og omsorgsinstitusjoner (SSB).

velferdsflyktninger: De vil flytte til en annen bydel eller et annet sted der sykehjemstilbudet eller andre tjenester og tilbud er bedre. Dermed risikerer vi et økt klasseskille med mindre man oppnår større reell likhet i tilbudet (Melfald & Sørgjerd 2017). Et slikt klasseskille vil forsterkes når andelen eldre blir større i 2020-årene, med mindre tilbudet i praksis blir mer likt.

Antall innvilgede søknader til bygging av plasser i sykehjem og omsorgsbolig økte betraktelig i perioden 2008–2017. Det er blitt bygget drøyt 12 000 nye plasser. Det er ferdigstilt og utbetalt investeringstilskudd for bygging av 6561 nye sykehjems-plasser og 5622 nye omsorgsboliger (jf. Husbankens tall; Ruud 2018a). Men til tross for lovende tall har ikke tilbudet økt. SSBs tall viser at utbyggingen ikke har ført til forventet kapasitetsøkning. Dekningsgraden av institusjonsplasser og boliger med heldøgns bemanning er temmelig stabil, og aldershjems-plasser er i stor grad blitt erstattet av kommunalt disponerte boliger, ofte med bemanning, ifølge Dag Ragnvald Abrahamsen i seksjon for helsestatistikk i SSB. Flere rom har fått eget bad, og tomannsrom er blitt til enkeltrom. Men ifølge SSBs tall for 2017 er det netto blitt 458 flere sykehjems-plasser fra 2008 til utgangen av 2017, i gjennomsnitt rundt én plass per kommune. Trekker man fra nedlagte aldershjems-plasser, blir det totalt sett 824 færre institusjonsplasser (Ruud 2018a). Til tross for en mulig kvalitetsøkning i standarden er altså tilbudet dårligere. I mai 2018 melder Helsedirektoratet at 1420 mennesker venter på sykehjems-plass. Men hva kan man forvente, og hva får man? Dessuten opplever eldreomsorgen konkurranse fra yngreomsorgen, det vil si de under 65 som trenger oppfølging på grunn av utviklingshemning eller fysisk funksjonsnedsettelse. I 2018 utgjør eksempelvis de over 67 under halvparten av beboerne i heldøgnsbemannede omsorgsboliger (Ruud 2018a). Dessuten har veksten i bruken av tjenester for de under 67 år vært stor: For perioden 1994 til 2013 er det blitt tre ganger så mange brukere av pleie- og omsorgstjenester blant dem som er yngre enn 67 år, mens det for samme periode ble færre eldre mottagere av hjelp. I alt 40 prosent av utgiftene til omsorg går til personer under 67 år (SSB; Otnes 2015). Denne utviklingen er urovekkende, hvis de yngre som trenger mer hjelp enn dagens eldre, fortsatt vil behøve pleie og omsorg som eldre når antallet eldre øker de neste tiårene.

Uavhengig av alderen på den pleietrengende tar oppmerksomheten om økonomi så vel som utbedring og bygging av nok omsorgsplasser lett oppmerksomheten fra viktige spørsmål som: Hva er pleie? Hvem skal pleie?

PLEIETRENGENDE OG PÅRØRENDE

Det som er ment som pleie, oppleves ikke alltid som pleie. Som når hovedpersonen Bodvar i Bergljot Kaslegards roman *Det som nesten er sant* (2017), som er pleie-

hjemspasient, får hjelp av pleieren Vilde til å løfte seg opp i senga: «Når han blir løftet sånn, kjennes det som om ryggstøyla blir dratt løs fra festet nede i hoftene. Han ser for seg at hele han revner, og at hofter og bein blir liggende igjen mens Vilde trykker og trykker på knappen» (Kaslegard 2017, 101). Men Bodvar klager ikke. I stedet forsøker han å kommunisere med pleieren; han er oppmerksom og ser at hun er sliten, at hun ikke smiler like mye som hun pleier i dag. Han forsøker å få henne til å le, men pleieren er ikke mottagelig, hun konsentrerer seg om jobben med å feste stroppene under armene til Bodvar. I likhet med Mjønnes' hovedperson Jørgen (se ovenfor, i kapitlet *Alderdommens tabuer*) viser også Bodvar en tendens til å sikre seg ved å holde seg inne med pleierne, som jo er ham overlegen i pleiesituasjonen. Bodvar er på bortebane, og da er denne strategien velvalgt, for som både psykologen Michele Bograd og kriminologiprofessor Kjersti Ericsson presiserer, er det viktig at den undertrykte har kunnskap om undertrykkeren, men ikke omvendt (Bograd 1988; Ericsson 1992, 111). Den underordnedes takknemlighet og velvillighet skal sikre god behandling fra den overordnede.

Bodvars kone Magda er på besøk. Hun ser blek ut. «Det er synd på henne som har en syk mann», tenker Bodvar. Selv om det er Bodvar som er pasient, er det han som fremstår som mest empatisk og omsorgsfull i denne scenen. Mens han ikke klager fordi han ser at pleieren er sliten, synes han mer synd på Magda som må være så mye alene, og som attpåtil må besøke ham på sykehjemmet. «Du behøver ikke besøke meg hver dag, sier han. Det er det første han sier, og han hører det kommer ut som små smell» (2017, 101). Kona får ikke som leseren vite at han føler skyld for at hun må komme, at han synes synd på henne, og at det dessuten «gjør vondt å snakke når han løftes sånn» (2017, 101). Slik synliggjør romanteksten hvordan replikker kan tolkes og forstås annerledes eller verre enn intendert fordi man ikke sier alt eller nok av det man tenker. Snø fra Magdas hår og kåpe blir til vannflekk på gulvet (2017, 101). Forvandlingen fra snø til vann som snart vil fordampe eller bli tørket bort, speiler hvordan Bodvars velmente ord ikke blir oppfattet som det av verken pleieren eller kona. Reduksjonen fra snø til vannflekk kan dessuten ses som en tydeliggjørende parallell til hvordan Bodvar for leseren fremstår som omsorgsfull og reflektert, mens han for pleieren og kona først og fremst ses som en redusert versjon av seg selv som ikke engang kan huske at han har spist frokost: «– Har du spist frokost? – Vet ikke. Har jeg det?» (2017, 101). Slik man glemmer at vannflekken har vært snø, er det lett å glemme at den pleietrengende mannen tenker og føler mer enn han får sjansen til å kommunisere i enhver situasjon. Men leseren har en unik tilgang til Bodvars tilstedeværelse og blir oppmerksom på avstanden mellom hva Bodvar får uttrykt, og hva han tenker og føler.

Anne B. Ragdes roman *Jeg har et teppe i tusen farger* (2014) handler om kvinnen Anne og hennes mor, Birte. Ragdes roman er selvbiografisk og samtidig en minnebok over moren og livet med henne. Slik minner Ragdes roman om Cecilie Engers roman *Mors gaver* (2013). Annes mor er gammel og syk, hun har lymfekreft og blir etter hvert sterkt pleietrengende. Fremstillingen veksler mellom fortid og nåtid – slik løftes hele mennesket frem, og den gamle og syke fremstilles gjennom ulike situasjoner. Hun blir dermed levendegjort som mer enn en redusert pasient. For datteren inntraff et skifte da moren ble eldre, det ble viktig for henne å «gjøre dagen hennes god, gi henne et godt minne å leve videre på. Først og fremst da hun ble eldre, var det slik» (Ragde 2014, 18). For morens vedkommende endret hennes livsholdning seg da hun fylte 66: «Fra da av snakket mamma om døden, hun var blitt pensjonist og hadde flyttet inn i trygdeleilighet» (2014, 18). Fra å leve på egne premisser, gripe enhver sjanse til å leve, reise og oppleve, gikk moren over til å kaste ting og rydde seg ut av livet, forberede seg på avslutningen, gjøre klart på vegne av døtrene: «– Så det blir enklere for deg og Elin å finne frem i tingene mine når jeg dør», sier moren (2014, 18). Moren gikk over til å leve bare én sesong av gangen. Hun nektet å tenke langt fremover, hun ble mer opptatt av døden enn av å leve og velger dermed å lukke livsfortellingen før det er nødvendig, i tråd med hvordan Mark Freemans beskriver denne livsstrategien med sitt begrep «narrative foreclosure» (1993). Med svekket fremtidsperspektiv forbedret hun seg og kastet og ryddet seg ut av livet (2014, 18, 19). Ragdes fremstilling av hvordan moren håndterte det å bli pensjonist og gammel, kan synes noe overdrevet og karikert. Men Ragdes fremstilling fremhever en påtrengende problemstilling og en følelse som kan melde seg i alderdommen: Hvorfor planlegge og legge til rette for mer enn umiddelbar fremtid? Dette kan anses som resignasjon og motløshet. Men det kan også være en rasjonell holdning som gjør det mulig å leve mer intenst og være til stede i nået.

Ragdes roman forteller om flere sykehjem der moren bor: «Eller bodde var vel å ta hardt i. Hun fikk være her på Stovnerskogen sykehjem inntil videre, på gjentatte firedagersbeslutninger, etter sine to første cellegiftkurer» (Ragde 2014, 37). Er hun ikke syk nok, ikke gammel nok til å få langtidsopphold? Det har hun til felles med Viktor i Nikolaj Frobenius' roman *Så høyt var du elsket* (2011) som ikke er syk nok, som må være døende før han får plass på sykehjem. Det døtrene i Ragdes roman ikke forsto under deres første møte med sykehjemmet Stovnerskogen, «var at mamma på dette tidspunktet levde under paradisiske forhold» (2014, 37). På Stovnerskogen har hun enerom, eget bad, det var rent og nytt, grønne planter og pleiere man kunne kommunisere på norsk med, «om enn sjarmerende gebrokkent hos enkelte, men aldri ufullstendig eller forvirrende» (2014,

39). Først når moren kommer til andre sykehus og sykehjem, forstår de hvilket godt sted Stovnerskogen er, særlig fordi hver pasient disponerer eget bad. Badet er et viktig sted på sykehjem, for der samles alle tabuer, «det er her kroppen skal slippe seg løs i all sin sykdom, her og i sengen, men mest på badet» (2014, 39). På Stovnerskogen var det dermed plass til at mor kunne være syk i fred.

Når moren til Anne kommer til Furuset sykehjem, er hun alvorlig syk og pleie-trengende med lymfekreft. Hun ber likevel helst ikke om hjelp. Hun bør holde det ene benet høyt, men klarer ikke selv å heve benet når det faller ned. Likevel lar hun være å tilkalle hjelp når benet faller. Hun venter i stedet på døtrene, for hun opplever at pleierne «blir bare *pisse sure*» (Ragde 2014, 83). Hun vil ikke være til bry, og døtrene stiller opp så godt de kan. Deres agenda er å gjøre moren glad, «gjøre dagen hennes god» (2014, 18). De som får mest besøk av pårørende, blir sendt hurtigst hjem (2014, 42). De som er pleietrengende og ikke klarer seg selv, får likevel bare korttidsopphold. De blir sendt videre, hjem eller til andre sykehjem. Syk og avhengig av andre i et fremmed miljø blant fremmede mennesker må man samtidig være usikker på hvor man skal sove neste natt, hvor man skal bo i morgen, hvem som skal pleie og hjelpe.

Behovet for hjelp svekker individets autonomi, og dermed også dets verdighet, for autonomi er en forutsetning for verdighet (jf. Rosen 2018, 5, 21, 25). Svekket autonomi gjør dessuten mennesket sårbart og forårsaker redusert frihet (sfølelse). I pleiesituasjoner overtar fremmede tilgangen til det mest private, som når man trenger hjelp til intimpleie og kroppslige tabuer. Hjelpeløshet og avhengighet av andre reduserer opplevelsen av å være et myndig, selvstendig og velfungerende menneske. Når man ikke lenger er i stand til å ta vare på seg selv, trenger man hjelp. Situasjonen er kompleks, for den hjelpen er kjærkommen, men samtidig kan man oppleve å miste seg selv. Man blir avhengig av andre, prisgitt andre. Man blir mer bruker eller beboer enn menneske. Som uttrykt i Ragdes roman havner man i «vaskerirent sengetøy i en seng av stål, med lysebrunt pappbekken på nattbordet, essensielle eiendeler i en liten, praktisk kontorskuff rett under» (2014, 41). Man har med seg minimalt av det som hittil har vært en viktig del av livet, inn i et nytt og fremmed miljø; i en vanskelig fase av livet opplever man å bli både fremmedgjort og hjelpeløs.

Situasjonen kan også bli belastende for de pårørende. Datteren Anne i Ragdes roman må pendle mellom Trondheim og Oslo. Det kompliserer situasjonen, for om hun er i Oslo eller i Trondheim, skulle hun ha vært det andre stedet samtidig. Hele tiden. Når hun er i Oslo, er hun hos moren tre–fire timer hver dag (Ragde 2014, 61). Det er intenst. Hjemme i Trondheim tenker Anne: «Mamma var på vei til å dø på en heslig og uverdlig måte der nede i Oslo» (2014, 54). Det er vår, det

er varmt, men det er umulig å nyte for datteren. «Det jeg trengte, var hvit snø som dekket alt. Uforstyrrelig og iskaldt. En stabil vinterkulde som ikke forandret seg bare man snudde ryggen til et lite øyeblikk» (2014, 54). Det deilige, men også lunefulle vårværet blir en parallell til morens sykdoms- og bosituasjon, som er like uberegnelig. Det man normalt ville sette pris på, vårværet, blir for mye for datteren, som rett og slett er utslitt av å reise, pleie og bekymre seg. Hun opplever at «alt var rot, liv og død, tid og sted, jeg drømte i våken tilstand, jeg var lysvåken mens jeg sov» (2014, 54). Anne er «så dønn sliten, men på en helt særskilt måte» (2014, 55). Det er ikke som å ha nilest til eksamen eller være sliten av arbeid, flytting eller en kraftig influensa. Det eneste hun kan sammenligne situasjonen med, er da hun ble mor for første gang, da hun følte seg «kastet inn i noe totalt ukjent, noe rystende inn til marginen. En tilstand som handlet om å falle nærmest ordløs og søvnløs inn i noe dirrende stort og ukjent, med erkjennelsen av at det å gi opp ikke var en reell opsjon» (2014, 55). Som da må hun nå fungere, holde ut, stille opp.

For datteren Anne ble det redningen å oppdage at hun kunne skrive om det de opplevde og følte. Slik ble situasjonen til grunnlag for noe konstruktivt. I tre måneder hadde det vært unntakstilstand for henne og søsteren, og situasjonen var fortsatt den samme. Hun hadde glemt forfatteren i seg, var redusert til fortvilet datter (2014, 55). Dermed blir det en lettelse å oppdage at skrivingen kan brukes til avlastning og utladning. Annes historie om moren forteller om hvordan det kan oppleves å være gammel og syk, men også om hvor krevende situasjonen kan være for de pårørende. Hvordan håndterer man situasjonen som pårørende? Og hvordan går det med de pårørende?

Ifølge eldreforskerne Einar Vetvik og Per Gunnar Disch, som har forsket på eldreomsorg i norske kommuner, risikerer vi å få mange utslitte pårørende. Avstanden mellom idealene for eldreomsorgen, hva politikerne kommuniserer, og de faktiske forholdene er stor (Disch & Vetvik 2017, 137). Tilgangen på tjenester blir trolig mindre etter 2020, om ikke tilbudet vil makte å holde følge med etterspørselen. I perioden 2020–2030 er det ventet at antallet eldre over 80 år vil øke med 50 prosent. Men økningen vil variere fra kommune til kommune – 80 prosent av kommunene melder om et økende antall i aldersgruppa 80+ for perioden 2020–2025 (Disch & Vetvik 2017, 118). Siden det allerede før økningen er bemanningsmangel og underdekning av omsorgsboliger, vil det kunne bli vanskelig for velferdsstaten å sikre alle gode tilbud, i den grad det trengs, all den tid vi kan håpe at høy helsealder følger med økt levealder.²

2. Behovet kan bli stort: Det er forventet mer enn en dobling av antall personer over 70 år, fra 624 000 i 2018 til 1,35 millioner i 2060. Antall personer over 80 år vil kunne øke fra 222 750 i 2018 til om lag 697 000 i 2060 (SSB, januar 2018).

Når velferdstilbudet ikke strekker til, kreves det tilsvarende av de pårørende. I tillegg var tendensen økt aktiv omsorg i hjemmetjenestene fra 2011 til 2015, mens tallene antyder at aktiv omsorg i institusjon var tilnærmet uendret i samme periode.³ Bosted er av betydning for hvilket tilbud som er tilgjengelig: Aktiv omsorg både i hjemmetjeneste og institusjon er eksempelvis sterkere prioritert i store kommuner enn i små (Disch & Vetvik 2017, 90). Forsømmelse av eldreomsorg vil kunne bidra til å skape andre belastninger kommunene må behandle. Problemet forskyves, utsettes: Blir belastningen på de pårørende stor, vil det kreve oppfølging også av de pårørende, for det er grenser for hva de pårørende kan gjøre, for hva de makter uten et velutviklet støtteapparat. Det er krevende å være pårørende, og døtrene i Ragdes roman representerer et stort antall pårørende. En undersøkelse utført av Norske Kvinners Sanitetsforening viser at pårørende til en person over 65 år i snitt bruker 7,6 timer i uka på omsorg (Berg 2019). Det utgjør 94 000 årsverk per år (Åmås 2020, 14). Det er imidlertid kvinner som yter mest som pårørende, og en undersøkelse utført av Pårørendealliansen viste at 15 prosent av de spurte er kvinner som bruker mer enn 30 timer i uka på omsorg. Dobbelt så mange kvinner som menn erfarer dessuten negative helseeffekter av omsorgsbyrden. Ifølge Statistisk sentralbyrå har vi rundt 800 000 pårørende i Norge, og pårørendes omsorg utgjør rundt 110 000 årsverk. I norske kroner tilsvarer det 40 milliarder. Derfor er regjeringens kommende handlingsplan for håndtering av pårørende, som lanseres våren 2020, av stor betydning for landets økonomi, for landets mange pårørende og selvfølgelig for dem som trenger pårørendeomsorg.

Som Ragde også fremhever i og med sin roman, kan kreativ skriving hjelpe til å bearbeide belastninger. Det kan gjelde for både pasient og pårørende. Alle er ikke forfattere, og alle vil riktignok ikke finne samme terapi i det å skrive om situasjonen. Men skriving kan fungere forløsende og helsefremmende, noe blant andre filologen og forskeren Oddgeir Synnes har utforsket gjennom kurs i kreativ skriving for eldre mennesker og alvorlig syke og døende i en årrekke (se bl.a. Synnes, Sætre & Ådlandsvik 2003; Synnes 2012).

ASYMMETRISKE RELASJONER

Karl Ove Knausgård's novelle «Fuglene under himmelen» (2019) forteller historien om tre generasjoner kvinner: Solveig, Solveigs mor og Solveigs datter.

3. I 2017 brukte 32 % av innbyggere over 80 år hjemmetjenester, 31,2 % gjorde det i 2018 (SSB, <https://www.ssb.no/helse/statistikker/pleie/aar>).

Legen Solveig har flyttet til sitt barndomshjem for å ta vare på sin pleietrengende mor. Hun får avlastning av hjemmehjelpen Gunn, som kommer innom til faste tider. Hjemmehjelpen er svært hyggelig, og det fungerer godt. Men datteren opplever at hjemmehjelpen snakker over hodet til moren, som om hun ikke er der: «Jeg likte Gunn, hennes glede gjorde mamma godt. Det eneste jeg hadde litt problemer med, var at hun ofte snakket over hodet på henne, som om hun ikke var til stede» (Knausgård 2019, 33). Slik blir hjelpen mer mekanisk og praktisk enn menneskelig og sosial for moren, og vel så mye avlastning for datteren som hjelp og støtte for moren. Dette betyr ikke at Gunn ikke gjør en god jobb, men kommunikasjonsmåten bidrar til å bekrefte og opprettholde det asymmetriske ved relasjonen, der det gamle mennesket i kraft av sin alder og sine reduserte funksjoner er nedgradert i status; hun er blitt avhengig av og prisgitt andres velvilje. Som om hun derfor er blitt et mindre interessant og mindre viktig menneske. Denne holdningen blir fremhevet av at hun aldri blir kalt ved eget navn. Hun er enten «Solveigs mor» eller «mormor», noe som underbygger hvordan hun bare anses som en redusert versjon av den hun en gang var.

Farligst er denne holdningen og kommunikasjonsmåten fordi den lett kan føre til at man ikke bryr seg så mye som man bør, ikke er så nøye som man bør. De forhold som normalt appellerer til respekt, er gjerne skjult eller fraværende i en sårbar pleiesituasjon. Men i Knausgårds novelle er pleieren Gunn i all hovedsak en viktig og god ressurs for Solveigs mor. Når datteren Line kommer på besøk, inntreffer en uhørt begivenhet: Barnebarnet finner mormoren falt om på badet. Så vidt vi vet, forlot hun mormoren på gulvet, uten å hjelpe (2019, 46–47, 51). Det er pleieren Gunn som finner mormoren og får henne til sykehuset. Når de familiære relasjonene svikter, blir hjemmehjelpen desto viktigere. De som i prinsippet er mest glad i et menneske, de nærmeste, er ikke nødvendigvis best i stand til å gi pleie og omsorg. I de fleste tilfeller trenger man kombinasjonen av de nærmeste og de profesjonelle.

Denne problemstillingen – «hvem skal pleie – profesjonelle eller pårørende?» – blir også tematisert i Ingvild Holviks roman *Premien for alt* (2017), som forteller historien til den 79-årige enken Mali Fredrikke Sjursen. Hun blir sendt på sykehjem mot sin vilje av svigerdatteren Inga, som hun bor sammen med. Mali er delvis pleietrengende etter et lårbensbrudd. Mannen er død. På den ene siden befinner Mali seg på et tidspunkt i livet der hun er fristilt fra ansvar og forpliktelser og slik sett friere enn noen gang tidligere. På den annen side gjør lårbensbruddet og en luftveisinfeksjon henne sårbar og avhengig av andres hjelp. Samtidig bidrar Malis pleiebehov og stadige krav til å begrense friheten til hennes pårørende. Slik fremstiller Holviks roman den komplekse situasjonen som oppstår straks mennesket blir pleietrengende; det er like mye de pårørende som den pleietrengende som trenger avlastning (2017, 53–57).

Mali vil være hjemme, hun vil ikke på sykehjem. Legen påpeker at hun bør være mer oppe og gå dersom hun skal komme seg etter operasjonen. Når Mali ikke får til nok trening hjemme, skylder hun på svigerdatteren: «Skulle gjerne ha vore meir oppe, seier eg. Men Inga har det så travelt om dagen» (Holvik 2017, 51). Mali er imidlertid vanskelig å hjelpe; hun er egenrådig og utakknemlig, hun lanserer stadig nye krav eller anklager og tror stadig det verste (2017, 183–186). Hun forventer dessuten at Inga og Veronika skal ha livet på vent inntil hun dør. Dermed oppnår hun at de tar enda mindre hensyn, og Mali føler seg ytterligere overkjørt og tilsidesatt og inntar rollen som umyndiggjort offer.

SYKEHJEMMET – ET STED FOR UTVIKLING ELLER AVVIKLING?

Når Holviks hovedperson Mali blir tilbudt avlastningsplass, tydeliggjør romanen at det like mye er de pårørende som den pleietrengende som trenger avlastning (2017, 53–57). Mali føler seg forvist fra eget hjem: «Eg er utlevert. Rykt opp frå heimen min. Har openbert rykt nærmare endestoppet» (2017, 136). Hun opplever at hun får forkortet livet sitt når hun blir tvunget til å oppholde seg på sykehjemmet (2017, 138). Hennes negative syn på alderdommen hindrer hennes egeninnsats for rask bedring. Dette gjelder for første del av romanen, der Mali oppfører seg som om hun er straks ved å dø – hun er preget av et alderistisk syn på alderdommen og ser seg selv som ferdig og hjelpeløs. Det hindrer muligheten for rask bedring, og denne holdningen begrenser de pårørende.

På 1950- og -60-tallet ble sykehjem i Norge bygget som minisykehus fordi alderdom primært ble definert som sykdom (Bakken 2019, 18). Et negativt og reduserende syn på hva alderdom er, preger fortsatt hvordan mange sykehjem er organisert. I Holviks roman preger det også Malis egen holdning: Et sykehjem er for henne primært et sted som både bekrefter og bidrar til forfall. I begynnelsen forsterker sykehjemsoppholdet hennes følelse av å ha bli gjort uvirksom. Som nyankommet synes hun satt ut av spill av den monotone sykehjemshverdagen og overmannet av kvalmende matlukt, med toalettbesøk som eneste avveksling: «[D]en kvalmande matlukta, eit nytt innslag i rommet. Har sete i same stolen sidan eg åt frukost. Med utsyn til same parkeringsplassen. Ikkje rare underhaldninga, så lite trafikk som her er. Toalettbesøka er einaste avveksling» (Holvik 2017, 71). Det første møtet med sykehjemshverdagen oppleves som verken stimulerende eller utfordrende for en som trenger hjelp til å holde både kroppen og livslysten virksom. Men Malis holdning endrer seg når hun blir utfordret av legen til å innse at hun kan ha mange år igjen, at hun er der for opptrening. Slik overrasker romanen, hvis man forventer at hun skal gli inn i en repetitiv sykehjemshverdag. I stedet gjør

oppholdet til at hun evner å justere egen håndtering av alderdommen. Hun lærer å tenke nytt om egen alder og eget liv, til å se seg selv i en annen rolle enn som plei-trengende og døende (2017, 139–140). Hun viser seg å være en igangsetter; hun er verbal og har gode ideer. Dermed gjennomgår hun en utvikling på sykehjemmet som bidrar til at hun kommer styrket hjem igjen. Sykehjemmet gir henne andre muligheter og møter med nye mennesker. Hadde hun blitt hjemme, ville hun med større sannsynlighet ha fortsatt i samme spor.

Den vendingen Holviks enke opplever, medvirker til en omvendt utvikling av den enken i Susanne Skogstads roman *Svartstilla* (2018) opplever (se mer i kapitlet *Tap og sorg*). Mens Skogstads enke vender seg innover i sorgen og forsvinner først mentalt, deretter ved å dø – en avvikling som forsterkes straks hun blir plassert på sykehjem – utvikler Mali seg til å bli en livskraftig og ressurssterk 79-åring. Skogstads enke velger å lukke livsfortellingen når mannen dør, mens Holviks enke evner å omstille egen livsholdning. Slik gjør hun selv alderdommen til mer enn kretsing rundt egen misere og venting på døden. Med ulike strategier bidrar likevel både Skogstads og Holviks romaner til å gi oppreisning til det mennesket man lett kan ekskludere og neglisjere på grunn av høy alder og svekket posisjon. Romanene gir dem anerkjennelse idet de fremstiller deres aldersløse tanker og følelser.

BRUKER OG BEBOER ELLER MENNESKE?

Det kan være vanskelig å få øye på det mennesket som biologisk sett er i forfall. Litteraturen fremstiller også det reduktive blikket, som i Laila Sognnæs Østhagens roman *I morgen forsvinner jeg litt til* (2014), der en forsamling med sykehjemmets gamle er redusert til «en rekke med rynker og sår» (Østhagen 2014, 47). Denne synekdiskiske fremstillingen, der del representerer helhet, er representativ for hva mange først og fremst forbinder med og ser på et sykehjem. Retrospektive innslag, som kan kaste nytt lys over nåtidige forhold, kan motvirke et alderistisk og reduksjonistisk syn på gamle mennesker. Om man vet mer om hvem mennesket var, er det lettere å se det bak rynker, forvirring, glemskhet og manglende tilstedeværelse.

I Merethe Lindstrøms roman *Dager i stillhetens historie* (2012) opplever kvinnen Eva at ektemannen Simon endrer seg og blir rastløs og taus (Lindstrøm 2012, 13). Den yngste datteren, Helena, mener Eva trenger avlastning, at hun bør sende bort Simon: «Det finnes hjem for eldre der han ville trives. Han trenger å komme et sted, sa hun [...] Et sted der noen vil ta seg av ham, fortsatte hun. Jeg kan ikke la deg ha ansvaret alene. Nå som han hele tiden går sin vei, nå som han er så taus» (Lindstrøm 2012, 14). Helena gir Eva en konvolutt med søknadspapirer. Alt Eva

må gjøre, er å fylle den ut. Sende den. «Hjem for eldre. Jeg så at den lå der. Jeg har latt den ligge der siden. Søknaden. Den kommer til å okkupere tankene mine, uansett hva jeg gjør» (2012, 15). Eva velger å kjøre Simon til et dagsenter for eldre to dager i uka. Dette valget markerer en overgang i deres liv og samliv – i praksis innebærer det en bekreftelse av at deres samliv allerede er redusert og i ferd med å avvikles.

Men denne omveltningen blir ikke ytt oppmerksomhet eller markert av omverdenen, selv om dette er Evas første levering av ektemannen til pleiehjemsavlastning. Denne overleveringen representerer en omveltende overgang for henne, og scenen er derfor hva vi med litteraturprofessor Erik Bjerck Hagen kan kalle «et emosjonelt sentrum» i romanen – en sterk situasjon blir fremstilt, og scenen kan derfor også vekke et følelsesmessig engasjement i leseren (Hagen 2000, 138). Helsepersonellet som tar imot ekteparet, løfter knapt på øyet, de tar ikke imot de to som kommer på en god måte. Dermed forsterkes opplevelsen av denne overgangen som en krise, selv om dette i prinsippet er ment å avlaste Eva. Måten situasjonen og overgangen blir håndtert på, som et ingenting, kontrasterer Evas opplevelse av å forlate og kvitte seg med mannen sin. Mens Eva trer over en terskel og opplever hendelsen som et avgjørende vendepunkt, blir det behandlet som noe selvsagt og dagligdags av dem hun leverer sin mann til: «Ingen så opp da vi kom inn. De eldre satt ved et bord, to ansatte snakket lavt sammen. Simon fikk en stol ved bordet sammen med de andre. Han fortsatte å smile. Men idet jeg skulle til å gå, fulgte han meg med blikket. Øynene hans, hendene på bordet, de lutende skuldrene i dette rommet, på dette stedet. Det er ikke et sted du hører hjemme» (Lindstrøm 2012, 17). I denne situasjonen glemmer pleierne at det som for dem er en ordinær hendelse (mottagelse av ny pasient), er en ekstraordinær opplevelse for pasienten så vel som for den pårørende. Simon blir redusert til en hvem-som-helst som oppholder seg på et hjem. Men den gamle er mer enn bruker eller beboer, begreper som nøytraliserer det menneskelige og individuelle, og dermed gjør det enklere å distansere seg fra det mennesket man yter service overfor.

Datteren i Cecilie Engers roman *Pust for meg* (2017) kjenner på dette når moren er på sykehjem. «For dem var hun en beboer, for meg var hun mor. Hendte det at de tenkte på sin egen mor eller bestemor når de hjalp henne med et eller annet? Identifiserte noen av pleierne seg med meg, som voksen datter?» (2017, 194). I litteraturen representerer tilgangen til et langt tidsrom en ressurs som synliggjør det mennesket man lett kan overse om man besøker eller jobber på et sykehjem. Den eldre har et langt liv man kan spille på, og vekslingen mellom flere tidslag kan gjøre litteraturen dynamisk, kompleks og intens. Slik kan litteraturen fungere

som en påminnelse om kompleksiteten ved menneskets eksistens og derved yte motstand mot sementerte syn på eldre mennesker.

SYKEHJEM OG KLASSESKILLER

Sykehjemsmarkedet blir stadig bedre i den forstand at ulike typer eldre hjem er etablert. I noen land har man bygget opp såkalte eldrelandsbyer. I England finner vi eksempelvis Castle Village, en seniorlandsby som ligger i byen Berkhamsted nord for London. Her kan man få hjelp til praktiske gjøremål, og man har tilgang på bar, bibliotek, filmklubb, kunstklasser, bridgeturneringer, konserter og turer – alt som kan gjøre alderdommen mer meningsfull og attraktiv og mindre ensom (Ruud 2018b). I Norge har vi til sammenligning en demenslandsby på Lille Tøyen og én i Bærum, og en rekke private tilbud er etablert, som Villa omsorg. Der betaler beboere en døgnpris på 2650 kroner, eller opp mot én million kroner i året av egen lomme. I Sandefjord planlegges Norges første femstjerners eldre hjem, der beboerne må ut med 1,25 millioner kroner i året. Men hvor mange har råd til det?

Tilbudene øker, og de er mer variert enn tidligere. Det er bra, siden den nye typen tilbud anerkjenner at også i alderdommen trenger mennesket å leve, det er ikke bare en vente-på-døden-fase. Men situasjonen er nødvendigvis utfordrende, for dette skaper økte krav og forventninger til hva alderdom kan være, og det kan bli vanskelig å innfri kravene. Luksustilbudene bidrar dessuten til å skape økte klasseskiller. Kan du betale, kan du få større muligheter til en god alderdom, med mindre velferdsstaten kan følge opp og konkurrere med de private tilbudene. Ifølge samtidslitteraturen er det langt igjen.

De store aktørene som per 2018 driver sykehjem på vegne av norske kommuner, sier det kan være aktuelt å starte helprivat drift. Det vil innebære at beboerne selv betaler for oppholdet. Men foreløpig er det normen at helse og omsorg er et offentlig ansvar som finansieres av det offentlige. Eldre mennesker er en heterogen gruppe, og de ønsker naturlig nok alternativer (Ruud 2018c). Etterspørsel skaper tilbud. Man kan anta at dette markedet vil vokse. Så også klasseskillene. Geir Hansen, markeds- og kommunikasjonsansvarlig i omsorgsforetaket Attendo, sier de ikke per 2018 har noen planer om helprivate sykehjem. Han presiserer at han håper det ikke er marked for dette, at de stiller seg bak den nordiske velferdsmodellen. «Men det er middelklassen som gjennom sin økte kjøpekraft er en av de største truslene mot den kollektive velferdsstaten. Jeg tror uansett at helprivate sykehjemsplasser har et begrenset marked i Norge», sier Geir Hansen (Ruud 2018c). Flere av de store aktørene påpeker imidlertid at det vil tvinge seg frem mange private sykehjem med egenbetaling og et todelt helsevesen dersom det

offentlige tar monopol på driften av sykehjem og slik hindrer konkurranseutsetting (Ruud 2018c). Det blir tenkt nytt om hva et sykehjem kan og skal være. Manglerudhjemmet er ett eksempel. Frem til 2013 var det et tradisjonelt kommunalt eid sykehjem. Med dugnad, fantasi og nytenkning har en privat aktør maktet å etablere spa, matbutikk, pub og restaurant (Drageset & Hanssen 2016). Med andre møteplasser byr sykehjemslivet på nye muligheter; eksempelvis åpner dette for at beboerne kan være mer delaktige i egen hverdag. De kan leve som om de bodde hjemme mens de får økte muligheter til å leve et variert aktivt og sosialt liv.

Men det er også forskjell på de kommunale sykehjemmene. Det er ikke irrelevant hvilket sykehjem du havner på. Ragdes roman fremstiller forskjellen mellom Furuset sykehjem og Stovnerskogen sykehjem; mens Furuset sykehjem er dårlig utstyrt, er Stovnerskogen velutstyrt med smarte apparater som letter hverdagen og behandlingen for både de ansatte og de pleietrengende. Lymfekreften gjør at Annes mor er avhengig av et oksygenapparat. Furuset sykehjem har en «steinaldersk innretning» som veier 18 kilo, som låter som «en rasende jerv innestengt i en trang jernkasse», og som forstyrrer både tanke, prat og søvn. Til sammenligning har Stovnerskogen sykehjem et snertent og moderne oksygenapparat som kan hektes på rullatoren, og som moren attpåtil kan håndtere selv (Ragde 2014, 60–61). Slik bidrar moderne teknologi til at de ansattes tid blir frigjort til oppgaver som maskiner ikke kan utføre.

Annes mor hadde det fint på Stovnerskogen. Når hun bor på Furuset sykehjem, opplever hun det derimot som en liten ferie å få tre dager på sykehuset når hun trenger blodoverføring (2014, 61). Det bekrefter at Annes mor opplevde Furuset sykehjem mindre som et hjem enn sykehuset. For kartlegging av kvaliteten på sykehjem kan eksempelvis måltidene granskes. Forskning viser at mange eldre mangler matlyst, mange er også underernærte. En undersøkelse ledet av indremedisiner og geriater Morten Mowé har vist at 85 prosent av de innlagte på sykehjem var underernærte (Mowé 2002, 815). Underernæring kan føre til redusert mental funksjon, redusert lungefunksjon, økt infeksjonshyppighet, og dermed forlenget liggetid på sykehus og økt dødelighet (Mowé 2002, 815). Dette er en økonomisk belastning for samfunnet, og selvfølgelig en belastning for både pasienter og pårørende. Flere forhold kan være årsak til underernæring. Sykdom svekker matlyst. Men maten som blir servert, er ikke alltid appetittvekkende. Når man sammenligner sykehjemsmat med fengselsmat, er det nærliggende å anta at de gamle prioriteres lavere enn fanger. Enkeltstående forsøk bekrefter denne antagelsen. Som når Dagbladet besøkte et fengsel, en studentkantine og et sykehjem for å spise der en og samme dag. Mens maten til fangene og studentene fikk terningkast fem, kvalifiserte sykehjemsmaten til stryk (Dotterud 2017).

På Furuset sykehjem får Annes mor blant annet servert lunken fiskepudding «slengt sidelengs mot frossen grønnsaksblanding kokt til mosemyke biter». Til dessert er det grønn gelé med «kartongvaniljesaus». Når man har slanket seg så å si hele livet, har anstrengt seg for å lage god mat av de råvarene man fikk tak i og hadde råd til, når munnen «føles som bunnen av et hamsterbur»⁴ og maten smaker som «lunken papp», skaper mat som bare kvalifiserer til vomfyll, verken matglede eller matlyst. Moren får ikke ned en bit. Dette ble et av morens siste måltider, noe som fremhever det uverdige ved tilbudet (Ragde 2014, 45, 65–66, 68). I Cecilie Engers roman *Pust for meg* fortelles det samme om sykehjemsmaten. Barnebarnet Ingrid er eksempelvis opprørt over hva mormoren fikk servert da hun besøkte henne. Det var mat uten viktige næringsstoffer, antioksidanter og vitaminer, hun fikk «bare kjøttboller som ikke engang unge, friske mennesker burde putte i seg!» (Enger 2017, 167). Vi kan ikke generalisere ut fra litteraturens historier. Men i den grad de er representative, kan historiene bidra til å skjerpe oppmerksomheten om hva som blir servert.

ENGANGSLEGEN

Professor i sosialmedisin Per Fugelli fant opp betegnelsen «engangslegen» i sin kritikk av at alvorlig syke stadig møtte ny lege og så å si aldri den samme legen (Fugelli 2010, 109; Bjørhovde & Letvik 2017, 6).⁵ I Ragdes roman blir det tydelig at det vekslende havet av leger og annet helsepersonell man stadig må forholde seg til, ikke bare rammer den syke, men også de pårørende. «Åh gud, så alene jeg følte meg», uttrykker datteren Anne (2014, 167). Hun og søsteren savner noen å snakke med, og da ikke hvem som helst, men en lege som har oversikt og kunnskap. Fastlegeordningen skaper en viss trygghet for den som går ofte til legen og etter hvert har en komplisert medisinsk historie som fastlegen kjenner. Men som kreftsyk og gammel har Annes mor «ingen egen lege. Hun hadde *seksti* leger» (167). I dette tilfellet opplever både pasienten og de pårørende at ingen av legene

-
4. Sammenligningen refererer kanskje like mye til smaken som til munnhelsen. Men beskrivelsen indikerer at munnhelsen ikke nødvendigvis er høyt prioritert på sykehjemmet der hun bor. Ifølge WHO er munnhelse en viktig indikator for generell helse, velvære og livskvalitet. Ikke bare medfører dårlig munnhelse karies, periodontitt, soppinfeksjoner, sårddannelser og ubehag i munnhulen. Senere tids forskning viser også at dårlig munnhelse er assosiert med diabetes, hjerte-karsykdom, kreft, lungesykdom, spontanaborter og demens. Det er derfor mange gode grunner til å ta vare på tennene og slimhinnene i munnen (jf. bl.a. Saltnes et al. 2019; Singh et al. 2019). Men kanskje tenker man at hun uansett snart skal dø.
 5. Fugelli lyktes i å endre loven, slik at alvorlig syke fikk rett til en fast kontaktlege.

verken føler eller har et eget ansvar for moren. De opplever at legene mangler innblikk i hva som har skjedd, og hva som vil skje, at ingen av dem har en oversikt de kan formidle videre, og at ingen av dem dermed kan veilede de pårørende. Dette kan kritiseres som mer systemsvikt enn personspektiv. Organiseringen av vakter og behandling påvirker den relasjonen som kan etableres mellom helsepersonell og pasient. Som datteren Anne uttrykker: «[I]ngen av de seksti legene kunne hjelpe og veilede Elin og meg. Ikke fordi de aktivt ga faen, men fordi mamma ikke eksisterte for dem som noe annet enn en del av et system; hun var en ikke-person» (167). Døtrene vil vurdere om man virkelig skal gi henne den cellegiften som sliter ut moren. De vil la henne slippe behandlingen og «heller gi henne en verdig endetid» (167). De savner en lege å diskutere den palliative omsorgen med.

Stabilitet, oversikt og kunnskap kan gi trygghet i belastende situasjoner. Mangel på det samme kan skape unødvendig uro. Tett kontakt med et fast personell kan gi den roen man trenger. Samtidig kan det ha sine fordeler å ikke være prisgitt for eksempel én leges vurdering og sosiale evner. Det er mange hensyn å ta. Like viktig som stabilitet er helsepersonellens bevissthet om og forvaltning av den makt deres posisjon innehar, den asymmetri som råder i situasjonen. Helsepersonellet kan gå av vakt og glemme det hele (en stund). Det kan ikke den syke eller de pårørende. De er kontinuerlig avhengig av helsepersonellens kunnskap, omsorg og oppmerksomhet, og ikke minst evnen til å formidle kunnskap og omsorg. Den tidligere nevnte pårørendeundersøkelsen som er utført av Norske Kvinners Sanitetsforening, viser at det nest mest belastende problemet for pårørende er kommunikasjonen med helsevesenet (Berg 2019). Pårørende mangler en kontaktperson, og som kommentator Knut Olav Åmås (2020, 14) påpeker, har ingen offentlig instans en helhetlig oversikt over situasjonen som tilsvarer oversikten over mennesker som mottar ulike former for offentlig hjelp.

UMYNDIGGJØRING OG ASYMMETRISKE RELASJONER

Bergljot Kaslegards roman *Det som nesten er sant* (2017) fremstiller altså historien til Bodvar, som i romanens nåtid er pleiehjemspasient og begynnende dement. «Når Magda vasket Bodvar, var det nølende. Rørende nølende. Så flyttet de ham til et hjem, og det var for fire måneder siden, eller var det sju, eller var det i fjor» (Kaslegard 2017, 52). Som pleietrengende er Bodvar umyndiggjort. Han er prisgitt hva andre kan og vil. «– Jeg vil ikke ha besøk i dag, sier han igjen. Det må da kunne være mulig å bestemme det selv», sier Bodvar da han får høre at datteren Mari muligens kommer i dag (2017, 83). Men det oppleves som uhørt at man ikke bare er takknemlig:

Jeg kan ikke reise meg, sier han. Jeg kan ikke ha besøk.

Du skal se det blir bedre i løpet av dagen. Du skal se du får lyst etter hvert.

Maskinen flytter ham helt over til den hvite, kalde plaststolen, for det er dusjedag. Hestehalen løsner stroppene og flytter maskinen og triller ham ut på badet.

Så kommer hender.

(Kaslegard 2017, 83)

Bodvar må avfinne seg med at han ikke lenger kan bestemme hvem som skal komme når, når det skal dusjes og hvordan det skal gjøres. Det som er ment som hjelp og omsorg, kan oppleves som overtramp. Man tvinges til å ha besøk, til å dusje, til å sitte naken på en kald plaststol mens fremmede hender hjelper. Den synekdotiske fremstillingen, der «hestehalen» og «hendene» representerer pleieren, understreker hvor mekanisk, upersonlig og overrullende Bodvar opplever situasjonen.

Som pleietrengende blir mennesket del av asymmetriske relasjoner til både pårørende og andre som yter hjelp. Fortelleteknikken med intern fokaliseringsveier til dels opp for Bodvars posisjon som på mange måter er underordnet. Når romanen gir oss innsikt i hva han tenker og føler, trer han frem som et unikt menneske og ikke primært som en dement person det er lett å avfeie. Det å bli gammel er en naturlig del av livet, noe alle i prinsippet må gjennom og slik sett noe kjent. Men alle må likevel oppleve det for første gang, som noe ukjent og nytt. Litteraturen kan gi oss et forsprang, på egne og andres vegne.

I 2010 vedtok Stortinget «Forskrift om en verdig eldreomsorg», den såkalte «Verdighetsgarantien», som har som formål å sikre at eldreomsorgen tilrettelegges på en slik måte at dette bidrar til en verdig, trygg og meningsfull alderdom. Forskriften angår alt fra dagtilbud, måltider, flere plasser og økt bemanning til ulike former for kompetanseheving og kulturtiltak. Runar Bakken anser verdighetsgarantien som «politisk utopisme» (2014, 151). Ambisjonene er større enn evnen til å gjennomføre tiltak. Det er en grense for hvor god alderdommen kan være, og det finnes ingen enkel løsning for hvordan man også i alderdommen kan oppleve livet som verdig og meningsfullt. Det holder ikke å pøse på med penger og tro at nok midler bidrar til å skape en god alderdom (jf. Bakken 2014, 152). Økonomiforvaltningen må gjøre personorientert omsorg mulig, og da trengs det penger, men også nok kunnskap, vilje og tid.

I 2019 er det flere som arbeider for å endre både tankesett og praksis når det gjelder for eksempel organiseringen av sykehjem og hva et sykehjem skal være. Det blir hevdet at ledelse er en nøkkelfaktor for å initiere endringer i sykehjem, og nyere studier utforsker hvordan man kan åpne opp for omverdenen, inkludere

pårørende, nærmiljø og frivillige og legge til rette for mer meningsfull aktivitet i hverdagen. Man er opptatt av mer personsentrert omsorg: Ved å kjenne livshistorien til den enkelte kan man bedre legge til rette for meningsfulle aktiviteter og styrke opplevelsen av livsglede (Brodtkorb, Skaar & Slettebø 2019; Totcheva, Vedeler & Slettebø 2019), slik at man også på sykehjem kan leve hele livet.

Kapittel 7

Aktivitetskravet – omsorg eller overgrep?

SAMMENDRAG Aktivitet er viktig. Men kravet om aktivitet kan gjøre det til et mer negativt enn positivt tiltak. Intendert omsorg kan dermed oppleves som eller fungere som feilgrep eller overgrep. Denne problemstillingen blir fremstilt på ulike måter, fra ulike vinkler og i varierende grad i romaner av Ragde (2014), Østhagen (2014), Holvik (2017) og Skogstad (2018). For dette kapitlet er teorier om *aktivitet*, *tilbaketrekking* og *kontinuitet* relevante (Atchley 1989; Ferraro 1997; Daatland & Solem 2011, 145). Det gjelder å finne frem til egnede aktiviteter for den enkelte, som det er mulig å gjennomføre, men også opprettholde. Både interessant og bevisstgjørende er den kritiske holdningen til tilbaketrekkingsteorien som alderdomsforskerne Svein Olav Daatland og Per Erik Solem formidler: Tilbaketrekkingsteorien har bidratt til «en vitenskapeliggjøring av dagligdagse oppfatninger om aldring og eldre» (Daatland & Solem 2011, 145). Denne teorien har dermed bidratt til en legitimering av passiviserende behandling av eldre så vel som et reduserende syn på hva mennesker over en viss alder, og med svekket helse, kan få til. Slik kan aldersdiskriminerende holdninger både oppstå og styrkes.

NØKKEWORD alderdom | aktivitet | krav | omsorg

ABSTRACT Activity is important. But the requirement of activity can make it a more negative than a positive measure. Thus, intentional care can be perceived as or function as abuse. This issue is presented in different ways, from different angles and to varying degrees in novels by Ragde (2014), Østhagen (2014), Holvik (2017) and Skogstad (2018). For this chapter, theories such as activity theory, withdrawal theory and continuity theory are relevant (Atchley 1989; Ferraro 1997; Daatland & Solem 2011, 145). It is important to find suitable activities for the individual. The withdrawal theory has contributed to a scientification of everyday perceptions of aging and the elderly (cf. Daatland & Solem 2011, 145). This theory has thus contributed to the legitimization of passivating treatment of the elderly as well as a reducing view of what people over a certain age and with impaired health can achieve. Thus, age-discriminating attitudes can both arise and be strengthened.

KEYWORDS old age | activity | demands | care

Aktivitet og deltagelse er viktig for helse, trivsel og livskvalitet, uansett alder. Det gjelder også for personer med demens, som lett kan bli passive mottagere fremfor aktive deltagere. Fysisk aktivitet kan påvirke vår kognitive funksjon positivt: Aktivitet med en viss intensitet gir økt blodgjennomstrømming til hjernen. Dermed øker overføringen av signaler mellom nervecellene, noe som påvirker hukommelsen (Lunde 2017, 81). Hva vi gjør, viser dessuten hvem vi er, og aktiviteter fremhever våre verdier og normer, poengterer helse- og omsorgsforsker Cathrine Arntzen (2003). Med en mer personsentrert omsorgsteori har en ny pleiekultur blitt del av blant annet demensomsorgen (Brooker 2013). Det innebærer at ulike typer aktiviteter er en integrert del av pleietilbudet. Det kan være personlige aktiviteter knyttet til egenomsorg og personlig pleie, som pussing av tenner og påkledning, og instrumentelle aktiviteter som inkluderer bruk av gjenstander, verktøy eller redskap (Tretteteig 2015, 302–303). Det som innen aldersforskningen kalles *tilbaketrekkingsteorien*, reflekterer et syn på det alderdommelige mennesket som stadig regjerer, til tross for at denne teorien har vært utsatt for kritikk siden den ble lansert av sosiologen Elaine Cumming i boka *Growing old* i 1961 (Daatland & Solem 2011, 144–145). Ideen om en gjensidig tilbaketrekkingssprosess mellom den eldre og samfunnet er sentral i tilbaketrekkingsteorien: Mens individet trekker seg tilbake fra sosiale roller og kontakter og retter større oppmerksomhet mot det indre, løsner samfunnet på sin side båndene til individet og stimulerer den individuelle tilbaketrekkingen. Individet forbereder seg på avvikling og død, mens samfunnet legger til rette for en myk overgang for det aldrende individet mens nye generasjoner får slippe til (Daatland & Solem 2011, 145). I norsk samtidslitteratur er nok denne prosessen tydeligst representert i Bjarte Breiteigs novelle «Ingenting hendt» (2000) og i Susanne Skogstads roman *Svartstilla* (2018).

Alderdomsforskerne Svein Olav Daatland og Per Erik Solem karakteriserer tilbaketrekkingsteorien som «en vitenskapeliggjøring av dagligdagse oppfatninger om aldring og eldre» symbolisert ved gyngestolen. Slik har denne teorien bidratt til å legitimere passiviserende behandling av eldre. Med tiden har aktivisering og deltagelse blitt normen og fundamentet i det alternative teoretiske paradigmet kalt *aktivitetsteorien* – en sosial aldringsteori som ble utviklet gjennom 1960-tallet (Tornstam 1994; Daatland & Solem 2011, 145; Kjølseth 2014, 29). Mens *tilbaketrekkingsteorien* ser alderdommen som kvalitativt forskjellig fra midtlivet, ifølge sosiologiprofessor Kenneth F. Ferraro (1997), ser aktivitetsteorien en eventuell sosial tilbaketrekking som et resultat av ytre hindringer og dermed ingen nødvendig handling som følge av høy alder. Ifølge aktivitetsteorien er eldre mennesker essensielt sett som middelaldrende, «bare noen år eldre og sårbare» (Daatland &

Solem 2011, 146). Det man kaller *kontinuitetsteorien* (jf. Atchley 1989) kan anses som en brobygger mellom tilbaketrekkningsteorien og aktivitetsteorien, siden den fremhever at det er flere veier til den gode alderdommen, «men den sentrale drivkraften er å opprettholde en sammenheng og kontinuitet i livet. Verken aktivitet eller tilbaketrekkning er primære mål og motiver i seg selv» (Daatland & Solem 2011, 147).

Livet er mer komplekst enn at én teori alene kan gjøre rede for hvordan alderdom bør håndteres. Mange forhold spiller inn, og personlighet og livsstil trekkes frem som avgjørende faktorer for hvilken tilpasningsform som fører til størst grad av trivsel i alderdommen (Reichard mfl. 1962; Neugarten mfl. 1968; Neugarten 1974; Daatland & Solem 2011, 147). Selv om moderne eldrepolitikk vektlegger tilrettelegging for aktivitet og sosial deltagelse, bidrar strukturer så vel som individer fortsatt til å opprettholde tilbaketrekkningsteorien og dermed sementere myter om alderdommen; den er fortsatt i stor grad assosiert med forfall, svekkelse og isolasjon. Ifølge Peter Simonsen oppfatter og behandler den tradisjonelle velferdsstaten den enkelte borger på mange måter som en passiv mottager av felles tjenesteytelser ut fra en felles standard (Simonsen 2014, 31). Simonsen fremhever i konklusjonen til boka *Livslange liv* at de litterære fiksjonene særlig godt fremstiller hvordan statens intervensjoner i den enkelte borgers liv kan oppleves både som et overgrep og som en hjelp. Slik er relasjonen mellom borger og stat kompleks.

Den komplekse relasjonen mellom borger og stat blir blant annet tydelig gjennom det institusjonelle aktivitetskravet. Når moren til Anne i Ragdes roman *Jeg har et teppe i tusen farger* (2014) kommer til Furuset sykehjem, er hun alvorlig syk og pleietrengende med lymfekreft. Hun ber likevel helst ikke om hjelp til å eksempelvis heve benet når det faller ned, selv om hun bør holde det høyt. «De blir bare *pisse sure*.» Hun vil helst ikke være til bry. Hun trenger pleie og omsorg, men får i stedet tilbud om aktivitet i form av trening (Ragde 2014, 83). Og en service man i teorien ville anse som god, får hun: fysioterapi. «Noen dager tidligere hadde det dukket opp en dame som presenterte seg som fysioterapeut. Hun var først mer opptatt av meg enn av mamma [...] Hun ville ha mamma ned til et treningslokale i kjelleren» (Ragde 2014, 85). Mor og datter ler rått av forslaget, de kan ikke tro det er sant. «– Moren din er jo på en korttidsplass for rehabilitering», presiserer fysioterapeuten (Ragde 2014, 86). Det er ny informasjon for mor og datter. For mor skal ikke, vil ikke trenes opp. Hun er i ferd med å dø:

Men mamma er dødssyk. *Dødssyk*. Hun har aggressiv lymfekreft og går på treukers cellegift og hele beinet hennes er fylt av lymfe etter et fall på doen her

som resulterte i en indre blødning som ikke ble oppdaget før etter to dager siden hun får dusje så sjelden. Hun går på blodfortynnende og holdt på å blø i hjel fra lesjonen inni foten, hun hadde en blodprosent på under femti da hun endelig ble sendt til Ahus hvor hun fikk fire blodoverføringer. *Fire*. Og etter noen døgn ble hun kjørt tilbake i en ambulanse og lesset av her igjen. På dette føkkings bedritne stedet. Hun er *ikke* på rehabilitering. Hun skal ikke *trene*. Hun er i ferd med å dø. (2014, 87)

Mor er feilplassert. Hun er forbi muligheten for rehabilitering. Hun trenger pleie og omsorg, som massasje av foten. Det vil ikke fysioterapeuten gi. «– Beklager, men dette er en rehabiliteringsavdeling. Vi masserer ikke her» (Ragde 2014, 88). Derfor trenger moren døtrene. De masserer.

79-åringen Mali i Ingvild Holviks roman *Premien for alt* (2017) har pårørende, men ingen døtre som stadig kan og vil stille opp. Men så hun er heller ikke i så dårlig form som Annes mor. Ifølge legen og fysioterapeuten trenger hun å bevege på seg for å komme seg etter et lårbensbrudd. Fysioterapeuten vil ha henne opp på en ergometersykkel. Den skal hun sykle på hver dag. «Eg klamrar meg framleis til handa hennar. Ho fører hendene mine til styret. Set seg på huk og spenner føtene mine fast til pedalane med reimer» (Holvik 2017, 80). Mali opplever at hun kommer til å dette av. Hun sliter også med en luftveisinfeksjon, og tråkkinga setter i gang et hosteanfall. Dermed rekker hun også å lekke ut «skvett etter skvett» (2017, 80) der hun sitter og trækker mens hun klamrer seg fast. Summert gjør alle de små tingene at Mali opplever dette tiltaket som mer nedverdiggende enn motiverende. Kanskje var det bare uvant for Mali, kanskje vil hun fort bli vant til og mestre syklingen. Det er vanskelig å avgjøre om fysioterapeuten er urimelig og overvurderer Mali, eller om Mali undervurderer seg selv og liker seg i offerrollen. Men daglige turer ned i kjelleren og opp på ergometersykkelen later til å fremstå som uoverstigelig for henne.

Tiltak som er ment som et gode, kan altså oppleves som eller fungere som det motsatte om helsepersonellet ikke er sensitive og oppmerksomme. Laila Sognnæs Østhagen illustrerer dette misforholdet godt i sin roman *I morgen forsvinner jeg litt til* (2014), der hovedpersonen Signe er midt i et fritidsminne når aktiviteten forventer at hun skal være med på ballspill:

Moren løper mot henne, smiler, er glad. Hun har armene foran seg. Signe har vokst enda mer. Krigen har akkurat begynt, og nå er hun større enn genseren sin, videre enn skjørtet sitt, raskere enn skoene hun har på seg. Moren kan se henne bedre enn hun noen gang har gjort. [...] hun ser moren løpe forbi, ser

henne løpe ut av hagen, bortover veien, hun ser moren bli borte, men hun vet at hun kommer tilbake, vet at det ikke er farlig, det kjennes som om det er det. Det er bare en lek, sier moren, vår lek. Hun venter. Rører seg ikke. Rikker seg ikke.

Vil du ikke bli med inn i stua, Signe?

Jeg må være her. Jeg venter på noen.

Kom igjen, Signe, det er nå moroa begynner.

Jeg kan ikke gå herfra.

Kom nå.

En sterk hånd rundt armen hennes. Ventetiden er over. De er flere som kommer gående inn i stuen. Som samles. Som settes. Som danderes. En ring av grå hoder. Og i midten står Moroa. Hun holder en stor ball i hendene. Det er ingen som vet hvor den ballen skal.

I dag skal vi bevege armer og bein, sier Moroa, høyere enn hun behøver.

Hvorfor det? spør noen.

Det har dere så godt av.

Hun holder den store, røde ballen opp i været. Det er verken sol eller regn å se, kun en rød ball som snart skal falle ned.

Da begynner vi!

En av dem får ballen midt i hodet. Noen ler, andre hyler. [...] ballspill, hun liker det. Ingen er utenfor, alle får være med, og blikket er festet på noe som triller, frem og tilbake. Det svimler helt for henne.

Ta imot, Signe!

Hun tar ikke imot. Hendene hennes er et annet sted, de holder rundt noen armlener, holder rundt noe som er fast, tankene er et annet sted, de er i en annen tid, i noe som svever [...] hun kjenner at noe treffer henne midt i ansiktet. Alt blir svart, så rødt, og så kommer alle de hvite menneskene.

(Østhagen 2014, 58–59)

Noen typer aktiviteter fungerer nødvendigvis bedre enn andre. Tilgangen til hvordan særlig demente mennesker mentalt kan oppholde seg i ulike tidslag samtidig, forklarer hvorfor noen aktiviteter kan bli for overrumplende og vanskelige, slik at aktiviteten kortslutter, eller potensielle aktører forblir passive observatører. Dessuten krever ballspill en viss reaksjonsevne og bevegelighet. Men Signe liker den opplevelsen av fellesskap som ballspillet skaper (2014, 58–59).

Kravet om aktivitet er sterkt, og særlig fysisk aktivitet er en av velferdssamfunnets løsninger for å øke sjansen for høy helsealder. En rapport Folkehelseintitutttet utarbeidet i 2011 viser dessuten at depresjon forekommer hyppigst blant de aller

eldste, og trening hjelper forebyggende mot depresjon (Ekeland 2017, 8). Tilpasset aktivitet er derfor et godt tiltak for enhver, uansett alder. Østhaugen overdriver muligens i valg av aktivitet når hun fremstiller denne scenen, men slik får hun poengtert en problemstilling som gjentar seg på ulike måter på mange av landets sykehjem. Aktivitetskravet kan fungere som et overgrep (jf. Bakken 2014, 130), eller i det minste som et feilgrep, slik også Ragdes roman demonstrerer (jf. ovenfor; Ragde 2014, 86–88).

I Holviks roman blir det fremstilt en lignende situasjon. Det skal være trim i stua etter frokost. Alle kommer, og det begynner godt. «Leikande og lett pianomusikk strøyer gjennom rommet. Eit kjent stykke. Grieg? Eg kjenner trongen til å lukke auga og lytte til musikken», tenker hovedpersonen Mali (Holvik 2017, 78). Hun nyter stunden. Inntil fysioterapeuten roper «Kom igjen!». Hun vil ha dem til å trække fortere, gjøre store, kraftfulle bevegelser. Hun sender ut kommandoer og «spolerer alt med den gjennomtrengande stemma» (78). For flere enn Mali resulterer det i hosteanfall. Tempo, øvelser, stemmebruk, tiltaleform er verken tilpasset situasjonen eller mottagerne.

Fotograf Sigrid Haaland har utgitt boka *Nøklene* (2017), som inneholder bilder av gammeldagse gjenstander som hesjetråd, melkeflasker, sigd og kubjelle. Hvert bilde er supplert av små historier som er inspirert av bildene og fortalt av mennesker som lider av demens. Boka er gitt i gave til sykehjem over hele landet. Målet er at boka skal kunne gi ideer til hvordan man kan bruke gjenstander, lukt og musikk til å vekke minner man kan prate om. På den måten kan den som er rammet av demens, føle seg inkludert i samtalen. Dette er dessuten et verktøy for pårørende, for hvordan man kan holde samtalen i gang, opprettholde kontakt, etablere nærhet og samtale eller også gjøre noe sammen, som å synge, hesje høy, sage. Minnetriggere blir verktøy for å aktivere tanke og språk. Pårørende har den fordel at de kjenner livshistorien til den demente. Personalet på sykehjem trenger også kunnskap om livshistorien for å vite hva de med fordel kan snakke om, hva de kan spille på. Gamle gjenstander kan være én inngang. Kjente sanger og musikk en annen.

Eldreomsorg blir ikke sjelden diskutert som et økonomisk spørsmål. Men det er nødvendig med tid, kunnskap og overskudd til å se og være med den enkelte. Haaland forteller om hvordan hesjetråd fikk en pasient ved et sykehjem til å delta aktivt. Denne pasienten hadde vært deprimert og innesluttet over lengre tid. Da personalet satte opp hesjetråd, slengte pasienten fra seg rullatoren og viste dem hvordan det skulle gjøres (Haaland 2017, 19). Konkreter og andre sanselige inntrykk kan vekke minner og aktivere automatisert kunnskap. Det er en bedre egnet aktiveringsstrategi enn den balltrimmen som eksempelvis blir satt i sving i Østhaagens roman. Kanskje kunne man også tenkt alternativt og latt ensomme eldre få

bo på sykehjem, som en ressurs som supplerer og avlaster personalet. I så fall måtte de være flere, slik at de ikke bare fikk demente og sterkt pleietrengende personer å forholde seg til. Med sine bakgrunner ville de ha bedre forutsetninger for å forstå minner og bringe inn referanser og kunnskap som mange i det yngre personalet muligens mangler.

KRAV OM INNSATS OG BEDRING

Enken i Susanne Skogstads roman *Svartstilla* slipper rehabilitering etter et sykehjemsbesøk, noe hun er godt fornøyd med. Hun ser ikke poenget. I stedet blir det bestemt at hun skal få hjemmebesøk av en fysioterapeut, men: «Eg skjønar ikke kvifor kroppen skal heilast. Kvifor han skal rehabiliterast i det heile. Eg nyttar han jo ikkje til noko uansett» (Skogstad 2018, 132). Barna er oppgitt over morens manglende livsvilje. Når hun ikke vil på rehabilitering, krever det dessuten større innsats fra barna. De må oftere komme innom på besøk. De føler i alle fall at de må det, mens hun bare vil få være hjemme i fred, sovne fra hoftesmertene under plettedet på sofaen, forsvinne inn i søvnen, inn i minnene om mannen (2018, 133). Barna opplever moren som en belastning, hun føler seg som en byrde. De kommer ikke til enighet om hva som er en god løsning for begge parter – deres ønsker og prioriteringer harmonerer ikke, og barna synes ute av stand til å anerkjenne morens avgjørelser – de føler seg nødvendigvis etisk forpliktet til å foreta seg noe. Mens hun har det best når de lar henne være i fred, når hun slipper følelsen av å være redusert til byrde, som når sønnen etterlyser rehabilitering for moren: «Slik at han kan rydde ut heile deg medan eg ligg her. Slik at han slepp å uroe seg for meg. Slik at han slepp å sjå til meg. Passe på meg. Slik at han slepp den børa som er mor hans. [...] Så kjem endeleg agneblinken då dei har gått, alle saman. Og eg dreg eit sukk av lette idet døra går igjen bak Jakob» (2018, 130–131).

Gjennom livet blir vi vant til at man etter sykdom blir bra igjen. Men når slutter det å være slik? Når man er vant til og forventer progresjon, er det eksistensielt vanskelig å takle regresjon. Hva gjør regresjon med mennesket? «Nå går jeg like bra som før», sier den slaggrammede Viktor fornøyd i Frobenius' roman *Så høyt var du elsket* (2011, 71). Man sammenligner nødvendigvis sin tilstand med hva man tidligere har kunnet. Og hvordan kan vi da implementere helsefremmende tiltak som ikke fungerer nedverdiggende, krenkende, diskriminerende? Det er lett å undervurdere eldre, ikke ta dem på alvor. Størst konsekvenser får det for dem som er helt avhengig av andre.

Alle som lever lenge, kommer til et punkt i livet der man ikke lenger kan utføre alt hva man før har kunnet. Som Runar Bakken påpeker, angir fordommer og gren-

ser det såkalte eksistensrommet vi forholder oss til. I utgivelsen *Les mots et les choses* (1966), som i engelsk oversettelse har fått tittelen *The Order of Things*, kaller Michel Foucault det «tingenes orden». Dette begrepet refererer til det som er så selvfølgelig, og som først trer frem for oss idet vi trer ut av én orden og inn i en annen. Som gammel vil særlig endret helsetilstand føre til at grenser brytes: «Kroppens aldring innebærer en gradvis reise tilbake til det *grenseløse*» (Bakken 2014, 28). På et eller annet tidspunkt kan vi oppleve å miste evnen til å opprettholde en tingenes orden. Bakken trekker frem at dette primært gjelder det gamle menneskets kropp og nære omgivelser (2014, 27), men det kan vel presiseres til å kunne omfatte *alt* som vedrører det fysiske, kognitive og sosiale.

Viktor utvikler seg fra å ville være som han var – aktiv og sprek – til å ikke bry seg: «Du skal trene. Spise godt. Hvile», sier sønnen, som vil at faren skal bli frisk. «Hvorfor det?» svarer Viktor, han ser ikke poenget:

Jeg vet ikke om jeg vil bli frisk. Jeg har ikke lyst til å være en frisk gamling som alle nikker og smiler til som om jeg var et barn. En gammel friskus. Det er motbydelig. Jeg er ingen dokke dere kan plukke opp og kikke på og slenge fra dere igjen. Ikke noe leketøy. Jeg vil ikke repareres. Rehabiliteres. Jeg vil ikke være sånn.» «Du prater tull.» «Der har du det igjen,» spytet Viktor. «Du snakker til meg som om jeg var en snørrunge. Som om mine synspunkter ikke kan ilegges noen særlig vekt. (Frobenius 2011, 126)

Viktor er i opprør, han vil ikke bli frisk bare for å ikke være til bryderi for sønnen. Han føler seg elendig allerede og vil få være det på sin måte, men får stadig pålegg fra andre om både hva han skal føle og gjøre: «Det er så mange som vil bestemme hvilken måte jeg skal føle meg elendig på. Sykepleierne, legene, hjemmesykepleierne, deg» (Frobenius 2011, 127). Viktor er kommet hjem fra sykehuset etter et infarkt, og motstanden kommer idet sønnen skal bringe faren til ei ukes opphold på Godthaab rehabiliteringssenter i Bærum (2011, 125). På Godthaab viser Viktor seg som en annen enn den ansvarsfulle og sunne Viktor som romanen har fremstilt i kontrast til den forfalne, aldrende Viktor. Han har brutt alle regler ved Godthaab: røyket inne, drukket seg full, flørtet på en upassende måte med personalet. «Leders beskrivelser av det som hadde skjedd, liknet ikke noe Viktor ville gjøre», synes sønnen (2011, 128). Men sønnen kjenner jo Viktor primært som far. Viktors oppførsel kan dessuten tolkes både som en avvisning av samfunnets og familiens forsøk på å gjøre den gamle til det man før var, men også som et tegn på at Viktor har avfunnet seg med situasjonen, at livet nå fortøner seg annerledes. Dermed ser han ikke nytten av rehabilitering, opptrening og såkalt sunne og fornuftige handlinger.

Bjarte Breiteigs jernverksarbeider Leif, som jo prøver å unngå avskjed og det rituelle som markerer overgangen til pensjonisttilværelsen og gjør den emosjonell (se kapittel 2), viser også tegn til å ha avfunnet seg med situasjonen, der han i dusjen skurrer helt over til det røde og huden gradvis blir «bedøvet av varmen, og en behagelig dirring bredte seg i kroppen. Det var som om dampen hyllet et slør omkring ham, en kokong som stadig ble spunnet tykkere. Det gjorde ikke lenger noe at det var over, at det var i ferd med å gli bort fra ham, det lille han hadde klamret seg til i alle disse årene. Det var helt greit» (Breiteig 2000, 32). Akkurat idet han synes å akseptere situasjonen, faller han (2000, 33). Kanskje er det heten, ryggen, kroppen. Men det er like gjerne situasjonen, eller begge deler, som velter Leif. Forsoning og aksept kan være en god strategi for å håndtere avgang og aldring. Ved å avfinne seg med situasjonen kan man bidra til å gjøre den verdig. Men det er like fullt en kompleks omveltning og avslutning som hvert enkelt individ vil måtte takle på sin måte, som ikke kan være entydig enkel og verdig. Idet man blir pensjonist, er en stor del av livet for alltid avsluttet. Det kan resultere i en følelse av både frihet og tomhet.

Emil kaller rehabiliteringsstedene «eldreomsorgens krem», mens han sammenligner sykehjemmene med harskt smør. På Godthaab blir faren «innlemmet i en privilegert, døsigg omsorg som ville rense ham – for et eller annet – og sende ham ut igjen i samfunnet som en veltilpasset eldre person» (Frobenius 2011, 127). Viktor rammes av kravet om å bli bra igjen og av troen på at aktivitet alltid fører til noe godt. Når vi blir eldre og alvorlig syke, rammes vi særlig av de tre perspektiver som geriater Peter F. Hjort opererer med: *evighetsperspektivet* («jeg blir aldri frisk mer»), *avhengighetsperspektivet* («jeg blir avhengig av andres hjelp») og *utenforperspektivet* («jeg blir utenfor det store (friske) fellesskapet») (Hjort 2010, 24–25). Da kan aktivitet være et bra tiltak for å motvirke at et eller flere av disse tre perspektivene tar overhånd. Men aktivitetskravet kan også oppleves som et overgrep eller et feilgrep (Bakken 2014, 130; Bakken 2015).

Kravet eller forventningen om aktivitet rører ved et kjerneproblem, for man forventer bedring, ønsker bedring, og dermed anses aktivitet som noe positivt. Men når slutter det å være et positivt tiltak? Når er det nok? Og hvem skal bestemme? Hvem som bestemmer, belyser samtidig den grad av verdighet man tildeler det gamle mennesket. Man vil helst være selvhjulpen og selvstendig, ha myndighet over eget liv, være autonom for å beholde en viss grad av verdighet og (selv)respekt, for autonomi danner en forutsetning for verdighet (jf. Rosen 2018, 5, 21, 25). Samfunnet forventer dessuten at mennesket skal klare seg selv lengst mulig. «Målet om å bo hjemme til tross for stor hjelpeløshet, er blitt et mantra i eldreomsorgen. Det er selvfølgelig sterke økonomiske incentiver til dette», frem-

hever Ildri Kjølseth (2014, 29). Gjennom 1980- og -90-tallet ble ideen om rehabilitering styrket. Den gamle og syke skulle trenes opp, selv om potensialet var lite. Den allerede nevnte «aktivitetsteorien» har bidratt til å styrke dette synet (Tornstam 1994; Kjølseth 2014, 29). Aktivitetsteoriens påstand om at en god alderdom innebærer, eller forutsetter, aktivitet, har påvirket synet på eldreomsorgen så vel som eldres syn på seg selv (Kjølseth 2014, 29).¹

Hva Runar Bakken kaller forestillingen om den gode alderdommen, synes å ha ambisjoner om å endre synet på det å eldes og leve som gammel. Mulighetene og det positive vies oppmerksomhet, og aktivitet er ifølge sosiologen Steven Katz (1995; 2000) et positivt ladet nøkkelord som knyttes til forestillingen om den gode alderdommen. Man bruker ordet aktivitet til å fremme den såkalt riktige måten å være gammel på. Aktivitet er et viktig tiltak som kan fremme høy helsealder og god livskvalitet; aktivitet kan ruste oss både fysisk og mentalt for alderdommens potensielle utfordringer. Dette aktivitetsidealet og forestillingen om den gode alderdommen er ifølge Bakken «grunnpremisset i de politiske styringsdokumentene overfor den eldre befolkningen i Norden og Europa» – et premiss som er økonomisk motivert, siden «gamle ‘ulønnsomme’ munner truer bæreevnen til en allerede hardt presset økonomi». Paradoksalt nok blir vi alle uansett på et tidspunkt «‘ulønnsomme’ gamle munner å mette» (Bakken 2014, 17). Samfunnets utfordring er å bidra til en verdig og omsorgsfull alderdom, der man blir sett og tatt vare på, også når man ikke lenger har potensial og nytteverdi.

Viktor i Frobenius' roman nekter imidlertid å innordne seg, han opponerer mot sunnhetsidealet, eller sunnhetterroriseringen, når han opplever at den forringer egen livskvalitet. Etter tre dager på et rehabiliteringssenter blir Viktors sønn oppringt av helsefaglig leder. Viktor har røyket, drukket, flørtet og kommet med seksuelle tilnærminger til flere av personalets unge kvinner, og nå er han også reist hjem i taxi. Hjemme finner sønnen ham sammen med en kamerat. De nyter jazz og god drikke. De skåler for alderdommen og vil leve, nyte i den grad det går fremfor desperat å forsøke å motvirke regresjonen med trening og sunn livsstil (Frobenius 2011, 129–133). Slik gjør de opprør mot både velferdsstatens tiltak og tilbud og sønnens innsats og anstrengelse. Sønnens omsorg er nok velment, men samtidig er den egoistisk; det er uklart hvorvidt motivasjonen primært er at Viktor skal ha det godt og leve hver dag slik han selv vil, eller om det primært handler om at sønnen ønsker ordnede forhold og hjelp som kan avlaste ham, som kan redusere hans bekymringer for faren. Det handler nok også om oppriktig kjærlighet. Slik foreldre legger egne ønsker og interesser til side for primært å sikre at egne

1. For nærmere problematisering av hvor grensen går, vil jeg også henvise til temanummeret *#Når er det nok?* av tidsskriftet *Sykepleien* (5/2017).

barn har det bra, vil også kjærlighet og takknemlighet overfor foreldre bidra til at kjærligheten til dem kommer til uttrykk som et ønske om å involvere seg og vise omsorg.

Aktivitet kan altså ha ulike effekter. Man tar lett for gitt at effekten primært er positiv. Men ikke minst Ragdes og Østhagens romaner viser at helsevesenet i enkelte tilfeller opererer med et for snevert aktivitetsbegrep. Aktivitet kan være så mangt, og mer enn strukturert og målrettet fysisk trening der man skal prestere. Samtale, massasje, musikkstund, høytlesing, tegning, maling, matlaging, felles måltider og andre daglige små og store gjøremål er også aktiviteter. For noen alvorlige diagnoser som i størst grad melder seg i alderdommen, kan trening og aktivitet være til avgjørende hjelp for å stagge en negativ utvikling. Det gjelder særlig for dem som får sykdommen Parkinson. Da er aktivitet et viktig middel for å motvirke den regresjonen sykdommen forårsaker. Boksing er eksempelvis en effektiv treningsform, som utfordrer styrke, kondisjon og koordinasjon (Fonn 2017), gåing i kupert terreng utfordrer balansen og krever konsentrasjon (Køltzow 2015, 100). Bieffekter kan være mestring og sosialt samspill under boksingen, eller den naturopplevelsen gåturen kan by på, slik villskogen gjør Køltzows Kaja så oppstemt at hun også glemmer både sykdom og symptomer: «[P]lutselig sto hun med neven full av irrgroenn mose og bittesmå kantareller!» (Køltzow 2015, 100).

Aktivitet kan være et positivt tiltak for mange, og like fullt oppleves som overkjøring, eller som et overgrep, for andre. Dersom den aktivitetsteoretiske tankegangen overdrives og fremhever god helse og aktivitet som ultimate verdier uansett pris og situasjon, vil aktivitetstankegangen kunne være «en kilde til forakt for svakhet» som naturlig følger høy alder (Daatland & Solem 2011, 146). Helsepersonell og pårørende må involvere den demente eller syke selv og kjenne til deres synspunkter og preferanser (Brooker 2013), for mestring og selvbestemmelse er viktige verdier i dagliglivets aktiviteter (Tretteteig 2015, 301), noe litteraturens eksempler bidrar til å fremheve.

MUSIKKTERAPI – DET BESTE ALTERNATIVET?

Å lytte, synge eller bevege seg til musikk krever ikke avanserte kognitive funksjoner, men stimulerer likevel større områder i hjernen. Musikkterapi er derfor godt egnet som miljøbehandling og som kommunikasjon med personer med kognitiv svikt og språkproblemer (Aasgaard 2006). Bruk av musikk kan ha mange effekter: Musikk kan stimulere til sosial deltagelse og bidra til økt glede og trivsel så vel som økt aktivitetsnivå. Musikk kan også redusere spesifikke symptomer, som uro, musikk kan lindre, aktivere hukommelse og følelser, øke kommunikasjonen og

informasjonsflyten mellom ulike deler av hjernen, hjelpe hjernen til å huske situasjoner, personer og steder, innøvde sanger kan hjelpe hjernen til å finne de rette ordene, og rytme kan hjelpe hjernen til å styre ben og armer hensiktsmessig. Gevinstene er mange (se mer i Myskja 2005; Aasgaard 2006; Tretteteig 2015).

Musikk som terapi er representert også i litteraturen, som i Kaslegards roman *Det som nesten er sant* (jf. kapitlet *Å leve med demens* under «Den dementes eksistens»). I likhet med Kaslegards Bodvar finner Ruth i Engers roman *Mors gaver* ro, glede og gjenkjennelse i musikken. Som når en av pleierne ringer datteren og ber om hjelp til å synge videre på en sang moren har begynt på – da kan moren «hulke av lettelse, og nynne melodien videre» (Enger 2013, 28). Bruk av sang og musikk som supplement til medisinsk behandling i geriatrien har lange tradisjoner. Samtidig har bruken av musikkterapi økt de siste tiårene, og det anses som det mest utbredte og best undersøkte tiltaket på sykehjem som ikke innebærer bruk av medikamenter. Det viktigste målet med musikkbehandlingen er velvære og symptomlindring. Musikkterapi har vist seg effektivt for behandling av mennesker med kognitiv svikt, smerter, angst, depresjon og motoriske problemer ved nevrodegenerative lidelser (Myskja 2005, 1497–1499). Kaslegards og Engers romaner bekrefter hvordan musikken kan skape fellesskap så vel som roe når man blir frustrert over å ikke klare å uttrykke seg verbalt.

Mot slutten av Engers roman er moren overmannet av uro og paranoia. Hun spiser knapt, og når hun ikke sover, er hun irritert, hun tror mennesker har invadert rommet hennes og innbiller seg at noen sier frekke ting til henne. Eller hun gråter. Det eneste som gir moren ro og trygghet, er sang. Så datteren synger gamle sanger, slik moren en gang sang for henne (Enger 2013, 257). Sangen gir dem fellesskap, en fredelig stund og avkobling fra uro og det som er trist og vanskelig ved situasjonen. Slik kan musikk ha en dobbel terapeutisk effekt, for pasienten så vel som for den pårørende eller pleiende, noe vi ser flere eksempler på også i Østhagens roman, der sykehjemspleieren Lars har oppdaget at demente Signe liker å synge. Dette følger han opp hver gang han får muligheten, som når de har gått ut en tur og har lagt seg rett ned i gresset:

Someone told me long ago, synger han som ligger ved siden av henne.

There's a calm before the storm, fortsetter hun.

I know, it's been coming for some time, synger de i kor.

(Østhagen 2014, 149)

Signe opplever at «noe fint legger seg i magen» (2014, 149). Signe er mye urolig på grunn av demensen, og hennes atferd kan dermed være utfordrende å takle i en travel sykehjemshverdag. Mens de andre pleierne roer Signe med piller, tyr Signes favorittpleier Lars til sang. Sangen etablerer trygghet og fellesskap mellom pleier og pasient og gir begge en bedre hverdag. Det gjør musikkterapi til et godt alternativ til mer tradisjonelle fysiske aktiviteter. Kanskje er musikkrelaterte aktiviteter det beste alternativet? Men ikke alle liker musikk. Musikksmaken vil også variere. For alle typer aktivitet er personsentrert omsorg basert på kunnskap om individet av betydning for hvor vellykket et tiltak kan bli.

Kapittel 8

Å leve med demens

SAMMENDRAG I 2019 lever mellom 80 000 og 100 000 med demens i Norge (fhi.no 2019). Demens rammer mange. Likevel kan demens oppleves som et skambelagt tabu. Derfor kan litteraturens fremstilling av demens gi kunnskap og utfordre vårt syn på mennesker som lever med demens. Dette utforsker jeg med vekt på romaner av Merethe Lindstrøm, Cecilie Enger, Sunniva Lye Axelsen og Laila Sognnæs Østhagen. Tingenes affektive verdi blir dessuten tematisert i dette kapitlet. Jeg etablerer derfor noe dialog med antropologen Arjun Appadurai (1986), sosiologen Jenny Hockey, helseforskeren Bridget Penhale og geografen David Sibley. I tillegg bruker jeg Per Thomas Andersens begrep *eksisted*, som vil si et faktisk, hektisk og betydningsfullt sted som forteller om hvordan vi «er-i-verden» (Andersen 2013, 9). For hvilket eksisted har den demente som ikke lenger er en del av den faktiske, hektiske og betydningsfulle hverdagen?

NØKKELOORD alderdom | demens | diagnose | eksisted

ABSTRACT In 2019, between 80,000 and 100,000 Norwegians live with dementia (fhi.no 2019). Nevertheless, dementia can be perceived as a shameful taboo, which has motivated Frode Grytten to write the play *Albert & Anna*, where he makes visible the demented man. The point of this book, and especially this chapter, is not to diagnose. But in the works where the diagnosis appears to be fairly obvious, I relate to some relevant knowledge presented by researcher Signe Tretteteig (2015) and age researcher Runar Bakken (2014).

In this chapter, I explore how dementia is depicted, with emphasis on: What can literary depiction of dementia teach us? And how can literary depiction of dementia challenge our view of people living with dementia? Novels by Merethe Lindstrøm, Cecilie Enger, Sunniva Lye Axelsen and Laila Sognnæs Østhagen play an important role. The affective value of things is thematized. I therefore establish some dialogue with anthropologist Arjun Appadurai (1986), sociologist Jenny Hockey, health scientist Bridget Penhale and geographer David Sibley. In addition, I use Per Thomas Andersen's concept *exiplace* (eksisted) – an actual, hectic and meaningful place that tells us how we are «in-the-world» (Andersen 2013, 9). What happens to our «exiplace» when we develop dementia?

KEYWORDS old age | dementia | diagnosis | exiplace

Kvar dag spør mann (80): – Kven er du?
 Kvar dag svarar kvinne (77): – Kona di.
 Kvar dag streifar handa hennar
 kinnet hans.

(Grytten 2014, 204)

Hun lagrer mer tid,
 men ingen nye minner.

(Østhagen 2014, 154)

Demens er en fellesbetegnelse for organiske sykdommer i hjernen som fører til en generell intellektuell svikt, glemsomhet, desorientering og sviktende dømmekraft (SML *demens*).

Demens er dermed en alvorlig og varig svekkelse av kognisjonen. Hukommelse, oppfatning og tolkning av sanseintrykk, oppmerksomhet, forestillings-evne, språk, bedømming, resonnering, problemløsning og begrepsdanning er funksjoner som kan rammes, og demens kan medføre både depresjon og angst (Selnes & Fladby 2017). Hva skjer når et menneske forsvinner, språklig og mentalt? Hvilke følger får den svekkelsen som følger med demens? Dette er problemstillinger som angår mange. Per 2017 var det over 77 000 mennesker med demens i Norge, og man antar at tallet vil fordobles frem mot 2040. I 2017 anser Verdens helseorganisasjon Alzheimer som den største folkesykdommen, noe som kan ses i sammenheng med økt andel eldre befolkning. Men demens rammer ikke bare de såkalt gamle over 65 år. Om lag 4000 av de 77 000 er *under* 65 år (jf. Selnes & Fladby 2017; NRK-radio-nyhetene den 24.7.2017). De problemstillinger demenslitteraturen aktualiserer, angår derfor også en yngre gruppe som hittil er usynlige i virkeligheten så vel som i fiksjonen.

Forfatter Frode Grytten opplever at demens er et skambelagt tabu. Den opplevelsen motiverte ham til å skrive skuespillet *Albert & Anna*, som ble turnert med i 2017 (Fossen 2017, 15, 19).¹ Stykket springer ut av Gryttens dikt «Til mor mi», der første-linjen er «Mor mi er forsvunne». Diktet ble laget da Grytten var husdikter i NRK P2-programmet *Salongen*, og det forteller om da hans demente mor var forsvunnet fra omsorgshjemmet. Grytten og faren kjørte rundt og lette, og under letingen slo det ham: Hva lengtet moren etter? Hagen hjemme, hagearbeidet og rosene. De fant henne i hagen. Tingene hennes lå på trappen, hun hadde ikke lenger nøkler til sitt eget hjem.

1. *Albert & Anna* er inspirert av Mike Leigh-filmen *Another Year*, teaterstykket *Love Song* av Abi Morgan og Paddy Summerfields fotoprojekt *Mother & Father*, og er blitt oppført i samarbeid mellom Riksteatret og Den Nationale Scene.

Albert & Anna handler om hva som skjer når den ene i et par mister hukommelsen. Partnere som lever sammen, er vitne til hverandres liv (Gran 2019, 142–146). Når den ene i et par mister minnene og ikke lenger kan være et vitne, forvandles tosamheten til ensomhet. Man kan ikke lenger bekrefte hverandre, være troverdige vitner i hverandres liv. Ifølge Grytten trenger kulturen bilder av helt ordinære liv som en motsats til det ekstraordinære og ekstreme (Fossen 2017, 20). Litteratur som fremstiller ulike aspekter ved alderdommen, gir et viktig bidrag. Alderdommen er ordinær fordi den angår oss alle, den er en del av livet. Samtidig er den ekstraordinær i de tilfeller der den endevender unike menneskers ordinære liv med de svekkelser og tap som mange opplever i alderdommen.

Utslagene av demens påvirker både identiteten og den sosiale kompetansen. Man mister muligheten til et myndig liv, og dermed til et verdig liv? Det er fortsatt vanskelig å være åpen om begynnende demens, for disse aldersrelaterte sykdommene og svekkelsene er sterkt knyttet til hvem du er, og hvordan du tenker. Dermed virker det inn på vår identitet og våre relasjoner – på alle deler av det deltaende, aktive og selvstendige livet. Demens igangsetter et slags omvendt identitetsprosjekt. Mens vi fra tidlig i livet stadig skaper vår identitet ved å fortelle vår historie og holde en sammenhengende livsfortelling i gang, slik blant andre sosiologen Anthony Giddens (1991) og psykologen Jerome Bruner (1992) fremholder, mister vi i takt med utvikling av demens evnen til å fortelle vår reelle historie. Som Grytten påpeker, er det lettere å snakke om fysiske sykdommer. Derfor må vi snakke om demens, belyse demens, fremstille demens. Slik kan vi bidra til å redusere skammen, hevder Grytten (Fossen 2017, 19). Dette poenget har også vært en viktig del av min legitimering av og motivasjon for å arbeide frem denne boka.

FREMSTILLING AV DEMENS

I norsk samtidslitteratur er demens til dels fremstilt og tematisert i Merethe Lindstrøms og Cecilie Engers romaner *Dager i stillhetens historie* (2012) og *Mors gaver* (2013), men de to romanene er primært pårørendefortellinger; det er de pårørendes følelser og opplevelser som er i sentrum, mens de gamle og demente primært er bifigurer. I romanen *I morgen forsvinner jeg litt til* (2014) av Laila Sognnæs Østhagen blir demens tematisert og fremstilt med større intensitet og kompleksitet, siden det er hovedpersonen selv som er gammel og dement. Dessuten er fokaliseringen intern, og demensen er en integrert del av det estetiske uttrykket. Det samme gjelder for Sunniva Lye Axelsens roman *Følge meg alle mine dager* (2011) og Bergljot Kaslegards roman *Det som nesten er sant* (2017),

som jeg kommer tilbake til senere i dette kapitlet, samt Mikkel Bugges novelle «Nag» (2007) og romanen *Heim* (2018) av Johan B. Mjønes (se også kapitlet *Alderdommens tabuer*, under «Vold og overgrep»). Axelsens, Østhagens, Kaslegards og Mjønes' romaner og Bugges novelle avviser Simone de Beauvoirs påstand fra 1970 om at gamle mennesker ikke er interessante fra en subjektiv synsvinkel, så vel som litteraturforsker Nora Simonhjells påstand om at de fleste demensfortellinger er skrevet med et utenfraperspektiv (Beauvoir [1970] 2016, del I, 258; Simonhjell 2017b, 164).

I artikkelen «En litterær epidemi» (2016) kaller Peter Simonsen den økte utgivelsesfrekvensen av litteratur om demens for «en litterær epidemi». Han trekker frem den kanadiske romanen *Scar Tissue* av Michael Ignatieff fra 1993 som et startpunkt, men mener trenden for alvor ble innledet med amerikanske Jonathan Franzens roman *The Corrections* i 2001. Av fersk amerikansk litteratur er Matthew Thomas' roman *We Are Not Ourselves* fra 2014 et annet viktig bidrag (Simonsen 2016). I artikkelen spør Simonsen: Hvordan kan man fortelle om demensen innenfra? Det krever kunnskap om hva demens er, hvordan den arter seg og kommer til uttrykk. Men litteraturvitenskapelig sett krever det også bevisst arbeid med både form og språk. Mange romanforfattere har eksperimentert med hvordan man kan fremstille det demente sinnet. Engelske B.S. Johnson var tidlig ute med romanen *House Mother Normal* (1971), som fremstiller syv pleiehjemsbeboeres i stigende grad demente opplevelse av samme begivenhet. Johnson var inspirert av Samuel Beckett, som ofte skrev om reduserte kropper og bevisstheter, om det nakne, vrøvlende, usammenhengende språk (Simonsen 2016). I den danske romanen *Ingenmandsland* (2003) eksperimenterer Kirsten Thorup med å blande den dementes perspektiv og språk med de ikke-dementes. «Det foruroligende ved denne romans demente tale er, at den demente fremstilles som helt klar i sit eget selvbillede og indre tale samtidig med, at vi ser ham udefra, hvor han vrøvler og nok netop er dement. Det setter læseren i en række ubehagelige dilemmaer» (Simonsen 2016). Dermed får leseren innsikt i hvor vanskelig det kan være å være dement, at det ikke bare er utfordrende å forholde seg til den demente.

I norsk samtidslitteratur blir dette tydelig i Sunniva Lye Axelsens roman *Følg meg alle mine dager* (2011), som søker å uttrykke det demente menneskets ord og tanker i et språk som ikke fordekker demensen. I dagboks form blir jegets tanker, minner og følelser fremstilt. Jeget er en kvinne på 89 år, om vi skal tro henne selv ([2011] 2012, 15). Den høye alderen blir elegant gjenspeilet i språket gjennom valg av former som «nu», «efter», «lave» (for «lage»), «aften». Hun bor alene, og hun er ensom og utenfor: «Hvor jeg er trett av mitt eget selskap i blandt! Av og til, om aftenen, kjenner jeg munnhulen lik et halmtak over tungen, og strupen som en

støvet garnbunt, fordi jeg ikke har ytret et ord hele dagen. Ingen å tale med, ingen, ingen» (14).² Når hver dag er lik og kanskje føles lang, gjør det ikke forvirringen mindre for den som er i ferd med å utvikle demens. Når hun attpåtil er mye alene, gjør det ikke situasjonen bedre. Det er «ingen til å protestere» (15), korrigerer og orienterer, som kan utfordre, støtte, hjelpe. Det er vanskelig å skille ut hva som er forårsaket av ensomhet, og hva som skyldes demens – ensomheten og demensen synes å forsterke hverandre. Denne romanen synliggjør hvordan ikke bare demens, men også hvordan manglende stimuli på grunn av ensomhet kan påvirke orienteringsevnen. All den tiden jeget har til rådighet alene, påvirker både tids- og stedsopplevelsen, noe som kan forsterke demensen, eller det som fremtrer som dement tenke- og væremåte.

Ensom og utenfor har hun for øvrig alltid vært – det er ingen konsekvens av alderdommen. Snarere kan ensomheten blant annet ses som en konsekvens av hvordan hun er blitt behandlet av sine nærmeste, og av et kjærlighetsforhold som ikke fikk utvikle seg. Den hun elsket, forsvant eller forlot henne eller ble fordrevet av familien hennes, og hun ble innlagt og behandlet som psykisk syk, selv om hun, slik leseren oppfatter det, reagerte normalt på det å miste eller ikke få den hun elsket. Hun tvang seg også gjennom en selvprovosert abort. Selv følte hun seg utslitt av kjærlighet og sorg (75). Men ingen av hendelsene synes å ha fremkalt omsorg fra hennes nærmeste. I stedet har hun måttet tilbringe store deler av livet innlagt på sykehus for mentalt syke (58, 64). Hun opplever at hun ikke fikk sørge i fred (74), og skammen over å ha blitt bortplassert og utestengt fra det livet hun forventet, er fortsatt sterk: «Slike som meg er ikke ment til å leve slik som andre» (86).

Det er vanskelig å vite hvor pålitelig jegets gjenfortelling av fortiden så vel som nåtiden er, noe hun også kommenterer selv: «Så blir jeg irritert. Det er jo slettes ingen mening i å føre dagbok dersom halvparten av opplysningene er uriktige! Jeg tørker av kjøkkenbenken med hissige bevegelser og irttesetter meg selv for slusk og slurv» ([2011] 2012, 100). Samtale med naboen fungerer heller ikke så godt: «[S]a jeg det høyt? [...] Men hvorledes kan jeg vite det? Jeg husker jo ikke engang hva jeg beskjefteiget meg med for et minutt siden» (102). Slik er hun fullt klar over at hun ikke alltid har klare øyeblikk, noe hun også kommenterer spesifikt: «Jeg har

2. Beskrivelsen av munntørhet indikerer dessuten at munnhelsen ikke er god nok. Som nevnt er munnhelsen en viktig indikator for generell helse, velvære og livskvalitet, siden dårlig munnhelse kan forårsake karies, periodontitt, soppinfeksjoner, sårddannelser og ubehag i munnhulen, men også er assosiert med bl.a. diabetes, hjerte-karsykdom, kreft, lungesykdom og demens. Det er derfor mange gode grunner til å ta vare på tennene og slimhinnene i munnen (jf. bl.a. Saltnes et al. 2019; Singh et al. 2019).

klare øyeblikk. Men hvorledes vet jeg at de er klarere enn de resterende som utgjør min virkelighet?» (109). Det er det også umulig for leseren å avgjøre.

Hvorvidt dateringene er riktige eller ikke, kan heller ikke leseren vite, men dateringene skaper en illusjon av sammenheng trass i dagbokas ellipser og fragmentariske uttrykk. Det ubestemmelige i kombinasjon med upåliteligheten gjør romanen interessant, idet den etablerer gåter i romanteksten. Samtidig skaper jegformen en følelse av nærhet til og solidaritet med jeg-personen som verken fikk elske eller fikk oppleve å bli elsket: «Å, hvor jeg har lengtet etter å bli elsket hele denne lange tiden siden Axel ble borte for meg» ([2011] 2012, 43). Sympatien med jeget forsterkes av hvor isolert hun er; hennes nærmeste pårørende synes å være hennes nieses kusines mann (41), og hennes sosiale liv består av de månedlige turene til doktoren (57). Denne ensomheten er poetisk fremstilt med en emosjonell intensitet som særlig utgjør denne romanens kvalitet, som i følgende innførsel fra dagboka: «Jeg går på gulnende eggeskall. Jeg smiler høyt og gråter uten lyd og uten pust her inne i den kompakte ensomheten min, ingen utsikt; uten stemmer, uten hud. Jeg er påkledd, men husker ikke hvorledes. Jeg smiler til veggene og tenker på flukt» (62). Som 89-åring erkjenner hun at tiden har løpt fra henne, enda hun har «ventet og ventet, og av og til lett. Men alle dager har jeg sett tilbake, og når jeg vil se fremover, husker jeg hvor gammel jeg har blitt. Det slutter her. Det skjer ikke mere» (74). Ensomheten og utenforskapet er fremhevet av at hun er navnløs, samt i tittelen *Følge meg alle mine dager*. Hun har vært overlatt til å følge seg selv alle sine dager. Leserens er også overlatt til hennes historie som endelig får komme til uttrykk slik hun husker og opplever den i både fortid og nåtid, uten filtrering av familie som ville skjule og fordekke. Slik får hun endelig oppmerksomhet. Men samtidig fremheves det triste i at hun ble overlatt til seg selv og sviktet av sine nærmeste, slik romanens historie fremstiller det. Ensomheten fremheves ytterligere av at jeget er det eneste mennesket som blir fremstilt i romanen og av de indre monologene. «Det tenkes, men det leves ikke. Ved disse indre monologene får vi et innblikk i ensomhetens karakter», skriver Kirsten Danielsen om Wera Sæthers roman *A for Ansikt* (1994) og Askildsens noveller (Danielsen 2002). Det samme utpeker seg for Axelsens roman.

Jeget har språkevnens intakt og kan fremstå som i overkant velformulert til dement å være, som når hun setter ord på det å miste språket: «Men nu i det siste har det kjentes som om ordene er i ferd med å forlate meg. Jeg forstår ikke hva de betyr, og når jeg vil beskrive noe for meg selv, vet jeg ikke bestandig hva jeg skal si» ([2011] 2012, 28). Senere opplever hun dette enda sterkere: «Hvor er sproget mitt? Hvem har tatt det fra meg? Jeg har bare tanker uten ord, sinnet er fylt av bilder uten stemmer» (121). Absurde avsporinger og innspill kan forlede utenforstående til å tro at

den demente er uten språk så vel som konstant utenfor virkeligheten. I Axelsens roman avløser innslag av uforståelige tankerekker de meningsfulle, som når hun vil gjenfortelle en historie som innleder slik: «Ut på jakt, ut på jakt. Ikke bli spist, men spis opp maten, spis opp maten. Ingen kan spise meg» (29). Men hun reflekterer over egen manglende evne til å språkliggjøre minnet på en meningsfull måte: «Jeg ville nedtegne en anekdote fra min ungdom. Men så kom det bare ut en masse rør i stedet» (29). Den demente tilværelsen fremstår dermed som kompleks; hun veksler mellom det velformulerte og meningsfulle på den ene siden og det ikke-referensielle, paranoide og meningsløse på den andre siden, som når hun stadig fabulerer om kjøttmeisen som hun mener sitter på vasken på badet: «Kjøttmeisen er der fremdeles. Jeg har vært og sett efter. Hvem har vært inne i huset mitt? Bare den ikke legger egg der inne» (10). Hun blir stadig fanget av paranoide og virkelighetsfjerne tanker, som når hun tror noen har brutt seg inn i huset hennes og forfalsket etikettene på samtlige matvarer (25), eller når hun leter etter pakken med Delfia-fett: «Jeg vet at jeg har Delfiafett i huset, for jeg fikk et glimt av pakken idet jeg snudde meg efter toaletttrullholderen» (50). Når låsen til postkassen er vrien, lurert hun på om noen kan ha hatt lim i den (52).

Når korttidsminnet er svekket, lever man kanskje mer intenst i flere tidslag samtidig? Erfaringen av lineær tid er svekket. Det gjør det vanskelig å skille fortid fra nåtid, og hennes realitetsopplevelse brister, som når det plutselig slår henne at moren skal begraves i morgen. Hun blir opprådd. Den sorte kjolen passer henne ikke lenger, og vinterkåpen finner hun ikke, den må være til rens. «Og jernbanen går ikke til kirkegården. Hvor er den sorte kjolen?» (55). Det strømmer på av tanker som viser hvor stor forvirringen kan være når den virkelighetsopplevelsen hun har, ikke lar seg forene med den realiteten hun opplever. Hun lever i flere tider samtidig, som når det er natt og hun opplever at huset er fullt av mennesker hun ikke har invitert, som hun må få ut fordi hun er på vei til sin mors begravelse (117). Det indikerer at også hennes erfaring av rommet er påvirket av demensen. «Slik *da* og *nå* flyter sammen, går *her* og *der* over i hverandre, skriver litteraturprofessor Bjarne Markussen om Pia Tafdrups lyrikk (2017, 63). Dette gjelder også for Axelsens jeg. Jegets opplevelse av relasjonene mellom ulike rom blandes. Det vi med fenomenolog Elisabeth Strøker kan kalle «det levde rom» (1965), som alltid har et subjektivt preg, består av relasjonene mellom romlige (konkrete) elementer og sosiale relasjoner; det er her subjektet lever ut sin menneskelige livspraksis (Tygstrup 2000, 178; Bjørkøy 2014, 47; Markussen 2017, 63). For Axelsens jeg fremstår det levde rom som like ustadig som tidslagene. Dette viser seg eksempelvis når hun stadig venter på mannen Axel: «Vil du ikke komme tilbake til meg, jeg har fyrstekake på badet» ([2011] 2012, 76). Demensen avdekkes ved at kake blir oppbevart i det rom-

met kake minst hører hjemme; på badet, og ved at hun fortsatt venter på ham som forlot henne, eller som ble holdt borte fra henne i ungdommen. Men demensen fremstår som relativt mild innledningsvis i romanen, siden svekkelsen ikke virker avgjørende inn på evnen til å klare seg i dagliglivet (jf. diagnostiske kriterier for demens; Tretteteig 2015, 14) – hun bor hjemme, hun mestrer tilsynelatende det primære og fremstår som relativt greit orientert om hva hun har opplevd, og hva hun kan forvente av livet nå – store deler av den historien og de følelser hun formidler, gir mening. I det man kaller Berger-skalaen, som inndeler utviklingen av demens i seks trinn, befinner jeget seg muligens på trinn to, siden hun kan fungere i kjente omgivelser uten hjelp (Tretteteig 2015, 18–19).³ Presis diagnostisering av litterære personer er imidlertid problematisk siden de er fiktive konstruksjoner som leseren dessuten kun har tilgang til stykkevis og delt. Ei heller er jeg medisiner. Men det vi kan anta er spor av demens, er reflektert i den litterære teksten og skaper fra og til brudd i tekstens logiske koherens. Slik reflekterer den litterære teksten hvordan sykdommen demens er progressiv, det vil si jevnt økende – et trekk ved demens som så poetisk blir uttrykt i Østhagens romantittel *I morgen forsvinner jeg litt til*.

Demensens progressive trekk kommer til uttrykk i Axelsens roman ettersom den akselererer i takt med sidetallet. Når hun skal pusse vinduene, går hun løs på tapetet med salmiakkvann ([2011] 2012, 71). Hun oppdager selv at det ble galt og spekulerer over hvordan hun skal pusse vinduene. Men kort tid senere er seansen glempt, og hun lurar på hvem som har «revet ned et stort stykke av mors tapet og lagt en inkontinensbleie midt på skjenken med den brukte siden ned». Hun anmelder det som «skadeverk og innbrudd» til politiet (74). Mistenksomheten og frekvensen av vrangforestillinger øker, og eksempler som dette avdekker hvordan både *den episodiske hukommelsen* (evnen til å huske enkeltstående hendelser) og *kildehukommelsen* (den delen av hukommelsen som gjør at vi kan huske hva vi har sett, lest og hørt) er rammet. Men hun mestrer fortsatt automatiserte handlinger (*prosedural hukommelse*) som gjerne svekkes sent i forløpet (Tretteteig 2015, 21). Mistenksomheten pareres etter hvert av angst, som også er vanlig hos demente med en sviktende evne til å overskue og forstå egen situasjon. Det

3. Hensikten med skalaen, som ble utviklet av forskeren E.Y. Berger i 1980, er å klassifisere personer med demens for å kunne gi et riktig omsorgstilbud på ulike stadier. Hva personen trenger veiledning og/eller hjelp til, som påkledning, og hvorvidt personen er sengeliggende eller ikke, og om vedkommende bare reagerer på berøring, utgjør de enkle og funksjonelle kriteriene (Tretteteig 2015, 18). Berger-skalaens seks trinn er: 1) Pasienten fungerer i miljøet, men hukommelsessvikt forstyrrer daglige aktiviteter. 2) Pasienten kan bare fungere i kjente omgivelser uten hjelp. 3) Pasienten kan kle på seg med veiledning. 4) Pasienten må ha hjelp til å kle på seg. 5) Pasienten må ha stadig mer omfattende hjelp på alle områder. 6) Pasienten er sengeliggende eller sitter i en stol. Reagerer bare på berøring (Berger 1980).

kan utløse fortvilelse, håpløshet og angst (Tretteteig 2015, 29), noe hun stadig opplever: «Jeg er redd. Jeg tror jeg kommer til å dø snart, og jeg har feber. Hvem skal finne meg og påta seg begravelsesutgiftene? Utvilsomt min nieses kusines mann» (78). Angsten kan imidlertid anses som rasjonell og normal, og hun tenker like mye på de praktiske forholdene som på seg selv.

Men ikke bare tenker hun, hun handler også, som når hun planlegger egen begravelse. Hun finner frem til aktuelle salmer som hun kan på rams, og hun bestiller blomsteroppsatser. Straks hun oppdager at almanakken er borte, tror hun for øvrig at det er vaskehjelpen som kan ha tatt den, og det slår henne at vaskehjelpen planlegger nye tyverier og mordforsøk ut fra adresseregisteret i almanakken (78, 80). Fantasien løper løpsk, og hennes velutviklede formuleringsevne forleder oss til å tro hun er mer rasjonell enn hun er, noe som blir klarere for leseren når hun vil ha blomster til egen begravelse «i hus før det kommer bort for meg igjen», og på silkebåndene skal det hilses fra den mannen hun ikke fikk, men som hun fortsatt venter på: «*Vi motes igjen. Din Axel*» (80). Hun vil også lage hoppbakke i stuen. Hun vil sy dynene sammen til en hoppbakke. «Jeg skal legge inn skjøter her og her og her og her og her. Jeg skal lave en hoppbakke. Hoppbakke, hoppbakke, vanskelig ord. Hoppbakke. Det skal jeg sy. Det skal jeg sy. Det skal jeg sy» (98). Hun har ikke mistet evnen til å produsere ord, men av og til gir innholdet i tankestrømmen lite mening, om ikke for henne, så for mottageren (jf. begrepet *sensorisk afasi*; Tretteteig 2015, 23). Hun er heller ikke uten tiltak og oppfinnsomhet: «En morgen lyttet jeg til gjøken mens jeg speidet etter søppeltømmerne med det formål å gripe dem i å ransake avfallsposene mine. Jeg hadde endog ladet to musefeller og forsiktig plassert dem på toppen av et kassert husmorforkle før jeg knyttet posen igjen» (2011, 107). De sjokkerende påfunnene skaper dynamikk og humor i romanteksten. Samtidig blir det synliggjort at hun kan være en fare for seg selv og andre siden hun er såpass handlekraftig.

Det er lett å forveksle demens med dumhet og ikke regne med eller respektere det mennesket som ikke lenger helt er i stand til å holde rede på hva som er virkelig, og ikke. Men romanen synliggjør at jeget er et menneske som både tenker og føler selv om hukommelsen leker med henne. Hun må fortsatt regnes med, selv om hun ikke er helt tilregnelig.

Det gjelder også for Signe i Østhagens roman *I morgen forsvinner jeg litt til*. Hun bor på sykehjem og er dement. Det finnes mennesker hun drar kjensel på, men likevel ikke kjenner igjen. For hvorfor kaller en av dem henne mor? Den sviktende hukommelsen bidrar til at Signe forsvinner for verden, og verden forsvinner for henne. Signe oppleve at alt «forsvinner før det forsvant» og «Det er ingen som hører hva hun sier. Vinden fanger ordene og blåser dem vekk. De forsvinner mens

hun går, står eller sitter. Hun vet ikke hvor hun er eller hvor hun skal» (Østhagen 2014, 21, 23). Runar Bakken skriver om aldringens svekkelse av den gamle som en reise tilbake til det grenseløse (Bakken 2014, 28), og han sammenligner en såkalt grenseløs tilstand med psykosen på grunn av «assosiasjonenes frie og uhemmede flyt – hvor det ikke lenger er mulig å holde virkeligheten fast i noen form for gjenkjennelig meningsstruktur» (Bakken 2014, 28–29). Dette kan svekke den respekt og verdighet man blir tildelt; man blir ikke regnet med. Den demente tilstanden til Signe i Østhagens roman kan minne om psykosens realitetsbrist når vi har tilgang til både det hun tenker og det hun sier. Signe tenker tilbake, hun ser et hus og en hage, hun ser moren som smiler. «I det siste har hun ikke smilt så mye, men nå gjør hun det, og kanskje det varer, det er bare å håpe», tenker Signe, «men før alt håp er ute, åpner hun øynene og ser at hun sitter rundt et bord med mange mennesker. Og hun kjenner at det lukter surt, stramt. Hvilket skjørt lukter verst?» (2014, 20). Fortelleren bryter inn og kommenterer at Signe ikke engang vet at hun har tenkt denne tanken. «Den er allerede borte. Alt forsvinner. Det glipper. Hele tiden. Tankene. Dagene. Humøret. Forstanden. Livet» (2014, 20). Både fortelleren og Signes tanker blir avbrutt av pleieren som forsøker å få Signe tilbake til nåtiden:

Spis litt nå, Signe.

Men det er ikke mat hun vil ha. Hun vil ha noe annet, noe som er bortenfor mat, bortenfor tallerken på bord, melk i glass, og uten at hun tenker mer over hva det er, reiser hun seg. Hun retter ut ryggen, men før hodet er hevet tar en hånd tak i overarmen og drar henne ned på stolen igjen. Det verker i armen. Det verker i beina, i hele kroppen, hun er i et rom hun ikke kjenner.

[...]

Ta en skje, nå, Signe.

En tallerken står rett foran henne. En beige haug i en hvit skål. Hun kjenner ikke om hun er veldig sulten eller veldig mett, men hun hører magen rumle.

For et tordenvær, sier noen.

Det kan være at det er hun som er noen. Hun hører det, men husker det ikke. Det forsvinner før det forsvant. Borte vekk, alt sammen. Rekkefølgen. Starten. Slutten. Men hun ser dette skjørtet. Det er skittent og stygt. Flekker på ruter.

Nå må du spise litt, Signe.

(Østhagen 2014, 20–21)

Denne scenen tydeliggjør hvor stort gapet er mellom hva Signe føler og tenker med utgangspunkt i fortidens minner, og den nåtiden hun samtidig må forholde seg til. Mens hun følelsesmessig er tilbake med moren sin, blir minnene stadig

avbrutt av fremmede mennesker som enten maser om at hun skal spise noe hun slett ikke vil spise, eller absurde replikker fra medpasienter. De mange kommentarene virker ikke å plage henne nevneverdig, hun hører ikke eller de «forsvinner før det forsvant». Men maten forsvinner ikke, og den er utholdelig:

Haugen foran henne blir ikke mindre. Hun spiser ikke beige hauger, hun har aldri gjort det. [...] Hun heter Signe og spiser beige fjelltopper med barneskje. Det er ikke til å holde ut. Men hun ler. Like mye som hun gråter.

Takk for maten, men nå må jeg nok dra hjem.

Nei, Signe, du må prøve å spise litt mer.

[...]

En skje til, Signe.

[...] hun vil sove. Da skal hun gjøre det.

God natt, sier hun.

Men det er ikke lov å sove. Haugen skal bort. Altfor høy topp. Ingen kan bestige den. Hun faller nedover.

Sett deg ordentlig opp i stolen, Signe.

Hun gråter uten å kjenne det. Det skurrer. Hun får ikke noe inn. Bare en stemme. Et ord. Signe. Signe.

Det er jeg som er Signe.

Ja, det er deg, og nå må du få i deg litt mat.

En hard lyd mot et glass, og en mann i dress reiser seg fra bordet.

Det er en stor glede og ære for meg å skulle takke for maten. Jeg har jo vært heldig å ha selveste vertinnen til bords, sier han.

Bare sett deg, du, Kåre, vi er ikke ferdig med å spise ennå, sier en i hvite klær. Det er kanskje servitøren.

Dritt, dritt, roper en dame.

Kjerringku, roper en mann som sitter bortenfor henne.

Nå må dere snakke litt penere, sier servitøren.

Noen ler, men det er ikke noe å le av. For maten blir verken god eller borte.

(Østhagen 2014, 21–24)

Romanen fremstiller hvor krevende tilværelsen kan være for både pleier og for den demente selv. I andre partier i Østhagens roman blandes nåtid med minner, og slik utfordrer Østhagens roman leseren og viser hvordan litteratur om demens kan være særlig interessant som kunstnerisk fenomen, for som Peter Simonsen påpeker, «demens reiser nogle store udfordringer for vores fantasi og udtryksevne, når den demente har mistet eller er ved at miste alt det, litteraturen ellers utforsker

som særegent menneskelig: bevidsthed, identitet, erindring, sprog, fantasi, kroppslig funksjonsevne og begær» (Simonsen 2016). Dette poenget blir godt illustrert i Østhagens roman, og gjennom litteraturens narratologiske muligheter blir det som kan skape forvirring for den demente, overført på leseren:

En eldre mann roper, kjemper, prøver å komme seg løs, men tre er sterkere enn én og han føres vekk. Hun sier ingenting, hun burde kanskje si noe, det er noe som ikke stemmer når noen skriker slik, men likevel er det som om dette er normalt, som om alt er som det skal være. Det er ro i rekken, stille i raden hun sitter på. Det er ingen av de andre som reagerer heller, enda de hører det sammen, ser det samme, ser på det til de ikke ser det lenger. Men lyden ligger fortsatt langs en rekke med sko. Brune, sorte, et par grønne, et par røde. Det er det grønne paret som skinner mest. Kan de være av plast, noe billig som lett skinner? Det kan da ikke være hennes? Hun løfter en fot. Nei, det er de sorte som er hennes. De sorte med de sølvaktige spennende på. De trenger en skikkelig puss.

Neiii! ropes det igjen.

Er det ikke mulig å få litt ro på en søndag, roper en annen.

Det er tirsdag, roper en tredje.

Der forsvant jeg, sier en fjerde.

Det er hun som forsvinner. Hun ser en lukt, ser parfymen til moren. Den er lettere enn fjær, den svever og leker seg rundt i rommet. Og hun smaker en lyd. En søt lyd. En lyd hun kan ha i munnen uten å svelge, lyden av moren som leser høyt. Det er kveld, blendingsgardinene er trukket for og inne er det kun lese-lampen som er tent.

(Østhagen 2014, 27)

Det sanselige tar over når Signe ikke klarer å skille fortid fra nåtid. Det sanselige er forsterket og synes å kompensere for at orienteringssansen er svekket – det sanselige avløser eller erstatter det kognitive, og demensen minner slik om en psykose, der assosiasjoner og tidvis også hallusinasjoner preger og dominerer Signes bevissthet.

Aftenpostens anmelder Anne Merethe K. Prinos kritiserer Østhagens roman for å være «uten retning, uten utvikling» (Prinos 2014, 12). Hun mener den har «lite narrativt driv», og det til tross for at Prinos mener Østhagen lykkes i å skrive frem «de forvirrende og skremmende, men også gledesfylte inntrykkene og minnesbrokkene som utgjør Signes tilværelse» (Prinos 2014, 12). Men det å fremstille en dements tilværelse ville snarere være lite vellykket og troverdig om det fremsto

som en litteratur med retning og utvikling, som var logisk og klar, uten noen brister eller brudd. Prinos' innvending tangerer dessuten alderdommens, og dermed den såkalte eldelitteraturens, problem. Den utvikling som fremstilles i litteratur med eldre mennesker i hovedrollen, kan være mindre eller av en annen karakter enn den utvikling man forventer av litteratur om unge mennesker som i større grad er underveis i livet, som står midt i det vi anser som livets store valg og milepæler. Men de endringer som oppstår i alderdommen, er oftere mer drastiske eller intense. Dermed kan endringene skape en form for utvikling som er stor i betydningen «omveltende». Alderdommens utvikling innebærer også avvikling. Det krever mobilisering av evne til å se at også den som lever i livets siste fase, har en fremtid, og den varer helt frem til døden inntreffer.

Litteratur kan med ulike virkemidler synliggjøre det mennesket som demensen og det fysiske forfallet er i ferd med å utradere. Siden historien i Østhagens roman fremstilles via Signe, får leseren tilgang til hennes tanker, minner, sansninger. Dermed oppleves ikke Signes handlinger og utsagn som så absurde. Leseren havner i en unik posisjon, og utfordres dermed til å se hva som skjuler seg bak og mellom det desorienterte. Som Simonsen påpeker, kan litteratur lære oss «at se den demente som et menneske med et indre liv snarere end en tom, ubehjælpelig kropp uten menneskelighet» og bidra til «at menneskeliggøre nogle patienter, som ellers er i farezonen for at blive ekskludert fra en række fællesskaber og udstødt som ubesjælede kroppe, som vi ikke rigtig ved, hvorfor vi holder i live – som planter, zombier eller vampyrer. Litteraturen kan synliggjøre deres liv, følelser og erfaringer ved at sandsynliggjøre dem i gribende billeder og fortællinger» (Simonsen 2016). For øvrig kan vi anse det som problematisk at andre fremstiller den demente. I grunn er det bare den demente som kan fremstille hvordan det føles. Litteraturprofessor Gayatri Chakravorty Spivaks begrep «the subaltern», som refererer til den stemmeløse, kan egne seg for å kommentere den asymmetriske relasjonen mellom forfatteren og den demente hovedpersonen (Spivak 1988). Litteraturen kan gi stemme til de stemmeløse, som i denne konteksten vil si de demente og syke som trenger andre til å fortelle sin historie. I tråd med Spivaks poeng er den underordnede (subaltern) ikke lenger underordnet idet vedkommende gis en stemme og kan representere seg selv. Det skjer i Thomas Wyllers utgivelse *En dements dagbok* (2013). Men kan vi regne med den dementes tale? spør Peter Simonsen (2016). Demens betegner kronisk og irreversibel kognitiv svikt som kan gi endret sosial atferd og påvirke evnen til å utføre dagliglivets aktiviteter på en tilfredsstillende måte. Redusert hukommelse er det primære kjennetegnet, og demenstilstanden er som nevnt progressiv – det vil si at den er jevnt økende, men dermed forekommer den også i mange varianter og grader (Tretteteig 2015, 13).

Wyllers utgivelse bekrefter at vi kan regne med den demente. «Demens følges ofte av mangel på ord. Den syke evner ikke å uttale seg, leter etter formuleringer. Slik ikke med meg. Verken muntlig eller skriftlig preger ordmangel min personlighet» (Wyller 2013, 22). Men hukommelse og glemsel er Wyllers stikkord, og han fremhever at dagboka ikke vil fokusere på et hendelsesforløp der hans utvikling utgjør en rød tråd. Snarere vil han skrive en springende og usystematisk dagbok som består av løse og usammenhengende elementer «uten systematisk ankerfeste»; det er hva han anser som en dekkende dagbokstruktur som kan speile egen livssituasjon (2013, 23). Med sin dagbok gir Wyller leseren en unik innsikt i den dementes indre. Men familien redigerte teksten før dagboka ble utgitt i 2013. Det er forståelig at familien har villet gjøre teksten velfungerende og lesbar, dette handler jo også om Wyllers ettermæle og verdighet. Samtidig er det ergerlig. Vi får et genuint innblikk i Wyllers tanker, følelser og opplevelser som (gryende) dement. Men de språklige sporene av demensen er redigert. Teksten er dermed ikke autentisk, ei heller så usystematisk og fragmentarisk som Wyllers innledningsvis antyder at den vil være. Demensen har ikke fullt ut fått sette spor i den skriften som utgis og dermed offentliggjøres; demensens språklige uttrykk er vasket bort og sminket. Det demente uttrykket er ikke funnet verdig. For øvrig er det vel slik at det å ordne tanker verbalt nødvendigvis bidrar til en viss etablering av sammenheng og systematisering som i seg selv vil kunne sminke et såkalt dement uttrykk. Selv absurde innslag vil kunne fremstå som mer forståelige straks de formuleres skriftlig og leses som del av en større kontekst.

DEN DEMENTES EKSISTED

Mannen Bodvar i Bergljot Kaslegards roman *Det som nesten er sant* (2017) lever også i mange tider samtidig, i likhet med Axelsens og Østhagens kvinner. Tilgangen til et langt tidsrom er en ressurs som kan synliggjøre mennesket, og vekslingen mellom flere tidslag kan gjøre litteraturen dynamisk, kompleks og intens. Fremstillingen av hvordan fortid og nåtid blandes i det mentale rom, gjør dessuten forvirring og det som kan fremstå som virkelighetsfjerne svar og handlinger, mer forståelige og mindre absurde.

Per Thomas Andersen kaller «vår tids intense steder» for *eksisteder*. «De er faktiske, hektiske og betydningsfulle steder i den skandinaviske hverdagen, og de forteller om vår måte å 'være-i-verden' på» (Andersen 2013, 9). Men hva med den demente? Hvilket eksisted har den demente, som ikke lenger er en del av den faktiske, hektiske og betydningsfulle hverdagen? I Bodvars tilfelle kan blandingen av flere tidslag fremstå som hans intense eksisted; han eksisterer samtidig i både

romanens nåtid og i ulike deler av fortiden. Demens bidrar til at Bodvar veksler mellom klar tilstedeværelse og fravær. Av og til gjenkjenner han dem som kommer innom, av og til er de fremmede for ham eller de minner om dem som var hans nærmeste i barndommen. Slik pendler Bodvar mellom nåtid og fortid, mellom bevissthet og demens, noe som etablerer historiens dynamikk så vel som dens kjerneproblematikk. Men leseren oppdager at Bodvar kan fremstå som mer forvirret enn han er. Romanen synliggjør at det er lett å undervurdere den gamle som ikke umiddelbart og raskt evner å uttrykke seg verbalt, som når kona Magda forteller om sønnen Truls til Bodvar:

Truls stikker innom seinere i uka, før han drar hjem til Berlin. Han bor der, vet du.

Bananen setter seg fast i ganen. Bodvar forsøker å løsne den med tunga, men får det ikke til. Hvordan var det igjen, hvor er ganen, hvor sitter bananen fast, han vil pirke den ut med fingrene, men kommer ikke skikkelig til. Det tjukner nedover i halsen, han vil si at han vet det, Berlin og Truls, men bananen og tunga fyller hele munnen, til slutt brekker han seg og fyller skåla med de andre bananbitene med gul, søt masse.

Banangrøt kalte de det. Truls og Mari ville ha banangrøt, lenge etter at de var store nok til å lage det selv. Most banan med strøkavring på.

Han savner moren. Om hun hadde vært her nå, ville hun ha strøket ham over håret. Gutten min, ville hun ha sagt, og han ville hørt til.

Kommer mor i dag, da?

Da han ser opp på kvinnen som står over ham med papir og vil tørke ham rundt munnen, velter det en uforståelig sorg over ham. Det gråter, mennesket, en kvinne, gammel, men med en slags skjønnhet, trekker det hvite papiret tilbake og gråter inn i hendene sine. Det lukter søte blomster i rommet, og så kommer en hvitkledd mann inn.

(Kaslegard 2017, 59–60)

Leseren forstår mer enn Magda, som jo ikke får med seg at Bodvar vet at Truls bor i Berlin. Han vil svare, men blir hindret av noe så trivielt som en banan. Når han ikke svarer, kanskje lager rare lyder, virker forvirret, kaster opp og deretter spør om mor kommer i dag, opplever Magda trolig at Bodvar er mer kognitivt fraværende enn han egentlig er. Teksten viser hvordan assosiasjoner fører flere tidslag sammen. Bananen minner ham om tiden da barna var små, og det kobler ham til da han selv var liten gutt. Dermed vekkes savnet etter mor. Replikken «Kommer mor i dag, da?» viser at han glemmer hvilken tid han er i, samtidig som kona

Magda dermed blir borte for ham – hun blir bare til «en kvinne» som gråter. Den impresjonistiske stilen som stikkordene og den ufullstendige setningen etablerer, speiler hvordan Bodvar plutselig er, eller fremstår som, desorientert. Han forstår tilsynelatende verken hvem som gråter eller hvorfor. I stedet kjenner han duften av søte blomster. Bodvars sanselige duftopplevelse og minnene om barna, banan-grøt og morens kjærtegn kontrasterer slik Magdas opplevelse av at hun for alvor har mistet mannen sin. Men leseren, som kan følge Bodvars tankerekker og asso-siative koblinger, opplever ham ikke som så forvirret.

Interessant nok blir ordet *demens* definert som «ikke-medfødt sinnssykdom, sløvsinn» i *Bokmålsordboka*. Den demente kan muligens fremstå som sinnssyk for noen i noen situasjoner, men litteraturen kan bidra til å gjøre oss kritiske til en slik definisjon idet den viser at det like gjerne handler om hva mennesket er i stand til å uttrykke og gjøre rede for, at det ikke nødvendigvis er samsvar mellom den kognitive tilstanden og de kommunikative evnene. Et menneske kan dermed fremstå som mer syk og forvirret enn hva som er tilfelle. Som når Bodvars datter og barnebarnet er på besøk og de ikke vet om han hører dem:

Bodvar ligger med lukkede øyne og prøver å forestille seg Mari og datteren hennes på hver sin stol. De hvisker sammen. Han hører: *Hva tror du ... men kanskje han ikke ... men mamma ...*

Pappa? Er du våken?

Han kjenner en hånd over sin. Den er mjuk og varm. Hun må ha gått med hansker, for det må da være kaldt ute. Da hun fjerner hånda igjen, slår han opp øynene. Stedet hvor hånda hennes hvilte et lite øyeblikk, er med ett kaldere enn resten. Ikke slipp, vil han si. Men tunga er for stor og tørr. (Kaslegard 2017, 96)

Bare leseren får med seg hva Bodvar tenker, men ikke får sagt. Igjen er det en såkalt trivialitet som kunne vært forebygget – munntørrethet – som hindrer ham i å kommunisere, ikke kognisjonen eller kommunikasjonsevnen. Tilgangen til tankene er litteraturens styrke. Leserens får tilgang på mer informasjon enn de pårørende og får dermed et bedre grunnlag for å tolke og forstå. Leserens blir Bodvars allierte.

Mot slutten av romanen sitter det tre voksne rundt Bodvars seng. «– Hører du meg, Bodvar?» blir det sagt. Det blir fortalt at han hører, men lukker øynene, noe familien feiltolker: «– Nei, nå sovna han igjen», sier en av dem. Men, nei, «han lukker bare øynene for å høre bedre» (Kaslegard 2017, 123). De pårørende tror han er mer fraværende enn han er fordi han ikke deltar i samtalen. Scener som dette viser at man naturlig nok kan misforstå situasjonen og regne den gamle som

borte før det er tilfelle – noe vi ser et sterkt eksempel på i den historien Mjønnes' roman *Heim* formidler (se i kapitlet *Alderdommens tabuer*).

Magda opplever å ha mistet sin mann, selv om han ennå ikke er død. Men også Bodvar savner. Forskjellen er at han ikke kan identifisere hvem han savner: «Han savner noen, det skulle vært noen her, men han vet ikke riktig hvem» (Kaslegard 2017, 64–65). Det svekkede kognitive minnet er Bodvars problem, men også hans vern. Det er de pårørende som dermed kanskje rammes sterkest av Bodvars demens. Når man mister evnen til å kommunisere med omverdenen, kan det svekke menneskets verdi, for man anses som borte, som en man ikke kan regne med. Men inntrykk som kan appellere til sansene, får vist andre sider ved mennesket, noe problemet med å uttrykke seg referensielt og verbalt dekker over. Som når det spilles opp til sang fra pianoet i allrommet, og Bodvar tenker «han kjenner den. Han kjenner den. Han kjenner den. Og han synger» (2017, 65). Repetisjonen reflekterer formmessig hvor godt Bodvar gjenkjenner sangen, hvilken glede han finner i gjenkjennelsen av musikken.

Dag og Tids anmelder Odd Surén, som gir Kaslegard honnør for å fremstille det viktige i livet på en god måte, bemerker at perspektivet i noen partier blir problematisk: Når Bodvar resonnerer så klokt i deler av romanen, kan man lure på om det er den gamle og skrøpelige Bodvar som reflekterer (Surén 2017, 38). Konstruksjonen blir synlig. Dette narratologiske fenomenet og problemet har litteratur om den aldrende, og da særlig den demente, til felles med barnelitteratur, der man snakker om den skjulte voksne som kommer til syne i ordvalget, stilen og resonnementene som ikke alltid harmonerer med personene som fremstilles med hensyn til alder, interesser, referanser. For øvrig avslører Suréns innvending et sementert syn på det demente mennesket som dum og ute av stand til å føle og tenke. Kaslegard evner å fremstille Bodvars følelser og tanker slik at den demente tilstanden fremstår som mer kompleks enn man lett antar, og slik at Bodvar fremstår som mer enn bare en forvirret og pleietrengende mann.

Merethe Lindstrøms roman *Dager i stillhetens historie* (2012) forteller om norsklektoren Eva og legen Simon, som er blitt pensjonister. Da Eva gikk av, endret dagene seg brått: «I begynnelsen var det godt at det bare var Simon og meg. Den gradvise forandringen hans begynte for et par års tid siden. Men kanskje rastløsheten hans var der lenge før det, kanskje den er et uttrykk for noe han har ønsket lenge. Å gå sin vei» (Lindstrøm 2012, 13). Simon er blitt taus. Eva drømmer om å høre stemmen hans, «den jeg holder på å glemme etter hvert som den er blitt erstattet med taushet. Jeg våkner og skjønner at jeg må ha hørt den i drømme. Det er så sjelden han sier noe. Den har utsikt mot et dystert landskap, alderdommen» (Lindstrøm 2012, 13–14). Tausheten kom ikke plutselig, Eva var alltid vært den

som snakket mest, men det inntraff en forandring som Eva ikke la merke til i begynnelsen: «Tausheten hans kom gradvis over noen måneder, et halvt år. Han sier kanskje takk for maten eller ha det. Han er blitt en formell hotellgjest, tilsynelatende kald som en tilfeldig passasjer du kommer borti på bussen» (Lindstrøm 2012, 15–16). Simon snakker knapt, han avslutter samtaler brått, han svarer det samme hele tiden. «Som om han hadde en kort liste med svar han varierte mellom» (Lindstrøm 2012, 16). Kanskje lider Simon av demens. Så å si alle som rammes av demens, får problemer med hukommelsen, men alvorlighetsgraden og det man kaller «symptomprofilen», vil variere fra menneske til menneske. Hos noen av dem som rammes av demens, «blir svikt av språklige funksjoner dominerende» (Wyller 2013, 5). I *Dager i stillhetens historie* blir fortiden filtrert gjennom Eva. Gjennom fremstillingen av hennes tanker blir deler av Simons historie fortalt. Simons taushet kan skyldes demens. Men den historien som glimtvis blir antydnet og skildret via Eva, om hva Simon opplevde under krigen, noe Simon har tiet om i alle år, kan også forklare Simons taushet. De ulike årsakene blir imidlertid aldri avklart. *Dager i stillhetens historie* er slik en kompleks roman om mulig demens og om aldringens konsekvenser. Men den er også en roman om traumatisert minne, om hvordan fortidens traumatiske hendelser henger ved og begrenser når de blir fortiet og ikke bearbeidet.

Hvis demens er årsaken til Simons fravær og taushet, får han da et annet eksistens? Hva tar over når forankringen til sted og tid og realitet forsvinner? Fortiden, minnene, traumene? Simons manglende tilstedeværelse vekker mange spørsmål. Med sin roman behandler Lindstrøm problemstillinger som kan knyttes til alderdom så vel som til traumatisert minne og fortid. Slik tilbyr *Dager i stillhetens historie* innsikter «that should play a role (though not as uncriticized foundations) in the construction of an adequate moral and political theory» (Nussbaum 1995, 12). Den fremstiller eksistensielle og moralske problemstillinger som kan være nyttige og viktige å bære med seg og tenke over både i det private og i det politiske liv. Leseren får kjenne på hvordan verden kan fremstå for den demente, når tider og steder blandes sammen i bevisstheten. Med litteraturens virkemidler blir den demente mer synlig som det mennesket man har vært og fortsatt er, bak demensen.

NÅR DEN GAMLE FORSVINNER, MEN IKKE TINGENE

I romanen *Mors gaver* (2013) forteller Cecilie Enger om da moren Ruth fikk Alzheimer og havnet på sykehjem. Når barna gjør barndomshjemmet klart for salg, får ryddingen og kastingen av ting frem hvor komplisert situasjonen oppleves. For

kan man bare kaste det som har vært en essensiell del av noens liv? De tingene som vekker sanselige minner man ikke kan huske uten tingene? Og hva med de tingene som representerer og frembringer egen barndom? Denne romanen underbygger hva antropologen Arjun Appadurai kaller «tingenes sosiale liv» (1986). Tingene legemliggjør fortiden i nåtiden. «The materiality of everyday objects and places, their endurance across time, gives them special relationship with the human lives which many of them will survive» (Hockey, Penhale & Sibley [2005] 2017, 139). Tingene får affeksjonsverdi. Samtidig, som forskerne Hockey, Penhale og Sibley påpeker, kan den høye levetiden til tingene være problematisk for kommende generasjoner ([2005] 2017, 139). Jeget i Engers roman finner det eksempelvis vanskelig å kvitte seg med leselampen som bestandig har stått ved morens stol. Eller bokhyllene som har rommet alt hun har lest. Så lenge tingene er der, synes fortiden ikke helt tapt. «Vi kan ikke kaste denne hvite emaljegynten – det er så jeg kan kjenne smaken av stekt torskerogn og raspete gulrøtter» (2013, 15). Men straks søsteren gjør det klart at hun gjerne må ta med seg det hun ikke vil kaste («Bare ta den. Kjempefint!»), får hun kjenne at det jo ikke er det hun vil: «Men jeg vil jo ikke ha det, jeg vil bare ikke at det skal forsvinne, jeg vil ikke at det skal ut av huset» (2013, 15). Jeget finner lister over hva familien hadde gitt og fått til jul gjennom 40 år (2013, 19). Listene med ting representerer det som har vært deres liv, og de fyller henne med savn: «Jeg savner ikke tiden med treski, jeg savner ikke tunge skistøvler heller. Hvorfor blir jeg likevel så fylt av savn? Fordi det handler om fravær? Om alt jeg har glemt?» (2013, 21). Med utgangspunkt i morens julegavelister rekonstruerer romanen essensielle deler av familiens historie ut fra de minnene tingene vekker. Samtidig blir ryddingen og kastingen, som litteraturforsker Nora Simonhjell påpeker, en essensiell del av datterens sorgarbeid (Simonhjell 2017a, 168).

Romanen handler om tap og savn. Men også om det å miste personligheten, om hvordan et menneske forsvinner, selv om hun fremdeles er i live og ser ut som mamma. Ting og referanser blir borte med Alzheimer, selv ens nærmeste viskes etter hvert ut av hukommelsen – eller i alle fall deler av livet. Moren til Enger husker eksempelvis ikke at hun skilte seg for flere tiår siden. Hennes 81-årige eksmann finner det heldigvis helt greit å besøke henne som mannen hennes én gang i uka (2013, 14). I et intervju med *Aftenposten* hevder likevel Enger: «Jeg tror det er sånn at man er like forskjellig som dement som ellers i livet» (Korsvold 2013). Det er vanskelig å undersøke hvorvidt denne påstanden stemmer. Men det gir mening at det mennesket man har vært frem til sykdommen tar over, også kan påvirke hvordan man er som dement.

Når mor forsvinner, er bare tingene og minnene de vekker, igjen. Det er minner knyttet til alle gavene som blir nevnt i Engers roman. Gavene bestemmer hva jeget husker, de blir inngangen til å fortelle om den delen av morens liv som datteren kjenner til eller også bare aner noe om. Samtidig blir tingene og minnene de er knyttet til, en inngang til å fremstille hvem moren var, hvem hun er som menneske bak sykdommen, hvilke relasjoner hun var del av, og hvem de var som familie. Alt som blir fortalt, minner samtidig både datteren og leseren om alt vi ikke vet: «Så lite jeg egentlig vet om disse menneskene på mors lister. Om seirene deres, smerten, hverdagsrutinene, lengslene» (2013, 50). Denne erkjennelsen blir en viktig påminnelse som kan fungere regulerende straks man litt for fort trekker slutninger om andre mennesker.

Når jeget besøker moren på sykehjem, er det jo mor hun besøker. Men samtidig en annen. Moren blir glad, hun har nok ventet, lengtet: «– Der er du, endelig, sier mor. Hun strekker hendene sine ut mot Eirin og legger dem mot kinnene hennes. Så begynner hun å gråte. – Tenk at du er den eneste jeg har, sier hun» (Enger 2013, 202). Moren går fra å gråte, klemme og holde på barnebarnet til å bli fraværende: «Men nå er det som om noe annet har skylt inn i mors tanker, noe som gjør henne utilgjengelig for oss» (2013, 203). Men de har lært seg noen grep for hvordan vekke hennes oppmerksomhet; når hun får høre at eksmannen kommer på besøk i morgen, er hun straks til stede igjen: «– Bestefar kommer til deg i morgen. Finn, altså! sier Eirin og stiller seg rett foran mor. Mors ansikt lyser opp. – Finn, du og jeg, sier mor. Hun trekker pusten dypt og tilfreds. Så peker hun mot meg og sier: – Men ikke hun der!» (2013, 203). Datteren vet jo at det er sykdommen som gjør at moren ikke kjenner igjen den voksne datteren. Moren lever i en annen tid, før datteren så voksen ut. Men likevel er denne opplevelsen så sårende. Jeget klarer ikke å holde seg: «– Det er skikkelig dårlig gjort av deg, sier jeg. – Å snakke til meg som om jeg er en fremmed eller en innbruddstyv. Vet du ikke at jeg er datteren din?» (2013, 203). Sammenligningene fremhever hva mange pårørende av demente personer trolig har følt på. Man går fra å være en vedkommende har hatt kjær, til å stille på linje med hvem som helst eller også noen man ikke vil bli identifisert med. Dette utløser et voldsomt savn: «Jeg savner henne plutselig intenst. Savner henne» (2013, 204). Similen «som en innbruddstyv» avdekker hvor brutal morens fraskrivning av kjennskap oppleves for datteren. «Damen som nå blir hjulpet på med jakken av barnebarnet sitt, er ikke moren min, det er knapt en som minner om henne», tenker hun (2013, 204). Å oppleve at ens nærmeste forsvinner i demens blir til en sorg det ikke blir sendt blomster til. Vedkommende er forsvunnet, men er der fortsatt, og trenger at man orker å besøke.

Med utgangspunkt i et dikt av Voltaire skriver Thomas Bredsdorff i boka *Tøsne og forsyntia. Noget om livet med Alzheimers* (2017) om at den som blir dement, dør to ganger. Den andre og «endegyldige død» er ingenting sammenlignet med den første død, som ikke er til å bære fordi den innebærer «at holde op med at elske og være værd at elske» (Bredsdorff 2017, 14). Sorgen blir tyngre fordi man har mistet en som fortsatt finnes, og som likevel er borte: «Mesteparten av tiden ligger hun i sengen med halvåpen munn og tomme øyne, uten å kjenne oss igjen», tenker datteren om moren i Engers roman (2013, 255). Den gamle og syke kan selv bli lei seg av å møte mennesker man egentlig kjenner godt. Møtene kan vekke følelser og dermed vagt og forvirrende minne om hva man har tapt. Er det da bedre å la være å besøke? spør datteren i Engers roman (2013, 29). «Nei, selvfølgelig ikke», svarer legen. «Jeg sier bare at hun ikke nødvendigvis er trist før dere kommer, og ikke lenge etterpå heller» (2013, 29). Det er en trøst for den pårørende.

Verre er det med de personlige tingene. De er der hele tiden. De minner den demente konstant om det som har vært. Slik kan de skape trygghet og trivsel for noen, men kanskje destruktiv uro for den demente når de vekker følelser man ikke forstår eller kan forklare. Slik er det for moren Ruth. Pleierne mener at «de minner henne om et tap hun ikke forstår, men som hun likevel reagerer på. Kroppslig. Det hender hun blir sint eller begynner å gråte når hun ser noen av tingene dere hadde med fra huset hennes» (2013, 77).

I *Mors gaver* gjør mors demens sorgen komplisert, noe som forsterkes av det uberegnelige og ustabile ved mors tilstand. Noen ganger gråter moren av glede når datteren og barnebarnet kommer på besøk, mens hun i neste øyeblikk kan bli hard og avvisende og benekte kjennskap til datteren; hun veksler ofte mellom å være irritert og fortvilet (jf. f.eks. 2013, 29). De hyppige omslagene gjør hvert besøk til en emosjonell utfordring; datteren må ha overskudd til å avlede moren når følelser og reaksjoner blir voldsomme: «Av og til vet jeg at jeg kan avlede henne ved å få det til å høres ut som om hun forteller noe morsomt» (2013, 205). Thomas Bredsdorff fremhever at det å leve tett på en med Alzheimer er verst for barna til den rammede (2017, 24). I Engers roman blir det tydeliggjort ved at moren gjennom sitt mentale fravær på et vis blir redusert til et objekt som, på linje med tingene datteren finner i barndomshjemmet, vekker minner og følelser som primært vil være knyttet til det fortidige, til det allerede tapte. Det synes umulig å opprettholde relasjonen mor–datter og skape nye opplevelser som kan bli til nye positive minner i fremtiden. Deres relasjon er primært livnært av deres fortidige minner.

Under utredningen av hvorvidt hun led av Alzheimer eller ikke, hevdet Bredsdorffs Alzheimer-syke kone at et menneske uten hukommelse ikke lenger er et menneske (2017, 23). Det er vanskelig å være helt enig med henne. Et menneske

uten hukommelse er fortsatt et menneske med følelser. Men et menneske uten hukommelse vil vanskelig kunne være en likeverdig del av relasjonen til sine medmennesker, noe som vil påvirke relasjonens karakter og selvfølgelig få alvorlige og vanskelige følger for de relasjoner vedkommende er del av. I Engers roman er ikke bare mors hukommelse borte, hun fremstår som en annen. Som når hun beundrer et av de hvite kaffekrusene på sykehjemmet:

– De er veldig vakre, disse koppene, sier mor. Hun løfter opp det hvite kaffekruset hun har drukket av, et sånt det finnes tusen av, overalt, på alle kafeer og veikroer og restauranter. Hvit billig keramikk, hank, skål.

– Hvordan kan du mene at det er fint? sier jeg. – Du som ... Stemmen min blir avbrutt av mitt eget hulk. Mor elsker vakre ting, håndlagde tekus, og nå står hun og ser ømt ned mot en masseprodusert drittkopp! (Enger 2013, 206)

Ikke bare hukommelsen, men også preferanser og deler av hennes særpreg og personlighet er justert, endret, borte. Slik sett kan vi stille spørsmål ved Engers påstand om at man er like unik som dement (jf. Korsvold 2013, se ovenfor). Det er demensens mest destruktive kraft; den fjerner mye av det særegne ved mennesket, selve essensen av den man kjente, før demensen tok overhånd.

Kapittel 9

Tap og sorg

SAMMENDRAG Tap og sorg er en del av livet, men dette er forhold som gjør seg særlig gjeldende for mange i alderdommen. Tapet og sorgen kan oppleves som desto større i den livsfasen der det ikke lenger er like lett å etablere nye relasjoner fordi man er mindre mobil og kanskje også del av færre fellesskap. Geriater Peter F. Hjort opererer med tre perspektiver som gjerne rammer oss i alderdommen: *evighetsperspektivet* («jeg blir aldri frisk mer»), *avhengighetsperspektivet* («jeg blir avhengig av andres hjelp») og *utenforperspektivet* («jeg blir utenfor det store (friske) fellesskapet») (Hjort 2010, 24–25). Disse perspektivene er aktuelle for samtlige verk som tematiserer sykdom, pleiebehov og tap av nære relasjoner, og i dette kapitlet relaterer jeg dem til romaner av Skomsvold, Lindstrøm, Skogstad og Kaslegard Nordal.

NØKKEWORD alderdom | tap | sorg | perspektiv

ABSTRACT Loss and grief are part of life, but these are issues that are especially prevalent for many in old age. The loss and grief can be experienced as the greater in the life stage where it is no longer as easy to establish new relationships because one is less mobile and perhaps also part of fewer communities. Geriatriist Peter F. Hjort operates with three perspectives that often hit us in old age: the perspective of eternity («I will never recover»), the perspective of addiction («I become dependent on the help of others») and the outside perspective («I stay out of the big (healthy) community») (Hjort 2010, 24–25). These perspectives apply to all works that thematize illness, the need for care and the loss of close relationships. I bring these perspectives into this chapter, where I concentrate on novels by Skomsvold, Lindstrøm, Skogstad and Kaslegard Nordal.

KEYWORDS old age | loss | grief | perspective

Sorg kan defineres som «en i hovedsak emosjonell respons på tap, med ulike psykologiske og fysiske reaksjoner» (Stroebe, Hansson, Stroebe & Shut 2001). Samtidig er sorg «en naturlig og forventet reaksjon på å miste en nærstående» (Kristensen 2013). Sorg er en universell følelse. Samtidig er ethvert tap og enhver sorgreaksjon unik. Hvordan vi håndterer sorgen, påvirker i hvor stor grad den lukker livets muligheter, eller om den også kan åpne for nye muligheter.

Norsk samtidsliteratur inneholder en rekke verk som fremstiller både tap og sorg. Kjersti Annesdatter Skomsvolds roman *Jo fortere jeg går, jo mindre er jeg* er et eksempel, Merethe Lindstrøms roman *Dager i stillhetens historie* et annet. Trass i likhetspunkter er de to romanene svært forskjellige. Begge forteller historien om en ensom, eldre kvinne. Begge har mistet mannen sin. Men mens Skomsvolds hovedperson Mathea nettopp er blitt enke, er Lindstrøms Eva bare blitt det i teorien. Begge romanene handler altså om alvorlige temaer, men de er helt ulike i tilnærmingen til det alvorlige.

Jo fortere jeg går, jo mindre er jeg er en trist roman, og den friske fremstillingen av kroppslig forfall og emosjonelle belastninger danner en motpol til de polerte og lykkelige fremstillingene som stadig blir lansert i ulike medier. Men *Jo fortere jeg går, jo mindre er jeg* er også en morsom roman. Den åpner slik:

Jeg har alltid likt å bli ferdig med ting. Ørevarmere, vinter, vår, sommer, høst. Epsilons yrkesliv. Få det gjort. Og denne utålmodigheten fikk følger den gangen Epsilon ga meg en orkidé til bursdagen min. Det var ikke en orkidé jeg ønsket meg mest, jeg har aldri skjønt vitsen med blomster, de skal bare visne en gang uansett. Mest ønsket jeg meg at Epsilon skulle pensjonere seg. [...]

Det fulgte med en bruksanvisning til orkideen, det stod at etter avblomstring skulle den klippes, og så ville blomstene komme tilbake etter seks måneder. Hver dag satt jeg og så på orkideen og lurte på om den ikke skulle blomstre av snart. Til slutt orket jeg ikke vente lenger, like greit å bli ferdig med det, sa jeg til meg selv og klippet av alle blomstene [...] Til min neste bursdag fikk jeg en pyntepute. (Skomsvold 2009, 7)

Denne åpningen foregriper på mange måter slutten, der hun heller ikke orker å vente på avblomstringen, men tar affære i eget liv.

Lindstrøms roman fremstiller hvordan den pensjonerte lektoren Simons mentale fravær og hans opphold på dagsenteret svekker kona Evas tilhørighet til ham så vel som hennes identitet som kone. Skomsvolds Mathea mangler imidlertid tilhørighet i enda sterkere grad. Hun har vært dårlig integrert i samfunnet, hun har alltid vært ensom, utenfor, så dette er ikke noe nytt som kommer med alderdom-

men. Ingen behøver henne. Ingen kontakter henne. Hennes leilighet er hennes eneste eksisted, hun har ingen andre eksisteder. Men hvis et eksisted må være både et hektisk og betydningsfullt sted (jf. Andersen 2013, 9), mangler Mathea et eksisted. Nettopp det er hennes dype og eksistensielle problem, som er forsterket nå som hennes hittil eneste forbindelse til mulige eksisteder, mannen Epsilon, er død. «[G]amle mennesker har og får det sosiale nettverket de fortjener», hevder geriater Peter F. Hjort (2010, 24), noe urimelig strengt, for selv den som har makten å etablere og ta vare på et stort nettverk, vil kunne oppleve å bli igjen alene. Gammel eller ung. Man trenger andre. Men den som er syk og pleietrengende, er særlig avhengig av andre. Den sosiale situasjonen den aldrende befinner seg i, påvirker slik alderdommens kvalitet. For Mathea er det først og fremst *utenforperspektivet* som dominerer i og preger hennes tilværelse (jf. Hjort 2010, 24–25).

Matheas mann Epsilon er nylig gått bort. De har ingen barn, hunden er også død, og Mathea er ensom. Hun har i grunn alltid vært ensom og utenfor, så dette er ikke noe nytt som kommer med alderdommen. Romanens tidsfremstilling rommer flere tidslag, uten at overgangene er markert. Slik blir leseren utsatt for de mange tidsperioder og virkeligheter som Mathea oppholder seg i og blander sammen. Først mot slutten av romanen blir det dermed klart for leseren at mannen Epsilon er død. Man aner det hele tiden, men man lurer også på om han bare er på jobb. Lenge forblir det åpent og tvetydig. Helt til mannens begravelse er nesten over, tror man eksempelvis at man er med Mathea i begravelsen til en fremmed dame som heter Else. Den uklare fremstillingen overfører slik Matheas forvirring på leseren:

Jeg blar frem til dødsannonsene. *Ditt hjerte som banket så hardt for oss alle, ditt øye som lystet og strålte så ømt, har stanset og sluknet til sorg for oss alle, hva du har gjort skal aldri bli glemt.* Jeg stryker ut det siste ordet og skriver *glømt*.

Jeg ser at Else skal begravnes i Haugerud kirke klokka elleve. Det passer fint. Jeg går inn på badet og ordner meg. Brudekjolen sitter som et skudd [...] Mens presten snakker tenker jeg over at ordet begravelse kan deles opp i «begrav Else».

Flere av de fremmøtte gråter, og jeg mistenker dem for ikke å gråte for Else, men for seg selv [...] «Niels ble brått revet bort på sin første dag som pensjonist,» sa presten. [...] Jeg satt på andre rad og lurte på hvem Niels var. Det føltes ikke som Epsilon når presten snakket om ham. (Skomsvold 2009, 120–121)

Uten Epsilon er Mathea alene. Så hun kjemper om å bli sett av noen. Av butikk-damen. Av naboen. Av mannen som henger i veikanten mellom blokka og butikken. Hun drister seg til å si hei til ham. Han sier ingenting, mumler etter hvert knapt tilbake. «'Er det her du er?'», fortsetter hun. Hun spør hva han heter også, «jeg fatter ikke at jeg tør. Med en seriøs mine mumler han noe som høres ut som 'KGB' og jeg skvetter. [...] han sukker Åge B. [...] 'Fint mannsnavn,' sier jeg. [...] Det er så deilig å snakke, jeg vil snakke med Åge B. om alt jeg snakket med Epsilon om», tenker hun etter den lille ordvekslingen som knapt kvalifiserer til kommunikasjon (Skomsvold 2009, 77). Det sier alt om hvor ensom hun er. Åge B. er ikke et godt valg av samtalepartner. Han er verken snakkesalig eller interessert. Men Mathea blir glad bare noen spør hva klokka er. Innimellom har hun skrevet til fremmede, til «noen uheldig utvalgte fra telefonkatalogen. Fra ukeblader og aviser klippet jeg ut bilder av matvarer og limte på et ark: 'Bare fem kroner for en eske med dadler', skrev jeg. 'Kom til matbutikken på Haugerud.' Tanken på ansiktuttrykkene deres når de kom til kassa for å betale, har mang en gang reddet meg fra å bli deprimert» (2009, 73). Hun leter dessuten frem seg selv i telefonkatalogen:

«Martin Martinsen» leser jeg i telefonkatalogen, «Mary», «Mary», «Mary», når ble Mary så populært? «Mary» og «Mathea Martinsen» står det. Jeg blir nesten på gråten, for visst søren står jeg der og hvorfor har ingen ringt meg? Ingen har ringt meg. [...] Etter å ha stusset en stund over stjerneknappen nederst til venstre, klarer jeg å taste nummeret mitt. Til alt hell er det opptatt. Jeg er en veldig opptatt person [...] Jeg har kommet et skritt videre i livet, men jeg må ta enda et. Man kan ikke stå stille, da ender man opp i dvale og før du vet ordet av det har livet forsvunnet mellom fingrene på deg. (Skomsvold 2009, 86)

Dermed ringer hun Opplysningen for å be om telefonnummeret til seg selv. Ja, hun gjør det mange ganger på kort tid. «Helt frem til Dagsrevyen ringer jeg og spør etter nummeret mitt, med forskjellig stemme hver gang» (Skomsvold 2009, 87). Hun blir glad av tanken om at operatørene på Opplysningen tror hun er populær og etterspurt og høyt elsket. Men mens hun sitter der med tv-favoritten Einar Lunde, går det opp for henne at man får ikke Kongens fortjenstmedalje og man blir ikke lørdagsgjest i Dagsrevyen av å ringe til Opplysningen og be om eget nummer. Plutselig slår det henne at de nok kunne se at hun ba om nummeret til seg selv. Tilfredsstillelsen blir til ydmykelse: «[J]eg blir vitsen på Opplysningens firmafest. Einar Lunde smiler til damen med medaljen og jeg vet ikke hva jeg skal

gjøre, det eneste jeg kan gjøre er å kompensere med en annen vits, så jeg tar den med pyjamasen. Men det er ingen som ler» (Skomsvold 2009, 88). I romanens nest siste avsnitt står det: «Jeg må le og gråte fordi jeg er den morsomste jeg vet om» (2009, 124). Hun kjenner jo ingen konkurrenter.

I avisa leser hun om «memento mori» – «og det er altså det jeg har fått», tenker hun (Skomsvold 2009, 53). Mathea har hatt en miserabel dag, «du kan være glad du snart ikke har flere igjen», sier hun til seg selv (2009, 61). Som de fleste er hun selvfølgelig redd for å dø. Hun prøver seg på eksponeringsterapi: «Jeg må eksponere meg for døden mer og mer, riktignok uten å gå for langt, jeg innser at det er en fin balansegang, men til slutt vil jeg kunne leve med at jeg skal dø» (2009, 66). Hun planlegger å besøke kirkegårder, gå i begravelser, planlegge begravelse for seg selv og for andre, og hun planlegger å leve farlig: «Jeg kan gå over gata uten å se meg for [...] Den siste muligheten jeg kommer på er å 'glemme' å skru av kokeplata, og jeg bestemmer meg for å begynne med det» (2009, 67). Hun skrur plata på fullt og venter. Men hun blir bare varm, heit, lei av grønt teppe og brun tapet. Hun lengter etter å bli befridd fra det ensomme livet hun lever. Samtidig vil hun leve:

Jeg vil ut, jeg vil leve [...] jeg må ut, ut, ut, og jeg reiser meg og løper ut døra uten å se i kikkehullet, og jeg fortsetter ned trappa i bare tøfler, jeg kaster meg mot den tunge utgangsdøra og løper over gangveien til gresset hvor jeg legger meg ned.

Jeg går inn igjen.

Det er ingen i oppgangen. Dugnadslappen er ikke fjernet, og lappen om kosetreff på eldresenteret er fremdeles der. Igjen blir jeg kvalm. (Skomsvold 2009, 67)

Mathea er fremstilt humoristisk gjennom hele romanen. Humoren bringer inn en uvant tilnærming, som her: «Jeg liker ikke å ligge på ryggen om nettene lenger, jeg føler meg som et lik, særlig når jeg ligger med samlede bein, det gjør jeg nesten alltid, og hendene foldet. Følelsen av å få plass i en kiste er svært ubehagelig, så nå ligger jeg stort sett på magen med beina vridd oppover, jeg har fleksible hofter» (2009, 47–48). Mathea er slagferdig og selvvironisk. Det morsomme både kontrasterer og fremhever det triste i at Mathea nylig er blitt enke, at hun er ensom, utenfor, gammel. Samtidig bidrar nettopp humoren til å fremstille Mathea som en kompleks karakter. Humoren hindrer at ensomheten blir sentimentalt fremstilt, og den bidrar til at hun blir fremstilt som mer enn bare gammel, rar, trist og ensom. Komikken skjuler ikke det vonde og vanskelige og triste, men humoren gjør det

vanskelige mer overkommelig, for Mathea selv, men også for leseren. Ifølge Mathea må man noen ganger «gi mening til det meningsløse selv. Som regel må man det» (2009, 123–124). Mathea gir mening til det meningsløse gjennom humoren sin. Det komplekse ved det aldrende livet blir fremstilt på ulike måter, men humor er én vellykket fortellerstrategi for å fremstille det nyanserte og gjøre aldrende mennesker til mer enn klisjeer og stereotypier. Dette har Skomsvolds roman blant annet til felles med Edmund Austigards roman *Taxi for B.A. Beckström – eller kunsten å danse på furu* (2007), som forteller humoristisk om 92-åringen B.A. Beckström, som bryter ut av alenetilværelsen og legger ut på en reise han har utsatt i femti år. Men humor er også en vesentlig ingrediens i flere av Kjell Askildsens noveller, Sunniva Lye Axelsens roman *Følge meg alle mine dager* (2011), Laila Sognnæs Østhagens roman *I morgen forsvinner jeg litt til* (2014) og til dels i Stig Sæterbakkens roman *Siamesisk* (1997). Humoren kontrasterer det dystre og mørke og bidrar til å stimulere et narrativt begjær. Samtidig motvirker humoren at de litterære personene fremstår som endimensjonale og stereotypiske. Humoren etablerer dybde.

I det utvalgte materialet for denne boka skiller Lindstrøms roman seg ut på dette punktet, for den mangler alle former for humoristiske innslag – *Dager i stillhetens historie* er jevnt mørkere, mer tankefull og uten innslag som bryter med det reflekterende, alvorlige universet som blir fremstilt. Lindstrøm er en alvoriker.

Hos Skomsvold tydeliggjør friksjonen mellom det triste og det morsomme den eksistensielle uroen som regjerer i Mathea. Det morsomme setter det triste og alvorlige i relieff. Hos Lindstrøm kommer Evas eksistensielle uro primært til syne gjennom sårheten over og fortellingen om det som var, som ikke lenger er.

SVEKKET TILHØRIGHET

Skomsvolds Mathea har på mange måter aldri vært en del av samfunnet, og når ektemannen dør, er hun for alvor ute av fellesskapet. Det mennesket hun orienterte seg ut fra, som bidro til regelmessighet i Matheas liv, mangler. «[T]id er relativt. En dag med Epsilon er for eksempel ikke det samme som en dag uten» (Skomsvold 2009, 93). Ingen behøver Mathea. Ingen kontakter henne. Hun får ikke bidra, vil ikke bidra. Selv når hun stjeler to syltetøytuber, blir hun ikke sett:

Jeg går automatisk til kassa hvor jenta sitter [...] Jeg hører pulsslag mot tinningen, sko som knirker mot gulvet, og en gammel stemme som sier «gomorron» veldig lavt. Jeg skjønner at det er meg. Jenta svarer ikke, og før jeg vet ordet

av det har jeg spasert rett forbi henne. Det er ingen alarmer som går av, og ute er alt ved det vante, alle oppfører seg som om ingenting har skjedd. (Skomsvold 2009, 95–96)

Mathea prøver å delta. Eller, hun tenker at hun skal delta. Når det skal være dugnad i blokka der hun bor, blir hun glad, og «egentlig er det sikkert fint å være krum når man skal plukke søppel», tenker hun (2009, 49). Hun blir både lettet og skuffet når det står på plakaten at eldre og uføre er fritatt (2009, 44). Så hun baker i stedet rundstykker til dugnaden i nabolaget, men hun tør ikke gå ned med dem. Hun spiser alle selv mens hun ser på naboene fra bak gardinene. De ser henne og ser bare en rar, sær gammel dame. Men dette er visst ikke noe nytt som er kommet med alderdommen: «[F]lasketuten pekte aldri på meg, jeg ble aldri funnet når barna i nabolaget lekte gjemsel og jeg fikk aldri mandelen i grøten på lille julaften. Mor og far fikk den annethvert år, det var nesten påfallende. [...] Det er selvbedrag å tro at man ikke kan være ensom bare fordi man er opptatt, men det viktigste er at ingen andre tror du er ensom» (2009, 62). Ensomheten etablerer en eksistensiell uro i romanen. «Det hadde vært fint å ha utgjort en forskjell», tenker Mathea (2009, 61). Men hun investerer i handlinger som ikke fører henne noe sted. Tv-en og favoritten Einar Lunde er hennes eneste selskap, hennes sosiale arena. Hun perfeksjonerer og lykkes i handlinger som jo ikke hjelper henne på noen måte, som ikke gir mening, som å åpne en ny dorull helt perfekt, uten at det blir revne. Slikt får hun til, men «jeg kjenner likevel bare tomhet der jeg står på badegulvet med dorullen i hånda» (2009, 97–98). Livsfølelsen hennes er preget av utenforperspektivet, og det får eksistensielle konsekvenser.

I oppgangen får hun øye på en lapp om det hun kaller kosetreff på eldresenteret. Hun blir uvel av å lese om det. Likevel går hun dit: «Jeg skal på kosetreff på eldresenteret, det er siste punkt på lista, jeg skal til holdeplassen før døden og bli sett» (Skomsvold 2009, 110). På veien raser hun etter en gammel mann med rullator, hun synes han ser ensom ut, «mye mer ensom enn meg [...] Jeg tar ham raskt igjen. Hvis jeg bare går her rett bak ham vil kanskje folk tro at vi kommer sammen. [...] Det er faktisk nesten så jeg tror det selv» (2009, 111). Treffet innebærer en risiko for Mathea, hun vet ikke hvordan hun håndterer et rom fullt av folk, hun bare lukker øynene og følger etter rullatormannen (2009, 111–112). Mannen heter Rolf, og rullator-Rolf blir tatt godt imot, han har et bord fullt av kjente å sette seg ved. Så Mathea vil snu, hun vil hjem. Hjem for å planlegge døden. Men døra lukker seg. Mathea havner alene på et bord sammen med gevinstene, hun legger jakka si over den ene stolen, så det skal se ut som om hun venter på noen. «Jeg lurar på hva Rullator-Rolf har som ikke jeg har», tenker Mathea (2009, 112). Så ser det

plutselig lyst ut. De serverer rullekake, og rullekake er ikke akkurat det verste hun vet (112). Men kaken kommer aldri til Mathea. Så er det lotteri. «Dette tar jo helt av», tenker Mathea. Egentlig vil hun bare gråte (2009, 113). Men hun retter seg opp. Bordet foran henne er tomt for gevinster, og lotteridamen sier at det bare er én gevinst igjen:

Jeg blir brennhet i kinnene, for jeg tror hun mener meg. Men så napper hun til seg jakka mi, hun holder den opp foran seg. «Denne jakka er litt spesiell, [...] den er satt sammen av ørevarmere.» Jeg synker nedover og nedover, alt er uklart og tett rundt meg, og da jeg endelig kommer opp til overflaten igjen og skal trekke pusten for å si noe, er det for sent. Vinneren er allerede trukket. Samtidig sier en mann at dodøra har vært låst i en halvtime og det er ingen som svarer når han banker på. «Kanskje det er slag», sier damen med vinnerloddet idet hun stapper jakka mi ned i en bærepose, og alle blir oppildnet. (Skomsvold 2009, 114)

Kanskje er det Mathea som har låst seg inne på doen. Det synes opplagt straks det blir fortalt, siden ingen ser henne. Så holdt hun seg for seg selv. Utenfor. Hun venter på å bli sett. Men det skjer ikke. Hun ville egentlig ikke til eldretreffet, men gikk dit i håp om å oppleve kontakt og samvær, for å bli sett på noen måte. Trolig anså hun risikoen som liten, hun regnet med at der ville hun bli sett. Men selv der er det ingen som ser henne. Så velger hun selv å forsvinne.

Litteraturprofessor Per Thomas Andersen henspiller på det sosiolog Ulrich Beck kaller et risikosamfunn i boka *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne* (1986). Her lanserer Beck sin tese om at en ny globalisert risiko har skapt en alternativ og radikaliseret modernitet. Eksistensen får dermed hva Andersen kaller «en ny risikoprofil» (Andersen 2003, 105). Det kan også gjøre seg gjeldende i alderdommen, der selve eksistensen blir utfordret fordi betingelser som påvirker identitet, tilknytning og orientering, kan bli problematiske på en ny og prekær måte (jf. Andersen 2003, 105). Dette gjelder spesielt for Skomsvolds, Lindstrøms og Skogstads romaner samt for ei novelle av Johan Harstad (se nedenfor, i kapitlet *Døden*), der de litterære personene opplever at nettopp identitet, tilknytning og orientering blir problematisk på en ny og prekær måte fordi de har mistet sin nærmeste; deres eksistensielle betingelser er dermed endret. For særlig Skomsvolds, Skogstads og Harstads hovedpersoner påvirker det evnen og viljen til å leve, men også hvordan de håndterer hverdagen. Det samme peker seg ut i Jan Kristoffer Dales novelle «Sør» fra samlingen *Arbeidsnever* (2016), der hovedpersonen er blitt enke. Det blir fremstilt som en vanskelig overgang, noe som forster-

kes av at den aldrende svigerfaren også opplever tapet av sønnen som en krise. Tapet utløser sorg, men verst er den redselen svigerfaren føler for at også svigerdatteren skal forlate ham. Han er redd for å bli alene, han trenger henne: «– E har bare du, hadde han sagt» (Dale 2016, 85). Svigerfaren har resignert og satt seg til i stolen, der han ved enhver anledning gjentar overfor svigerdatteren at han bare har henne – avhengighetsperspektivet gjør seg gjeldende og preger hans livsstrategi og holdning. Slik synliggjør novella hvordan familien fortsatt spiller en viktig rolle i eldreomsorgen, at den ikke bare kan erstattes av velferdsstatens velferdstjenester. Når man verken har familie, venner eller velferdstjenester å støtte seg på, som Mathea, blir livssituasjonen kritisk.

TILKNYTNING, SORG OG UMYNDIGGJØRING

Når vi mister den personen som har fungert som hva psykolog Sissel Gran (2019) kaller «livsvitne», blir livsbetingelsene endret. For mange vil det representere en krise. Opplevelsen av krise kan forsterkes av at mulighetene for å etablere nye tilknytninger *kan* være redusert når vi har nådd en viss alder. Etablering av nye tilknytninger kan også fremstå som mindre attraktivt. Likeledes kan livet bli markant annerledes når vi mister retten til å arbeide og derved muligheten til å delta og være virksomme på samme måte som før. Man må finne frem til nye roller å fylle, eller nye måter å fylle sin rolle på. Da kan ulike former for tap skape nye muligheter. Men nye eksistensielle betingelser og utfordringer kan også påvirke evnen og viljen til å leve. Skomsvolds Mathea plages av at mannen er forsvunnet, og av at hun selv er i ferd med å forsvinne i overført betydning fordi hun mangler livsvitner. På en måte er hun allerede forsvunnet siden ingen ser henne, selv ikke når hun oppsøker et såkalt kosetreff ved eldresenteret. Risikoen for å bli oversett der var så liten at skuffelsen blir desto større. «[J]eg skulle ønske noen kunne ringt på, selv om det bare var for å stikke av», tenker hun (Skomsvold 2009, 107). Hun opplever lengsel, uro og ensomhet, og sannsynligheten for at situasjonen vil bedre seg i nær fremtid, er svak.

Livet i senmoderniteten og livsbetingelsene i vår egen tid preges av hva Per Thomas Andersen kaller eksistensiell uro (2006, 15), eller av hva sosiolog og filosof Zygmunt Baumann kaller reduserte forventninger (Baumann 2000, 88–89). Opplevelsen av eksistensiell uro eller også av reduserte forventninger kan forsterkes i alderdommen, noe samtidslitteraturen bekrefter. Demens, alvorlig sykdom eller tap av livspartner er ofte årsaken. Tilknytninger og orienteringspunkter blir svekket eller forsvinner. Dette kan skape en følelse av identitetsoppløsning og eksistensiell krise. Opplevelsen av denne typen krise er poetisk og intenst fremstilt

i Susanne Skogstads roman *Svartstilla* (2018), som forteller historien til en gammel kvinne som nylig er blitt enke. Hun er i dyp sorg og opplever at hun ikke bare har mistet mannen. Hun mistet også seg selv da han døde:

Men eg er ikkje ho lenger.
For du er ikkje lenger.
Og aldri meir skal vel eg verte den same.

(Skogstad 2018, 47)

Hun gir opp livet. Sorgen og minnene fyller henne mens hun venter på å slippe fra. Tapet har skapt en ny livsholdning; hun søker ikke lenger utover, hun søker bare innover i seg selv, innover i svartstilla: «I det mørket eg før frykta. Som eg no ikkje vil ut frå» (Skogstad 2018, 103; se også 123). I svartstilla opplever hun nærværet av sin avdøde mann; her kan hun ukomplisert få være den ingen hun føler seg som. Sorgen former hennes identitetsfølelse, og hennes identitet er i oppløsning:

Eg lukkar auga.
Pustar.

Kjenner korleis eg saknar deg.
Men du kjem ikkje att.
Og vi er ikkje saman.
Og eg er ikkje kone.
Og eg er ikkje mor.
Og eg er ikkje lenger noko.

(Skogstad 2018, 117)

Hvem er hun uten mannen? Hun føler seg som ingenting. Ifølge medisiner og sorgforsker Kristiane Hansson lever vi livet på det mest intense når vi sørger, for vi blir stilt overfor eksistensielle følelser og spørsmål som «hvem er jeg uten deg» og «hva er meningen med livet» (Hansson 2019, 17). Enkens følelser er slik sett universelle. Samtidig er de unike.

Tapet og sorgen fremkaller følelser som gjør at hun bare vil være i fred i hjemmet sitt, der hun med tingene og minnene føler seg nærmest mannen sin. Tapet av mannen har skapt et brudd med normaliteten som får eksistensielle konsekvenser. Ifølge Per Thomas Andersen kan steder, omgivelser og situasjoner «*inneholde et affektivt register* som skaper en *normalitet* det nesten er umulig å stille seg utenfor» (2019, 38). Den stemningen og de minnene som hjemmet og tingene frembringer, bidrar til å opprettholde en viss grad av normalitet også etter tapet av mannen. Men

hun forholder seg passiv og velger å lukke seg om minnene og sorgen. Eldstesønnen Jon reagerer motsatt, han får behov for å handle. Han håndterer sorgen med å ville rydde og kaste. Han starter med å kaste alt på loftet for å tømme morens hus, mot morens vilje.

For sønnen er kastingen terapi. For moren fungerer kastingen som et overgrep; hun opplever at han kaster det som forbinder henne til ektemannen. Huset og tingene er det som holder liv i minnene og skaper en følelse av nærhet til ham hun savner så sterkt. Kastingen motarbeider dermed enkens muligheter til å komme seg gjennom den tyngste sorgfasen ved hjelp av hjemmets stemning og inventar. Med tingene forsvinner minnene, og uten dem har hun ingenting som kobler seg til livet. Barna, og først og fremst eldstesønnen, verken anerkjenner eller viser respekt for morens sorg.

Barna vil heller ikke respektere morens ønske om å få være hjemme. De lytter ikke lenger til moren. De sluttet å lytte idet hun ble stille og innadvendt. De mener hun må håndtere sorgen annerledes, at hun ikke kan tillate seg bare å ville sørge. Som enke er hun havnet i en utsatt posisjon, der særlig Jon forholder seg forretningsmessig til morens sorg:

Jon trekkjer fram ein stol og set seg ved sengekanten. Lenar seg bakover og legg beina i kors. Som om han er på møte. Som om han skal gjere ein avtale.
– Dette går ikkje lenger. Dette må ta slutt, mor. Han legg trykk på må. Som om dette er noko eg gjer for å vere tverr. Som om eg er umedgjerleg med overlegg.
– Vi kan ikkje halde på slik lenger. Vi veit snart ikkje kva godt vi skal gjere for deg. (Skogstad 2018, 98–99)

Barnas reaksjoner er forståelige, for kan de tillate at hun gir opp livet? De føler seg forpliktet til å gjøre noe. Men det moren opplever, kan ikke fikses, slik eldstesønnen vil og forventer (2018, 99). Barnas mangel på respekt for moren er komplett når de tvangsflytter henne til et sykehjem, noe Jon er primus motor for:

– No må du halde opp. Eg synest du burde nytte denne tida til å prøve å gå vidare med livet ditt. Tenkje på noko anna. Kome deg vekk frå huset og alle tinga til far. No får du vere litt sosial, no har du nokon som får deg opp om morgonen, du får vere i aktivitet. Eg trur dette vert veldig bra for deg. Eg ser ut vindauget. Ynskjer Jon all sorg og liding i verda i denne augneblinken. (2018, 149)

Barna tror de gir moren en ny mulighet til å leve godt. Men i praksis har de umyndiggjort henne og fjernet henne fra det eneste stedet der hun finner noen grunn til å leve. Ved å innskrenke morens autonomi rammer de hennes verdighet, for med

professor Michael Rosen, og dermed indirekte også filosofene Immanuel Kant, Arthur Schopenhauer, Ruth Macklin og James Griffin, vil jeg fremheve at *autonomi* er en forutsetning for *verdighet* (Rosen 2018, 5, 21, 25). Kant anser likefrem autonomi som «the ground of the dignity of human nature» (sitert etter Rosen 2018, 21). Å frata andre muligheten til å velge og handle i eget liv tilsvarer med Martha Nussbaums ord å «dehumanize and objectify» mennesket på en særlig krenkende måte (jf. Nussbaum & Levmore 2018, 17). Skogstads roman belyser hvordan dette kan skje, og hva det kan føre til.

Moren er sårbar etter tapet. Hennes sosiale rolle og identitet er i oppløsning, og hennes fremtidsperspektiv er svekket. I tillegg blir hun behandlet som en underordnet når barna misbruker sin maktposisjon. De utøver det Per Thomas Andersen, med støtte i filosofen Alison M. Jaggar, kaller «emosjonelt hegemoni», som skaper en sosial struktur (Jaggar 1992, 159; Andersen 2016; 135–138; 2019, 45). Barna tar bestemmelser på vegne av moren som bryter med hennes egne ønsker, og de snakker om henne som om hun ikke er til stede, som om hun ikke forstår. Slik manifesterer barna sin dominante posisjon, og med sin atferd og sine ord oppnår de å bryte ned moren enda mer, enda de tilsynelatende forsøker å redde henne ved å få henne til å ville det de vil.

Moren yter motstand med sine tanker, noe eksempelvis anaforene i sitatet nedenfor synliggjør («Som om eg ikkje ...»). Det forblir uklart om hun også sier noe av det hun tenker. Særlig eldstesønnen får henne likevel til å tvile på seg selv, til å resignere. Setningen «Men så er eg vel heller ikkje det» skaper et brudd i romanens lyriske oppsett som underbygger den tvilen og resignasjonen som sønnen evner å fremprovosere:

- Kva seier ho? Han ser på syster si som om eg ikkje er her.
- Som om eg ikkje er mor hans.
- Som om eg ikkje lærte han å drikke frå glas.
- Som om eg ikkje tørka nasen hans om vinteren.
- Som om eg ikkje har pressa argumenta hans før.
- Som om eg ikkje lenger er hans like.
- Men så er eg vel heller ikkje det.
- Og så ser han meg vel heller ikkje slik.
- Ikkje no.
- Ikkje lenger.
- Eg trur ikkje mor er heilt klar.

(Skogstad 2018, 24)

Moren tar til seg sønnens implisitte og eksplisitte anklager. Hun internaliserer dem og gir ham rett, selv om hun ikke er enig. Likevel blir hun påvirket. Men sønnens slutning om morens klarhet strider med hva leseren tenker om moren. Sønnen feiltolker morens stillhet og ser selv gammel melk i kjøleskapet som et tegn på at hun ikke lenger har grep om verden (2019, 24). Leseren, som får tilgang til morens følelser og tanker, får kjenne på morens fortvilelse og blir hennes eneste allierte. Leserens medfortvilelse forsterkes av at leseren er like maktesløs som moren overfor en sønn som overreagerer og misbruker sin overlegenhet i situasjonen. Hun tenker: «Eg har lyst å gje han mitt hovud. Eg har lyst til å gje han mine kjensler. Og sjå han gå i kne» (2019, 35). Hun oppnår ikke dette overfor sønnen før det er for sent for hennes del. Men det hun ikke oppnår overfor sønnen, oppnår hun overfor leseren. Derfor er dette en viktig roman.

Mens leseren får tilgang til enkens tanker og følelser, later det til at hun knapt får uttrykt dem overfor barna. Slik sett er det lett å dømme hennes barn for hardt, for leseren vet mer enn dem. Sammenlignet med Jørgen i Mjønens' roman og Bodvar i Kaslegards roman (se kapitlene *Alderdommens tabuer* og *Sykehjemslivet*) forsøker ikke Skogstads enke å sikre seg ved å gjøre barna til lags. Men til forskjell fra Jørgen og Bodvar, som er på bortebane (sykehjem), er hun på hjemmebane og dermed på et tryggere sted, sammen med sine nærmeste. Likevel er den dominante asymmetrien i relasjonen foreldre–barn snudd om på; moren er i og med sorgen blitt den underdanige.

Moren har det ikke godt, men alene og i fred i eget hjem får hun slippe følelsen av å være en byrde for barna (jf. 2018, 139). Det føles som en lettelse: «Så kjem endeleg augneblinken då dei har gått, alle saman. Og eg dreg eit sukk av lette idet døra går igjen bak Jakob. Og eg er åleine. Og vi er åleine. Og vi er saman» (2018, 140). Hjemmet er en essensiell del av hva vi kan kalle hennes *emosjonelle geografi*. Huset og tingene rommer hennes minner om mannen. Huset og tingene gjør sorgen mer overkommelig, for der er hun ham nærmest. I likhet med Engers roman *Mors gaver* (2013) underbygger denne romanen slik hva antropologen Arjun Appadurai kaller «tingenes sosiale liv» (1986), som i sosiologiske undersøkelser har vist seg å spille en essensiell rolle i utformingen av hjem for eldre mennesker – et hjem og dets ting legemliggjør fortiden i nåtiden. Våre hjem og våre ting har derfor en affektiv verdi, noe blant andre sosiologen Jenny Hockey, helseforskeren Bridget Penhale og geografen David Sibley fremhever i artikkelen «Environment of Memory». Deres undersøkelser viser blant annet at «older adults may manage and maintain personal identity *via* home space» ([2005] 2017, 138). Hjemmerommet kan fungere som «both a spatial resource *and* constraint», ifølge Hockey, Penhale og Sibley ([2005] 2017, 138). Det er primært en ressurs i Skog-

stads roman. Men hjemmerommets funksjon er dobbel: Det hjemmerommet som gir henne muligheten til å lukte ektemannen og føle nærværet av ham, som hjelper henne til å huske minnene, det fungerer også begrensende i den forstand at det heller ikke lar henne glemme at det er ektemannen som mangler, som ikke lenger finnes i det rommet. Men først og fremst har huset og tingene tatt over livsvitnerollen etter ektemannen. Slik illustrerer denne romanen i stor grad at «the material environment which survives a dead spouse can take on agency and provide a powerful form of emotional mediation which orchestrates the affective life remaining to their bereaved partner» (Hockey, Penhale & Sibley [2005] 2017, 144). Når moren ikke lenger kan hindre barna, blir hun likevel trillet inn i rullestol på det hun selv kaller «gamleheimen». For henne er det bare et fremmed sted. «Ingen stader eg tenkjer at her vil eg vere» (2018, 150). Hun blir forlatt på et rom der mannens stille nærvær mangler (151). Her føler hun seg helt alene. Hun opplever at alt nå er slutt. Hittil har «stilla som er fråveret av nærleiken» (25) til mannen holdt henne oppe. På gamlehjemmet har hun mistet også den.

Moren forsvinner raskere for dem når de tvinger henne til å bo på et fremmed sted. Familien oppnår å forkorte livet hennes, de foretar hva kriminologiprofessor Mike Brogden kaller «bureaucratic disposal in a so-called care home», noe han ser som et effektivt middel for å fremskynde døden (Brogden 2001, 53). Hjemmet og sykehjemmet representerer i denne romanen to *ytterpunktsteder*, de er begge hva vi med Andersen kan kalle «affektive rom» (2019, 38), med kontrasterende ladning. For enken er det bare i hjemmet det nå er mulig å eksistere, selv om hun lever det jeg vil kalle *et minimalt liv* – hun gjør knapt noe annet enn å puste, tenke og føle. Plassert i et nøytralt og fremmed sykehjem finner hun ingen grunn til å ville puste. Når mannen er borte, er huset alt hun har igjen av ham: «Eg kjenner korleis det riv inni meg. Kor umogeleg det er å skulle forlate dette huset. Kor grotesk. Skulle nokon andre bu her? Nokon som ikkje veit at dette huset rommar stilla som er fråveret av nærleiken din. [...] Som ikkje veit at dette huset er deg. At dette er alt eg har att» (Skogstad 2018, 25).

Flyttingen av moren hadde gode intensjoner. Eller også handlet barna slik de trodde det var forventet av dem. Fremfor å være tilgjengelig, lytte, anerkjenne hadde de et behov for å gjøre noe, tvinge frem en endring. Det velferdstilbudet som i prinsippet kunne tilby moren en verdig og sosial hverdag, blir det stedet der svekkelsen for alvor akselererer. Idet hun mistet sin nærmeste, ble hun *ensidig avhengig* av andre som ikke er gjensidig avhengig av henne. Slik forrykkes maktforholdet mellom henne og barna. Når barna behandler moren som et umyndig barn og ikke er åpne for å anerkjenne morens egne ønsker om å få bo i fred i eget hjem, får det negative følger for moren, som opplever at hun på sykehjemmet «fal-

mar vekk i ingenting» (2018, 151). Romanen illustrerer psykolog Mark Freemans poeng med begrepet «narrative foreclosure» (1993) – Skogstads enke lukker livsfortellingen for tidlig. For henne blir alderdommen redusert til en fase der det ikke er mer å oppleve eller oppdage idet mannen er død. Skogstads enke er emosjonelt sett ute av stand til å snu denne lukkingen, til forskjell fra for eksempel jeget i Holviks roman. Men både Skogstads og Holviks roman tydeliggjør hvilken betydning både andres og egne holdninger har for hvor god alderdommen kan være, for også omsorgen må være bærekraftig.

Skogstads enke reagerer med sterk lengsel som rammer henne både psykisk og fysisk, og hennes reaksjon er helt naturlig. Men den er sterk og altoppslukende, og dermed livstruende, siden den varer lenge. Når hun ikke får lov til å sørge i fred, blir sorgen mer komplisert – den blir akkompagnert av kompliserende følelser rettet mot særlig eldstesønnen, men også mot seg selv, siden hun lar seg påvirke av Jons dominerende atferd. Når hun blir tvangsplassert på sykehjem, visner hun med sorgen. Først når hun nesten er borte, innser de at hun må få dø i eget hjem, under ektemannens jakke: «Og slik finn eg ro. Og slik finn eg fred. Her, i huset vårt, under jakka di. I stilla frå fraværet av nærleiken din» (Skogstad 2018, 155).

ET EGET ROM – ENKETILVÆRELSEN

Hovedpersonen Magda i Bergljot (Kaslegard) Nordals debutroman *Magda* (2009) er 77 år og nyslått enke. Men hun opplever og håndterer tapet annerledes enn Skogstads enke. Romanen åpner med det som kan være en drømmescene. Det er morgen, og Magda har ennå ikke stått opp. Hun hører mannen synge fra badet, før han kommer inn til henne, strekker armene ut mot henne – «ho ser det ikkje, men ho høyrer det, ho høyrer hendene hans opne seg og munnen hans forme seg til eit kyss, før alt revnar og eksploderer i tusen millionar fargar. Auga hennar sprenger seg ut og blir liggande oppå dyna» (Nordal 2009, 5). Hun våkner idet alt revner, når hun innser at lyden av ham bare var drøm. «Ho har greidd å løfte seg opp på albogane og no ligg ho med auga på dyna, og mannen hennar er borte» (Nordal 2009, 5). Trolig våkner hun til mannens begravelsesdag, for denne åpningsscenen avløses av minnesamværet for mannen. Hjemmet fylles av mennesker. Magda serverer bringebærkake og kaffe til blant andre «dressnippar» som kommer for å vise sin oppmerksomhet og presisere at Bodvar «var ein flott mann» (2009, 6). Den synekdotiske fremstillingen (del for helhet) fremhever hvor fremmede eller også hvor lite viktige mange av gjestene er for Magda. Samtalen holder seg representativt nok på et enkelt og overflatisk nivå gjennom minnestunden. De koketterer, drikker kaffe og spiser kake. Men Magda liker besøket: «Det gjer godt å sjå alle

menneska i stua hennar som liker kaffen og forsyner seg av kakene. Ho høyrer dei smattar og mmmm-ar frå kvar ein krok. Det gjer at ho svevar gjennom rommet, med kaffikanna og kakefatet» (2009, 7). Men Magda bryter med det forventede der hun svever rundt og er blid og god vertinne og i tillegg forteller ting om mannen som de andre ikke kan kjenne igjen. Hun hevder at han var musiker, noe han var for henne da han spilte på husorgelet i kjelleren, der de også danset. Swing, cha-cha-cha, rumba. Hun får en form for taus respons som får Magda til å fremstå som rørete og ustabil. Siden de har vært del av et bedehusmiljø, fremstår dessuten Magdas opplysninger om danseutsvevelser og hennes dansebevegelser som særdeles upassende. Kaffekanna blir tung i hånda, Magda prøver å le bort den ubehagelige stemningen som oppstår fordi Magda var for lett i stemningen. Hun ender med å skamme seg (2009, 7). Det er forventet at en enke skal sørge, være stille, tung. Den gode venninnen Rut avskriver Magdas atferd med at Magda har for mye å tenke på, at det derfor «går i surr» for henne (2009, 9). Men leseren opplever at Magda er seg selv; hun er fri, åpen, lett, i motsetning til Rut, som alltid kler seg svært godt, i både konkret og overført betydning (2009, 15). Magda har som enke fått sitt eget rom, i konkret forstand, men også i form av frihet til å kle seg og gjøre eksakt som hun vil: «No har eg mitt eige rom, tenker ho. Cha-cha-cha og eige rom, med kva mulegheiter som helst» (2009, 15). Hun har planer for fremtiden, og hun tilvenner seg ved å rydde mannens ting ut av huset (2009, 17, 19). Hun har overskudd og ser fremtid: «I morgon blir det andre boller» (2009, 17).

Klart Magda er i sorg. Men først etter minnesamværet opplever Magda at hun kan sørge (2009, 10). Dessuten, det å miste kan være en ambivalent opplevelse. Det er trist, og krevende, i den grad man må finne ut av hvordan man skal håndtere livet videre. Men det kan samtidig oppleves som en lettelse, som en befriende vending. Ekteskapet hadde sine gode sider, men allerede tidlig i romanen blir det opplyst at Magda «visste også kvifor han ikkje gjekk heim» (2009, 8), hvorfor Bodvar fortsatte å gå på jobb også etter at han ble pensjonert. Deres relasjon blir lansert som en gåte som bruddvis blir belyst utover i romanen.

På mange måter er Magda blitt begrenset av mannen, eller hun har latt seg begrense. Straks hun lever alene, lever hun friere, selv i det små, som når hun tasser «barføtt og truselaus på kjøkkenet for å ete frukost» etter å ha sovet til over ti, «som ein tenåring!» (2009, 20). Og mens Bodvar og Magda aldri feiret sankthans, har Magda i år store sommerfestplaner. Hun bryter med normen for hvordan en enke skal oppføre seg. Å feire sankthans dagen etter sin manns begravelse blir ansett som upassende av blant andre venninnen Rut – som for øvrig synes å sørge mer over Bodvars bortgang enn Magda (2009, 22, 23, 34–35, 70). Rut glemmer at Magda nok hadde sørget ferdig før Bodvar døde, mens han bodde på sykehjem; i

praksis har hun allerede følt seg som enke en stund. Hans død representerer muligheten til å leve annerledes. Selv om hun er voksen, fri og selvstendig, opplever hun at hun fortsatt blir bundet av andres meninger, og da særlig av hva venninnen Rut og datteren Mari forventer, men også av minnet om hva Bodvar ville ha ment (se f.eks. 2009, 76, 94, 97, 108). Bodvar har blant annet regulert Magdas kontakt med sønnen, og han har hindret henne i å besøke ham. Men denne gangen reiser Magda: «[I]ngen kan hindre meg. Ikkje denne gongen, no er det slik, og ingen skal hindre meg» (2009, 98).

Far-sønn-relasjonen var dysfunksjonell de siste årene. Ifølge Magda gikk begge i vranglås; de maktet ikke å kommunisere med hverandre (2009, 21), noe som har dempet ekteskapsrelasjonen så vel som Magdas muligheter til å ha god kontakt med sønnen Truls. Hun føler skyld, hun tenker at hun «kanskje kunne ha gjort det betre for seg sjølv, og for Truls. Noko anna kunne ho ha gjort, eller sagt. I staden vart det stille berre. Stille etter den store Bodvar-stormen» (2009, 27). Uten Bodvar blir det lettere for Magda å pleie relasjonen til Truls. Hun opplever at «alt ho mista undervegs ligg for dagen» (2009, 50). Hun vil reise til Berlin, der sønnen bor: «Visst skulle ho danse! Visst skulle ho pakke og reise til Berlin!» (2009, 90). Tapet av ektemannen gjør at Magda blomstrer opp, hun resignerer ikke. Hennes reaksjon på tapet av ektemannen kontrasterer dermed sorgreaksjonen til Harstads, Skogstads og Skomsvolds hovedpersoner, som alle også opplever å miste sin livspartner (jf. ovenfor samt nedenfor, i kapitlet *Døden*).

Til forskjell fra Magda gir enken i Susanne Skogstads roman *Svartstilla* (2018) opp når hun mister mannen sin. Han har vært en viktig forutsetning for hennes styrke og livsvilje. Hun opplever at hun mistet seg selv med ektemannen. Livet gir ikke lenger mening uten ham. Savnet fyller tilværelsen, og hun finner ingen grunn til å leve det livet som nå føles som et fangenskap (Skogstad 2018, 97). Fortvilelsen gjør at hun ikke holder ut det å leve, og når eldstesønnen begynner å kaste ting og tømme hjemmet, opplever hun at både hun og ektemannen forsvinner med tingene. Magda, derimot, rydder og kaster ut ting selv (2009, 15, 17, 19) for å bli fri fra sorg og bindinger, for å leve godt videre.

Alderdomsforskerne Daatland og Solen fremhever at den gode alderdommen er «representert ved den reflekterte, ikke den resignerte, gamle» (Daatland & Solem 2011, 148). Skogstads kvinne representerer den resignerte, men hun mister likevel ikke evnen til å reflektere over eget savn og egen situasjon. Snarere forholder Skogstads kvinne seg særdeles reflektert og analytisk til tilværelsen og til sorgen. Hun tenker seg gjennom samlivet og savnet. Slik opprettholder hun et nærvær til mannen gjennom minner mens hun venter på å få slippe fra livet selv. Problemet oppstår når hun har godtatt at slik livet er nå, slik må det være, mens barna, og sær-

lig eldstesønnen Jon, ikke godtar eller anerkjenner den erkjennelsen. Deres motstridende holdninger kolliderer og gjør situasjonen verre for begge parter:

Eg vil fortelje han at dette er livet. Og at det må vere greitt. Men eg gjer det ikkje. For eg kjenner det jo. Eg kjenner at det finst ein angst. Og kanskje er det nettopp det. Lammande angst for at eg aldri meir skal få sjå deg. For at du er vekk.

Og for at eg aldri meir skal få kvile.

(Skogstad 2018, 98)

Mens Magda ikke lar seg begrense lenger, opplever Skogstads enke at hun på ulike måter rammes av geriater Peter F. Hjorts tre perspektiver (2010, 24–25), for hun ser ingen fremtid, hun vil aldri komme seg videre etter tapet (jf. *evighetsperspektivet*), hun vil være i fred, men trenger likevel andres hjelp til bestemte gjøremål (jf. *avhengighetsperspektivet*). Samtidig er hun uten mannen utenfor fellesskapet, hun er redusert til en som man (mener man) må ta seg av, en som ikke lenger er en likeverdig del av fellesskapet fordi hun ikke makter eller orker å leve livet videre uten ektemannen (jf. *utenforperspektivet*).

Hvordan de to enkene håndterer tapet forskjellig, påvirker også hvordan barna reagerer i situasjonen: Magdas datter lurer på hva moren kan være opptatt med nå som hun er enke og burde sørge, hun opplever at moren lever for mye og for godt alene (2009, 20). Barna til Skogstads enke opplever derimot at moren sørger for mye, at hun glemmer å leve videre (2018, 98–99). Mens hun søker trøst i minnene og vil være i fred i eget hjem, der hun fortsatt kan føle ektemannens nærvær, ser Magda fremtid og nye muligheter. Relaterer vi deres utvikling til den såkalte «tosporsmodellen for sorgmestring», som er utviklet av psykologen Margaret S. Stroebe, ser vi at de avviker fra en balansert pendling mellom «tapsorientering» og «gjenoppbyggingsorientering» (Stroebe 2009; jf. også Dyregrov, Plyhn & Dieserud 2010, 188–189). De velger hvert sitt ytterpunkt: Mens Skogstads enke bare er orientert om tapet, er Kaslegards Magda primært orientert om gjenoppbygging. De har omvendt utvikling; den ene visner, den andre blomstrer. Skogstads enke viser oss sorgens alvor, mens Magdas tenke- og væremåte synliggjør at også alderdommen rommer fremtid og muligheter.

Kapittel 10

Døden

SAMMENDRAG Alderdommen avsluttes av døden. Dødens betydning fremheves av at den er representert, om enn i ulik grad, i nesten alle de utvalgte verkene. Døden kan være fredfull. Men døden, eller behovet for å dø, kan også være komplisert. I dette kapitlet vil det handle om Eldres selvmord. Teorien «The Interpersonal Theory of Suicide» (ITS) blir utforsket med utgangspunkt i Johan Harstads novelle «til» med vekt på tre forhold: 1) mangel på sosial tilhørighet i en gruppe, 2) følelsen av å være en byrde og 3) evnen til å skade seg selv alvorlig og gjennomføre selvmord (van Orden, Smith, Chen & Conwell 2016; Siqveland 2017). Geriater Ildri Kjørseths forskning på Eldres selvmord er sentral i dette kapitlet. Det er også filosof Lars Fr. H. Svendsens bok *Ensomhetens filosofi* (2015) og ulike former for ensomhet (kronisk, situasjonsbestemt og flyktig ensomhet). Et nøkkelbegrep er «ensidig avhengighet», en belastende situasjon som særlig gjør seg gjeldende for den som har mistet sin livspartner.

Temaet aktiv dødshjelp blir diskutert med utgangspunkt i Ullmanns roman *Nåde*, som synliggjør hvor kompleks situasjonen kan bli for både den som vil dø, og for den som blir bedt om å hjelpe. Denne delen av kapitlet trekker inn psykiater Herbert Hendins forskning på aktiv dødshjelp, publisert i boka *Seduced by Death* i 1997, og Norunn Kosberg bok om temaet fra 2018.

NØKKEWORD alderdom | død | dødsårsak | aktiv dødshjelp

ABSTRACT Old age ends with death. The significance of death is emphasized by its being represented, albeit to varying degrees, in almost all the selected works. Death may be peaceful, but not always. Death, or the need to die, can be complicated. This chapter, therefore, will largely be about elderly who commit suicide. «The Interpersonal Theory of Suicide» (ITS) is explored in an analysis of Johan Harstad's short story «to», with emphasis on three issues: 1) lack of social belonging in a group, 2) the feeling of being a burden and 3) the ability to injure oneself seriously and commit suicide (van Orden, Smith, Chen & Conwell 2016; Siqveland 2017). Geriatriist Ildri Kjørseth's research into elderly suicide is central. So is philosopher Lars Fr. H. Svendsen's book *The Philosophy of Loneliness* (2015).

The theme of active euthanasia is discussed on the basis of Linn Ullmann's novel *Grace* (2002), which illustrates how complex the situation can be for both the person who wants to die and for the person who is asked to help. This section of the chapter

draws on psychiatrist Herbert Hendin's research on active euthanasia, published in the book *Seduced by Death* in 1997, and Norunn Kosberg's book on the theme from 2018.

KEYWORDS old age | death | cause of death | euthanasia

For hjertet er livet enkelt: det slår så lenge det kan. Så stopper det.
 Før eller siden, en eller annen dag, opphører denne stampende
 bevegelsen av seg selv, og blodet begynner å renne mot kroppens
 laveste punkt, hvor det samler seg i en liten kulp, synlig fra utsiden
 som et mørkt og bløtlig felt på den stadig hvitere huden, alt mens
 temperaturen synker, lemmene stivner og tarmene tømmes.
 (Knausgård 2010, 7)

Alle skal dø. Vi vet ikke når. Vi vet ikke hvordan. Men alle skal dø. Derfor kan det være både utfordrende og rustende å lese om døden enten man vet at man nærmer seg livets slutt eller ikke. Når våre nærmeste er nær ved å dø, havner vi som pårørende i situasjoner der vi kan måtte ta et valg på vegne av den døende – et valg vi helst ikke vil ha. Som når datter og mors eksmann i Cecilie Engers roman *Mors gaver* blir bedt om å samtykke i at moren ikke skal ha livsforlengende behandling hvis hun får en infeksjon eller et slag (2013, 257). «Kom hit, til virkeligheten», tenker datteren, som en replikk til legen, eller til seg selv. For dette valget kan synes greit og opplagt når man har avstand til valget, eller for en lege eller sykepleier. Men valget er vanskelig for de pårørende som aktivt må ta standpunkt. «Hvordan kan jeg ta imot den røde pennen med reklame for et legemiddel, og skrive under på at mor ikke skal få behandling?» Det føles galt. Men de velger å følge legens anbefaling (2013, 257). De er ikke uenige med legen. Likevel må de overbevise hverandre om at de valgte rett. Det såkalt rasjonelle valget får ikke støtte av følelsene: «Men jeg ønsker jo å skrive noe annet, alt mulig annet» (2013, 258). Morens sykdomsutvikling går bare én vei, slutten får ikke blitt annet enn nitrist. «Hva slags glede har man av en handling der det likevel ikke lar seg gjøre å operere i siste øyeblikk», spør datteren. Helst ville hun ha skrevet frem den romanslutten moren ville ha likt, den som gir håp. Samtidig forestiller hun seg moren kalle på henne: «Kom til meg. Hit, til virkeligheten» (2013, 258). I virkeligheten vil alltid døden utkonkurrere håpet om å slippe å miste, til slutt.

Det blir ikke skildret hvordan moren dør i Engers roman *Mors gaver*. Hvordan den gamle dør, er dessuten fraværende i mange av de samtidslitterære verkene som skildrer alderdomslivet. Slik får litteraturen fremhevet at alderdommen er

mer enn død og venting på døden, selv om døden også er nærværende på ulike måter. Eller det blir hoppet bukk over noen form for nærgående skildring av døden på nøytralt og kontant vis, som i Marita Fossums roman *Forestill deg*: «Fire måneder etter innleggelsen ble mor bisatt» (Fossum 2005, 20).

I andre romaner kan man fortolke den litterære teksten slik at den syke eller gamle dør akkurat idet romanteksten slutter, som i Karsten Alnæs' roman *Du kommer i dag* (2015), Kanskje er det et slag som rammer hovedpersonen Anders Meyer. Og kanskje dør han, kanskje ikke:

Du holder meg og vet ingenting, jeg støtter meg og vet ingenting, jeg heller. Slik er det ingen av oss vet, ingen vet av noe noensinne.

Jeg må være rask, handle nå.

Vil du?

Jeg får ikke sagt mer. Jeg tør ikke, eller vil ikke.

Du snur deg, to glade, vidåpne ungpikøyne.

Da glipper noe med et rykk, alt danser omkring, jeg ser dobbelt, før synet svinner, en dønning slår meg i bakken, men jeg hører deg, du roper på meg. Du roper på meg, enda en gang. (Alnæs 2015, 204–205)

Denne avslutningsscenen minner noe om siste scene i Bergljot (Kaslegard) Nordals roman *Ruts bok*. Hovedpersonen Rut står ved vasken, tenker på at hun har vært forlovet en gang, at noen har holdt hendene hennes, kysset nakken, strøket over magen. Hun kjenner et voldsomt press fra bak øynene og opp i panna, hun løfter hendene sine mot ansiktet, forsøker å lindre presset og føler samtidig at dette ikke er henne. Så legger hun seg ned, eller faller:

Før ho legg seg ned, eller før ho fell, skjer ein lysande klar tanke gjennom henne.

Den store endringa.

Endeleg.

(Nordal 2012, 173)

Trolig opplever Rut et slag, trolig dør hun idet romanteksten slutter. Det siste ordet: «Endeleg», signaliserer at døden representerer en frigjørelse, en etterlengtet endring. Slik kaster slutten nytt lys over det livet som har vært skildret gjennom romanen, den fremtvinger en refleksjon over hvorfor det var godt å slippe fra.

Den mest fredfulle døden blir fremstilt i Susanne Skogstads roman *Svartstilla* (2018), der hovedpersonen, som har vært i tung sorg helt siden hun ble enke, selv

sovner inn med barna rundt seg idet romanteksten også slutter. Frem til hun sovner inn, har imidlertid ikke tilværelsen vært fredfull. Slik kontrasterer den forsonende avslutningen den historien romanen har fortalt, der sorgen oppleves som en enda større krise fordi hun ikke får sørge i fred. Til slutt blir imidlertid hennes sorg anerkjent, og hun får en verdig og rolig død i eget hjem, der hun igjen får kjenne sterk kjærlighet, noe referansen til Halldis Moren Vesaas' kjærlighetsdikt «Ord over grind» (1955) også fremhever:

Og slik finn eg ro. Og slik finn eg fred.
 Her, i huset vårt, under jakka di.
 I stilla frå fraværet av nærleiken din.
 Og eg gjev dei nok eit smil, borna mine, idet eg forlèt dei.
 For atter ser eg den inste grinda di.
 Så går eg dit med mi.
 Og eg møter deg på vegen.
 Så går vi saman.
 Og eg er komen heim.
 Og aldri gav eg slepp.

(*Skogstad 2018, 155*)

En form for fredfull og verdig avslutning finner vi også i Kjersti Anfinnsens roman *De siste kjærtegn* (2019): Hovedpersonen Birgitte har sovet litt i stolen sin. Når hun våkner, føler hun seg svimmel «på en helt ny måte» (2019, 140). Hun stabber rundt fra rom til rom, hun leter etter kjæresten Javiér. Hun finner ham ikke. Men så hører hun ham. Hun roper og kjenner samtidig på en takknemlighet over at hun har noen å rope på. Hun føler på seg at noe forferdelig holder på å skje. «og jeg kan ikke gjøre noe med det». Javiér setter seg ned sammen med henne, brer et pledd over henne. De sitter helt stille, sammen. Han lener seg mot henne. «Strekker frem hendene sine. Jeg legger mine hender i hans. Slik sitter vi sammen til jeg slutter å skjelve» (2019, 142). Slutten er åpen, men hvis hun dør idet romanen slutter, får hun dø i et godt øyeblikk.

Stig Sæterbakkens *Siamesisk* slutter muligens med død, men den slutter åpent, når Erna tenker om ektemannen Edwin: «Det blir stille her uten ham. Det er så stille der nå, det har ikke vært en lyd å høre siden vi var der inne, jeg har i hvert fall ikke hørt noe. Det er som han allerede er borte. Klokken er over ni. Jeg tror jeg går inn til ham nå» (Sæterbakken 1997, 185). Kanskje er Edwin bare stille, kanskje er Edwin død. Den usikkerheten avslutningen åpner for, tydeliggjør at det vil bli stille og ensomt for Erna når hun blir enke, når hun ikke lenger må pleie sin mann. Samtidig er det allerede stille og ensomt for Erna, som om Edwin alt er død. Den som opplever at partneren blir så syk at vedkommende er fraværende i store

delar av hverdagslivet, enten fysisk eller mentalt, mister i prinsippet sin partner to ganger.

Engers Ruth, Ragdes Birte og Kaslegards Bodvar dør på sykehjem. Statistikken for 2017 viser at de fleste dør på sykehjem. Bare 13 prosent av dem som døde i 2017, døde hjemme. Til sammenligning døde 52 prosent på sykehjem eller i annen helse- og omsorgsinstitusjon, som ikke var sykehus (Dødsårsaksregisteret 2018). Når man bor på sykehjem, er det forventet at noen alltid følger med, at noen alltid er der. Men også på sykehjem kan man dø alene. Det skjer med moren i Ragdes roman: «De bare fant henne død i sengen. De satt ikke der med henne. De trodde hun sov» (2014, 164). De pårørende er opprørt over at hun døde alene. I prinsippet fikk moren trolig den beste døden, hun fikk sovne fredelig inn. Men siden hun var alene, kan ikke døtrene vite om det opplevdes så fredfullt. Da den ene datteren skulle gå for dagen, var nettopp det å sove det siste hun ville. Hun hadde vært urolig og «ville holde seg våken natten igjennom» (2014, 164). Siden ingen var der, vet ingen eksakt hvordan hun døde. Sov hun seg bare inn i døden? Eller våknet hun først?

Carlas mor i Engers roman *Pust for meg* (2017) dør også på sykehjem, men hun og de pårørende får oppleve den verdige og udramatiske døden som man kan håpe på. Mor er komatøs etter et slag, og hun sovner stille og rolig inn mens datteren og barnebarna er til stede. En sykepleier er lett tilgjengelig, men de får være i fred. De får ro til å føle, tenke, gråte. De får oppleve å være der for den døende mens de kjenner at hun slutter å puste (2017, 236–241). Men lett er det likevel ikke. «Jeg trodde jeg var forberedt, men jeg var uerfaren. Jeg hadde aldri mistet en mor før» (2017, 236). En liten stund opplever de at mor kommer til bevissthet. «Da var all oppmerksomhet rettet mot henne» (237). En kveld snakker hun også i søvne. De forstår ikke hva hun sier, men de får oppleve å være der, de kan vite at hun ikke våkner og opplever å være alene, til forskjell fra døtrene i Ragdes roman, som plaget av at deres mor kanskje opplevde å våkne til og være alene før hun døde.

I Wencke Mühleisens roman *Jeg skulle ha løftet deg varsomt over* (2010) blir det fremstilt hvordan datteren ikke mestrer mors død, noe tittelen signaliserer idet den fremhever hva hun skulle ha gjort, ville ha gjort, men ikke fikk til. Dette blir bearbeidet i romanen:

Jeg skal gjøre alt om igjen, mamma. Når du ligger og roper: – Må, må!, løfter jeg deg varsomt opp. Jeg er ikke sliten. Jeg har himmelske krefter. [...] Du er ikke redd. Du har ingen smerter. Det er fredfylt. Jeg er hos deg. Alt er bra. Hele tiden. Når du for siste gang suger det ikke lenger livgivende surstoffet støtvis inn i lungene dine, der svulsten ligger tung og tror den eier framtiden, da tar jeg deg bare i favn og løfter deg varsomt over. (Mühleisen [2010] 2011, 145)

Hvordan man dør, er ikke bare av betydning for den døende. Hvordan og når det skjer, påvirker nødvendigvis hvordan de som er igjen, kan takle tapet og fortsette uten den man har mistet. I Mühleisens roman må ikke datteren bare bearbeide tapet av mor, men også følelsen av egen utilstrekkelighet; følelsen av å ikke ha stilt opp, ikke ha sørget for at avslutningen på mors liv ble verdig nok.

I Dag Solstads roman *Tredje, og siste, roman om Bjørn Hansen* (2019) reflekterer hovedpersonen over egen død. Bjørn Hansen er blitt 77 år, «en olding nærmest» (2019, 7), og tanken på døden er stadig mer nærværende i alt han foretar seg. Følelsen av at reduksjonen er i gang, blir reflektert i hans forkortede signatur: Bjørn Hansen er fortidens form, mens signaturen er redusert til Bj. Hansen når den refererer til hans nåtidige jeg. Bj. Hansen er en «fortidas mann», som av samfunnets virksomme føler seg forvist til sine egne dødsforestillinger, men med solstads skarskaste og fandanivoldskhet vet Bj. Hansen å ta igjen, for «om samfunnet hadde mistet all interesse for den avfeldige Bj. Hansen, så hadde sannelig den avfeldige Bj. Hansen mistet all interesse for samfunnet og dets vesen også» (2019, 12). Som 70-åring kjente han for alvor at han var en «dødsmerket» mann. Denne oppdagelsen gjorde ham imidlertid godt: «Da det gikk opp for ham for første gang, jog det en lettelse gjennom ham. Endelig» (2019, 13). På dette punktet minner Solstads Bj. Hansen om Kjell Askildsens hovedperson i novella «En plutselig frigjørende tanke» (1987) – begge finner tanken på døden befriende (se mer om Askildsens novelle nedenfor, under «Selvmordet som redning?»). Men mens Askildsens mann trolig velger selvmordet, forblir Bj. Hansen i ventemodus mange år til mens han opplever å bli mer og mer forfallen og skrøpelig. Alderdomslivet er mistrøstig, det består primært av venting: «Han forsto at slik skulle det fortsette på ubestemt tid. At slik var det å vente. Livet som pensjonist» (2019, 13). De siste årene har han ikke hatt kontakt med noen. Han er vant til å leve alene. Men følelsen av å være utenfor og ensom forsterkes av at selv tidligere venner og kjærester har begynt å dø fra ham (2019, 13). Han forsøker å overbevise seg selv om at han ikke er redd for å dø. «I hvert fall ikke så redd som om jeg skulle bli henrettet. Jeg er spent, men ikke redd, tør jeg si» (2019, 26). Men han finner det uutholdelig å bare måtte vente, og ensomheten gjør ventingen enda mer presserende. Han både lengter etter et fellesskap og undrer seg:

Egentlig søkte han kontakt med fellesskapet. Å dø er ensomt. Å gå og vente på dette fundamentalt ensomme øyeblikk er ikke til å holde ut. Bj. Hansen, som levde så isolert fra andre som det vel var mulig, kjente en angst for døden fordi han fryktet forlattheten i det øyeblikk han forlot livet. Forlattheten i dødsøyeblikket. Helt alene, som de som alt hadde vært her, før ham. For det var dem

han lente seg til nå. Denne århundrelange, talløse rekken av stumme mennesker som har måttet gi seg over til en ukjent skjebne. Hva hadde de tenkt? [...] Å, om han hadde hatt en å dele grav med, et siste kristent hvilested. Det hadde han ikke, men dø skulle han. Alene. (Solstad 2019, 26–27)

Venting og det monotone alderdomslivet tar en vending når sønnesønnen Wiggo kommer for å bo hos ham mens han skal studere i Oslo. Hver dag tar dessuten Bj. Hansen sine syv «livsviktige» piller til frokost (2019, 98, 104). På den måten gjør han sitt for ikke å forfalle og forsvinne fortere enn nødvendig. Men en pille han tar mot pustebesvær (106), er ikke til hjelp når han mot slutten av romanen føler åndenød og faller om. Han får imidlertid oppleve et fellesskap, han dør ikke alene: «[M]uligens hørte han Wiggo som kom hastende etter ham, og muligens kjente han at Wiggo var der, og tok vare på ham, holdt ham i armene sine, og slik døde han i sin sønnesønns armer. Fred være med ham, ja, med dem begge» (2019, 107).

I boka *The Sense of an Ending* (1967) fremhever litteraturkritikeren Frank Kermode at litteratur skal hjelpe oss med å finne mening i livet ([1967] 2010, 3). I denne boka har han lansert en teori om avslutningens meningsskapende funksjon. Bokas tittel avslører Kermodes vekt på dobbeltbetydningen av «ending», som spiller på litteraturens avslutninger så vel som livets. Slik Bernard Ellefsen leser Kermode, viser «sense» til avslutningens betydning, «hvordan vi kan forstå avslutningen, men også hvilken mening avslutningen *skaper* for oss. [...] Samtidig antyder jo tittelen ‘følelsen av en slutt’, altså en fornemmelse av at noe er i ferd med å gå under, forsvinne» (Ellefsen 2018, 96). Slik kan avslutningen gi form til det vi tenker og hvem vi velger å være, hevder Ellefsen (2018, 96). Dette gjelder jo både for litteraturen og for livet. Bevisstheten om at vi og våre skal dø, gjør noe med hvordan vi tenker og handler, hvordan vi velger å leve. Men noen velger også bort livet.

SELVMORD

I 2018 og 2019 ble Finland kåret til verdens lykkeligste land, men Norge har i flere år hatt topplassering i FN's lykkeindeks.¹ Likevel tar rundt 600 nordmenn livet sitt hvert år (jf. Folkehelseinstituttets dødsårsaksregister). Dette tallet har vært temmelig stabilt fra år til år. Men for 2014 var tallet nede i 551 mennesker. For årene 2015, 2016 og 2017 var imidlertid tallene 596, 615 og 595, mens vi i 2018 fikk en økning til 674 selvmord, hvorav 472 var menn og 202 kvinner. Denne kjønnsfordelingen er representativ for selvmordsstatistikken gjennom flere år. Etter kreft er

1. <https://www.fn.no/Statistikk/Lykkeindeks>

selvmord den dødsårsaken som bidrar til flest tapte leveår i aldersgruppa 15–49 år (Ellingsen & Reneflot 2018, 18).² Men vi må påregne mørketall, og statistikken avdekker at eldre mennesker (de over 65) utgjør en betydelig andel av dem som begår selvmord. For perioden 2014 til 2018 ligger tallet på rundt 100 eldre mennesker per år, med en topp på 121 av totalt 596 mennesker i 2015 (20 prosent i alderen 65 og eldre).³ Selvmord er følgelig en folkehelseutfordring og et stort samfunnsproblem.

Gjennom en tyveårsperiode frem til 1988 ble selvmordsraten doblet i Norge. Hva som forårsaker endringen, vet vi lite om. Men siden det ikke er tilsvarende endringer i forekomsten av psykisk lidelse eller i behandlingstilbudet, mener forskerne Øivind Ekeberg og Erlend Hem at endrede sosiale forhold må spille en avgjørende rolle. Den drastiske økningen i antall selvmord igangsatte en rekke tiltak. Men til tross for flere handlingsplaner, økt kompetanse og bedre behandling har ikke selvmordsraten sunket nevneverdig i perioden 1995–2015, melder Ekeberg og Hem. De konkluderer at det er behov for nytenkning (Ekeberg & Hem 2019). Bruk av litteratur, musikk og annen kunst kan være én måte for å tenke nytt om behandling. Litteratur kan brukes både forebyggende og terapeutisk, enten det skjer i form av lesing eller litterære samtaler eller som kreativ skriving. Slik kan man bidra til åpenhet og skape anledninger for økt åpenhet, utvikle evnen til å sette ord på kompliserte følelser samt nå frem til mennesker som ikke allerede er fanget opp av helsevesenet. To av de forskerne som særlig har bidratt vesentlig og innovativt til hvordan vi kan bruke litteratur i Norge, er Oddgeir Synnes (2012) og Thor Magnus Tangerås (2018).

Selvmord er ofte forbundet med psykisk sykdom. I perioden 2008–2015 tok eksempelvis i alt 1910 mennesker som nylig hadde vært i kontakt med psykisk helsevern, sitt eget liv (jf. NRK 16.4.2018). Men de som begår selvmord, er ikke nødvendigvis psykisk syke. Kanskje tenker vi for mye psykiatri og for lite på samfunn og struktur når vi forholder oss til årsaker til og forebygging av selvmord (jf. Børstad & Hofstad 2016). Det er lett å anta at selvmord først og fremst er knyttet til en underliggende psykisk lidelse. Men selvmord er «et komplekst og relasjonelt fenomen og kan ikke forstås uavhengig av kontekstuelle forhold» (Espeland, Hagen, Hjelmeland & Knizek 2018, 226). Selvmord vil alltid handle om noe annet

-
2. Likevel er antall selvmord nede i 12,0 per 100 000 innbyggere, mot 16,4 i 1990. Det vil si at antallet per 100 000 er redusert med en fjerdedel. Men reduksjonen er beskjeden om vi sammenligner med nedgangen i antall trafikkdrepte (Ellingsen & Reneflot 2018, 18).
 3. 99 mennesker over 65 år tok livet sitt i 2014, 121 i 2015, 96 i 2016, 102 i 2017 og 117 i 2018. Aldersgruppa 65–69 år har høyest tall i denne perioden, mens aldersgruppa 75–79 år har lavest tall (jf. Dødsårsakregisteret).

eller om noe mer enn en eventuell psykisk lidelse. Undersøkelser viser at «[k]un en svært liten andel av dem med alvorlige psykiske lidelser tar sitt liv» (Espeland, Hagen, Hjelmeland & Knizek 2018, 226).

I 2016 ga Norges helseminister Bent Høie klarsignal for et nasjonalt register som kartlegger pasienters selvmord (Børstad & Hofstad 2016). Dette registeret vil muligens bare evne å inkludere de mennesker som allerede er en del av helse-systemet på grunn av psykisk sykdom, og ikke de som av andre grunner tar sitt eget liv. Årsakene til selvmord er sammensatte og komplekse. Forebygging av selvmord bør inkludere både befolkningsrettede tiltak og tiltak overfor risikogrupper. Arbeidet med å forebygge må derfor foregå ikke bare hos helsetjenesten, men også på skoler, arbeidsplasser, i sosial- og velferdstjenester og gjennom frivillig arbeid og sosiale nettverk som favner om familie og venner, og dette arbeidet krever økonomiske midler (Ellingsen & Reneflot 2018, 18).

Helse- og levekårsundersøkelsen fra 2008 viste at 10 % av den norske befolkningen i alderen over 16 år hadde psykiske helseproblemer, men blant dem over 67 år var det litt færre. Til gjengjeld rapporterte den eldste aldersgruppa om lavere grad av mestring og kontroll og mindre sosial støtte. Av de eldste over 75 år rapporterte omkring 26 % om lav sosial støtte, 38 % vurderte helsen som dårlig, og 43 % opplevde redusert mestring og kontroll i livet sitt (Bang Nes & Clench-Aas 2011; Kjølsseth 2014, 27). Alderdommen bringer følgelig med seg kompliserende forhold som rammer både livskvaliteten og livsviljen, og årsakene kan være sammensatte. Det som dessuten kompliserer kartlegging av selvmordsatferd, både selvmordstanker, selvmordsforsøk og gjennomførte selvmord, er Eldres næringsvegning og egenseponering av nødvendige medisiner, som jo «kan være uttrykk for såkalt 'passiv' selvmordsatferd hos gamle» (Kjølsseth 2014, 35).

Kristin Espeland, Julia Hagen, Heidi Hjelmeland og Birthe Loe Knizek (2018), som er forskere innen feltet psykisk helse, spør: «Hvilke problemer eller livsvilkår bidrar til den smerten, fortvilelsen, håpløsheten og desperasjonen som gjør at et menneske opplever at døden anses som den beste og den eneste løsningen?» Med vekt på hvilke forhold som bidrar til selvmordstanker og selvmordshandling, vil jeg i dette kapitlet utforske litteraturens historier om de såkalt glemte selvmordene, nemlig Eldres selvmord.

Det er ikke noe nytt at selvmordet blir tematisert i litteratur. I Amalie Skrams roman *Constance Ring* (1885) tar eksempelvis hovedpersonen sitt eget liv. Det samme skjer i flere av Ibsens dramaer (*Vildanden* 1884, *Rosmersholm* 1886 og *Hedda Gabler* 1890) og i Hamsuns romaner *Mysterier* (1892) og *Victoria* (1898). Disse verkene representerer bare utvalgte litterære fremstillinger der selvmordet belyses fra forskjellige perspektiver. Litteraturen har dermed fylt en rolle i offent-

ligheten og gitt sin stemme til en handling som er både fryktet og tabuisert, noe psykologen Eivind Normann-Eide fremhever i boka *Skjønnlitterære selvmord* (2016). Via litteraturen får vi tilgang til den som selv begår selvmord, men også innsikt i de etterlattes historier.

I norsk samtidslitteratur er det få verk som behandler Eldres selvmord. Slik spiller litteraturen samfunnets svake kunnskap og oppmerksomhet om dem, noe særlig geriater Ildri Kjølseth belyser i sin forskning (2014). Johan Harstads novelle «til» fra novellesamlingen *Ambulanse* (2002) er én av de litterære kildene som kan gi nyttig innsikt i hvorfor særlig eldre velger å ta sitt eget liv. Kjell Askildsens novelle «En plutselig frigjørende tanke» fra samlingen med samme tittel (1987) og Kjersti Annesdatter Skomsvolds roman *Jo fortære jeg går, jo mindre er jeg* (2009) er to andre.

HVORFOR SELVMORDSHISTORIER?

Det er viktig å fortelle om det vi kan kalle selvmordshistorier, for å synliggjøre en krise som mange opplever. Et selvmord rammer naturligvis barn, partnere, foreldre, søsken. I tillegg rammer det flere enn kjerne- eller storfamilien, deriblant venner, kolleger, av og til terapeuter og medpasienter (jf. Normann-Eide 2016, 102). Ethvert selvmord har følgelig mange etterlatte. Man anslår at ett selvmord i snitt rammer minst ti etterlatte. Dette gjennomsnittet gir anslaget 5300 etterlatte hvert år, bare i Norge (Normann-Eide 2016, 103; Dyregrov, Plyhn & Dieserdud 2010).

Det kan være vanskelig å snakke om selvmordstanker. Men det å snakke om tapet av et barn, en partner eller en forelder på grunn av selvmord kan være vel så vanskelig og tabubelagt. Litteratur kan fremstille de pårørendes sorgreaksjoner og stimulere behovet for å forstå og forklare det uforståelige (jf. Normann-Eide 2016, 103). Merete Morken Andersens roman *Hav av tid* (2002) er en av de norske romanene som belyser den sorgen som oppstår hvis ens eget barn eller ens kjæreste tar livet sitt. Stig Sæterbakkens roman *Gjennom natten* (2011) er en annen. Ingvild Rishøis novelle «Det regner inn» fra samlingen *La stå* (2007) forteller om hvor fortvilende det kan være når ens venninne stadig forsøker å ta livet sitt, og når hun til slutt også lykkes. Rishøis novelle fremstiller slik hvordan omsorg blir til sorg.

Siden Norge er en velferdsstat, har vi et samfunn hvor det i utgangspunktet skal være godt å leve, uavhengig av alder og posisjon. Selve definisjonen av velferdsstat er «en stat som i betydelig grad garanterer samfunnets medlemmer hjelp hvis de skulle komme ut for helsesvikt, sosial nød eller tap av inntekt, for eksempel ved arbeidsledighet eller alderdom, og som sikrer den enkelte rett til utdanning»

(Berg & Christensen 2018). Velferdsstaten er derfor i prinsippet eksepsjonell når det gjelder å ta vare på sine borgere. Når så mange som hundre av de vel seks hundre som tar sitt eget liv hvert år, er unge gutter som ikke lider av psykisk sykdom, er velferdsstaten eksepsjonell også på den måten, for ikke minst unge menneskers selvmord er noe velferdsstaten i prinsippet burde klare å forebygge og hindre i større grad enn hva som er tilfelle per 2018. Kanskje kan tendensen forklares med at det er lettere å føle skam og nederlag i et vellykket samfunn, der det såkalt vellykkede er normen.

Tendensen til at flere og flere eldre har høy helsealder, ikke bare høy levealder, gir et økende antall spreke og aktive eldre mennesker som har god livskvalitet. Samtidig anses den demografiske utviklingen med økende antall eldre i stor grad som en belastning for samfunnet, ikke en ressurs. Eldre mennesker er en «kostnad som samfunnet vil ha problemer med å mestre, både rent økonomisk og i form av hjelpende hender» (Kjølseth 2014, 19). Byggingen av såkalte landsbyer for eldre og alternative sykehjem bidrar imidlertid til å tenke nytt om hvordan eldre kan ha det, og hvordan de kan være en (sosial) ressurs for hverandre. Eldre menneskers verdi påvirkes av hvilke verdinormer som dominerer til enhver tid. I et individorientert samfunn vil eldre før eller senere tape i konkurransen mot de yngre og dermed tape status. Krav om prioritering vil kunne medføre at økonomiske ressurser blir kanalisert til yngre aldersgrupper, og de eldre blir nedprioritert (jf. Kjølseth 2014, 28). I samfunnet vil menneskets verd som gammel først og fremst bli vurdert etter økonomiske kriterier. Straks man blir avhengig av hjelp og omsorg fra samfunnet, blir man en kostnad. Å føle seg som en byrde, som rammer andre både økonomisk og sosialt, det er tanker som gjenkjennes hos eldre med selvmordsatferd, som inkluderer både selvmordstanker, selvmordsforsøk og gjennomførte selvmord (jf. Kjølseth 2014, 34–35).

HARSTADS NOVELLE «TIL»

Novellene i *Ambulanse* handler om mennesker som har det vanskelig. Karakterene har det til felles at de føler seg ensomme, og samlingens refreng er at de må holde ut. Allerede i andre avsnitt i den første novella «113» står det: «Hold ut. Omtrent så enkelt som det. Eller så vanskelig. Som en formel mot et eller annet, eller for noe» (11). I «jeg går hjem» tenker hovedpersonen «og jeg har tenkt at man må holde ut, det gjelder bare å holde ut. Ta på seg redningsvesten, holde seg flytende, så å si. Puste rolig» (177). Denne novella er riktignok den som rommer mest håp, hovedpersonen finner selv frem til hvordan han best kan klare seg, han trenger ingen ambulanse, i alle fall ikke ennå.

Den lyriske og impresjonistiske stilen med de mange ufullstendige setningene som preger novellesamlingen, speiler formelt hvordan personene på ulike måter mangler noe eller noen. Det de mangler, gjør at de lider, ikke fikser livet, ikke holder ut. Gjennomgangsmotivet ambulansen minner om at det finnes en form for hjelp, selv om den av og til kommer for sent. Ambulansen representerer omtanke og ansvar. Men den minner også om at hjelp er nødvendig; forut for dens opptreden inntreffer nødvendigvis en ulykke eller en krise. Novellene fremstiller sykdom og død, og ambulansen er både et symbol på det livbergende og et tegn på at det er fare på ferde (Norheim 2008, 274–275). Ambulansen kan også leses som et bilde på velferdsstaten, for den synliggjør at hjelp er tilgjengelig, den vil og kan komme. Samtidig fremhever denne parallellen mellom velferdsstaten og ambulansen hvordan det etablerte støtteapparatet ofte kommer til kort i møte med problemer som ikke har akutte uttrykk, som ensomhet; for ambulansen kommer først til den ensomme når det er kritisk nok, og da kan det være for sent å hjelpe.

Novella «til», som er særlig aktuell for denne boka, avslutter samlingen. Plaseringen i samlingen så vel som novellas formelle trekk signaliserer og speiler hvordan jegets liv vil utvikle seg, for novella fremstiller hvordan jeget velger å forsvinne, noe han gjør akkurat idet samlingen avsluttes. Han forsvinner både figurlig og bokstavelig.

HOLDE UT ELLER FORSVINNE?

Når mennesket rammes av forhold som svekker livskvaliteten, oppleves det ikke nødvendigvis som et privilegium å bli gammel. Enken Mathea i Kjersti Annesdatter Skomsvolds roman *Jo fortære jeg går, jo mindre er jeg* (2009) velger døden. Hun velger den tilsynelatende like enkelt som hun klipper blomstene av orkideen i romanens åpning. Hun orker ikke å vente på avblomstringen. Dette danner en parallell til hvordan hun ikke kan utholde ensomheten, ei heller det å vente på døden (2009, 7). Slik blir slutten antydning i romanens åpning.

Harstads novelle «til» handler om en eldre mann på 72 år som nylig er blitt enkemann. Novella innledes idet han stiger til værs og forsvinner i en luftballong mens han tenker tilbake på viktige øyeblikk og lengter etter å nå frem til sin nylig døde kone: «[J]eg er på vei opp, jeg forsvinner og det er ingenting jeg angrer, jeg har alt jeg trenger og jeg savner deg forferdelig mye og jeg håper du er der nå» (2002, 189). I løpet av tolv boksider blir et kort tidsutsnitt fremstilt, den korte tiden som representerer avslutningen på jegets liv. Men mens fortelle tiden er kort, er fortellehastigheten lav. Gjennom en rekke tilbakeblikk og minner får vi innsikt i hvem jeget er, og hvorfor han kan oppleve denne avslutningen som den beste.

Slutten er åpen, men mest sannsynlig begår han selvmord. Vi kan anta at han lykkes, selv om det forblir uavklart. Men utfallet varsles i åpningen, der han stiger til værs og det blir presisert at «det er langt ned», og han «skrur opp for gassen slik at ballongen fortsetter å stige», han er på vei opp, og under ham «der nede, har vi motorveien» (178). Dette blir etterfulgt av en blanklinje. Deretter står setningselementet «Og jeg forsvinner.» alene på egen linje, før en ny blanklinje som etterfølges av at han tenker femti år tilbake i tid. Slik blir det fremhevet, men ikke uttrykt eksplisitt, hva som trolig er i ferd med å skje.

Temaet selvmord aktiverer eksistensielle problemstillinger, men også etiske, særlig når det handler om «mennesker som uansett befinner seg i den siste fasen av livet» (Kjølseth 2014, 9). Når eldre tar sitt eget liv, har det ifølge Ildri Kjølseth alltid flere og sammensatte årsaker. «Det handler om individuelle forhold hos den enkelte som velger å avslutte livet, men også om hva slags forhold samfunnet skaper for de som blir gamle i dag» (Kjølseth 2014, 9). Det er viktig med kunnskap om temaet selvmord, ikke minst ut fra et aldringsperspektiv, fordi aktuelle årsaker og problemstillinger angår alle som må forholde seg til alderdommen direkte eller indirekte, privat eller i jobbsammenheng. Eldres selvmord er neglisjert sammenlignet med selvmord begått av unge personer. Eldres selvmord er fortsatt et større tabu enn selvmord begått av dem under 65 år, og det til tross for at selvmordshypotikheten blant eldre i Norge har vært høy, «i perioder høyest av alle aldersgrupper uten at det har ført til mer oppmerksomhet om fenomenet» (Kjølseth 2014, 10). Forebygging av selvmord blant eldre har ikke vært et tema i Norge, verken i den faglige eller i den offentlige debatten, og i Helsedirektoratets retningslinjer fra 2008 om forebygging av selvmord i psykisk helsevern var eksempelvis ikke de eldre engang inkludert. De eldste og skrøpeligste er dessuten ofte ekskludert i ulike studier, og empirisk kunnskap om deres velvære er derfor mangelfull (Kjølseth 2014, 10–11, 27). I tillegg bidrar tabuer og mangel på oppmerksomhet til å vanskeliggjøre forholdene for de etterlatte. Ifølge Kjølseth er de etterlatte ofte eldre selv, og dermed «kan selvmord i familien oppleves særlig stigmatiserende og vanskelig» (2014, 11). De generasjonene som nå er over 65 år, er ikke vant til å søke hjelp for psykiske problemer, og «Leve», en støtteorganisasjon for etterlatte etter selvmord, har knapt hatt kontakt med etterlatte etter selvmord begått av de over 65 år.

Hvem er de eldre som begår selvmord? Hva preger deres hverdag og den velferd de (ikke) opplever? Litteratur kan brukes til å reflektere over hvem de er, og hvorfor selvmordet kan fremstå som en reddende avslutning. Men hva er utslagsgivende, og hvordan oppleves valget om å avslutte eget liv? Det kan finnes like mange svar på hvordan det oppleves, som det finnes eldre selvmordere. Men lit-

teratur har en unik mulighet til å fremstille mulige årsaker til og opplevelser av selvvvalgt død. Litteratur gjør det mulig å synliggjøre tabuet selvmord og frekvente problemstillinger knyttet til selvmord.

Det er forsket mye på hva som forårsaker selvmord. Noen mener årsaken ligger i genetikken. Samtidig er valget om å begå selvmord eller ikke både sosialt, kulturelt, religiøst og etnisk betinget. Ifølge «The Interpersonal Theory of Suicide» (ITS) er det tre forhold som peker seg ut: 1) mangel på sosial tilhørighet i en gruppe, 2) følelsen av å være en byrde og 3) evnen til å skade seg selv alvorlig og gjennomføre selvmordet (van Orden, Smith, Chen & Conwell 2016; Siqueland 2017, 17). ITS-teorien kan være nyttig for å forstå selvmordsatferd (Siqueland 2017, 20). I Harstads novelle kan alle tre punkter sies å være representert, men selvmordet fremstår først og fremst som sosialt betinget, gitt enkemannsituasjonen – men også kulturelt betinget – ettersom Harstads jeg er del av et velferdssamfunn der individets autonomi er sterkt fundert. Det skaper en forventning om at man selv skal kunne forvalte ikke bare eget liv, men også egen død.

FRA EKTEMANN TIL ENKEMANN

Harstads jeg har vært enkemann fire uker idet novellas primærhandling innleder og leseren blir kjent med ham. Likevel er han ikke helt alene, han har barn og minst én solid og trofast venn fra langt tilbake, Oskar, som har hjulpet ham med å få i stand luftballongen han reiser av gårde med i løpet av novellas nåtidige handling. Han har altså et nettverk av nære relasjoner. Likevel blir det tydelig at han har mistet den personen som var hans viktigste sosiale tilhørighet i livet, hun som var kona hans gjennom vel femti år: «Jeg savner deg. Du er død nå, har vært det i fire uker og det er så tomt hjemme, jeg bare går og støver, flytter på papirene, får ingenting gjort, det blir bare til at jeg sitter i stolen og ser ut av vinduet» (Harstad [2002] 2009, 180). Uten kona synes livet meningsløst. Han har mistet sin allierte i alderdommen. Nå er de ikke lenger to om å bli gamle, om å hjelpe hverandre med de utfordringer som måtte komme. «Uavhengig av tid, sted og samfunnstype, vil vi idet vi blir ensidig avhengige av andre mennesker for å kunne leve videre, leve i overgangen mellom liv og død», skriver alderdomsforsker Runar Bakken (2014, 42–43). Harstads jeg er fortsatt selvhjulpen og oppegående fysisk sett, men med tapet av partneren blir det tydelig for ham at han vil bli *ensidig avhengig* av sine barn, sitt nettverk eller av velferdstjenester straks han blir skrøpeligere. Sosialt og emosjonelt er han allerede ensidig avhengig av de andre, som jo er del av andre relasjoner som de vil måtte prioritere. Han er ikke lenger del av noen helt likeverdige og gjensidige relasjon. Som enkemann er han i stor grad redusert til å være

ensom far og bestefar, en man like mye må som vil besøke. Det samme opplever enken i Susanne Skogstads roman *Svartstilla* (2018). Hun har mange av de samme følelsene som Harstads enkemann, som når hun tenker: «*Det einaste eg veit heilt sikkert, er at eg ikkje lenger er*» (Skogstad 2018, 5). Fortvilelsen gjør at hun bare finner mening i savnet mens hun føler seg fanget i livet (jf. 2018, 97). Hun vil bare være i fred i hjemmet sitt, der hun med tingene og minnene føler seg nærmest mannen sin. Men situasjonen har gjort henne avhengig av andre, noe som eskalerer når hun opplever et angstanfall: «Vert liggjande på golvet og kjenner at eg kvelast. At verda er naken. At ho er stygg. At eg ikkje vil vere her meir. At du ikkje er her meir. [...] Eg ber deg berre kome heim. Om du berre kunne ha kome heim att. For eg vil ikkje dette» (Skogstad 2018, 95). Repetisjonen av «berre» og «ikkje» understreker hvor umulig livet føles uten mannen. Hennes reaksjon er en rimelig og forståelig sorgreaksjon. Men eldstesønnen ser hendelsen primært som en bekreftelse på at hun ikke kan fortsette å bo i eget hjem. Legen anerkjenner at hun opplever en komplisert sorg (97). Det kompliserte ved sorgen bunner først og fremst i at ingen kan bøte på situasjonen, ingen kan erstatte hva ektemannen representerte i hennes tilværelse. Hun orker ikke at noen andre skal forsøke å fikse situasjonen. Samtidig opplever hun at barna ikke orker henne lenger: «Eg har vorte for mykje for dei» (2018, 97). De mener at hun må ta seg sammen og komme seg videre (149). De forstår ikke hennes sorg, at hun ikke makter å se noen fremtid uten ektemannen. Når de tvangsplasserer henne på sykehjem, viser de ingen respekt for hennes ønsker; de tar i prinsippet livet fra henne, selv om de gjør det i beste mening.

Om vi sammenligner enkle stammesamfunn med den norske velferdsstaten fremstår de som totalt forskjellige, hevder Bakken (2014, 46). Eksempelvis har det i enkelte stammesamfunn vært vanlig at man direkte eller indirekte tok livet av sine gamle. Den norske velferdsstaten har det derimot som et klart definert mål at den skal ta vare på sine gamle helt frem til de dør. Sammenlignet med en del stammesamfunn er følgelig velferdsstaten eksepsjonell i så måte. I begge samfunnstyper har likevel gamle mennesker det til felles at de på et eller annet tidspunkt blir skjøvet ut som *de andre*, og de blir ensidig avhengige av andre mennesker for å kunne klare seg og leve videre på en verdig måte. Dermed havner de gamle lett i en utsatt posisjon trass i velferdsordningene (Bakken 2014, 46), noe både Skogstads roman og Harstads novelle demonstrerer.

«JEG FORSVINNER.» MANGEL PÅ SOSIAL TILHØRIGHET

Tittelen «til» fremhever at Harstads siste novelle i samlingen *Ambulanse* handler om å være underveis, på vei til noe annet eller til noen. Det er uvant at en preposisjon alene utgjør tittelen til et litterært verk, men slik fremhever den ensomme preposisjonen at jeget er på vei til et annet sted. Jeget er åpen og tydelig om at han skal til sin avdøde kone Aurora: «[N]å kommer jeg oppover til deg, ser du, her kommer jeg, og det er ingenting jeg savner der nede, det er ingenting jeg angrer på» (Harstad [2002] 2009, 180). Allerede i åpningen av novella er det altså presisert at jeget akter å forsvinne. Slik foregripes slutten i begynnelsen, noe som jo er sjangertypisk for novella (jf. Good 1994, 163). Tittelens ensomme preposisjon pleier normalt å stå til et forutgående og et følgende ledd, eller i det minste forut for et ledd, relatert til et bestemmelsessted eller et mål, eller preposisjonen signaliserer bevegelse i retning av noe (BMO). En parallell blir slik etablert mellom tittelen og hovedpersonen; slik preposisjonen trenger andre ord for å bety noe, trenger han sin kone. Plassert alene reflekterer novellas tittel dessuten hvordan jeget reiser fra noe med mål om å komme til noen, men novella fremstiller bare dette til-et, historien slutter før han har nådd målet, eller idet han er ferdig med reisen. Novella gir inntrykk av at han opplever reisen som frigjørende fordi han opplever å komme nærmere kona for hver meter han stiger til værs. Denne følelsen har han til felles med Skogstads enke i romanen *Svartstilla*, der hun takler sorgen ved å lukke seg inne i seg selv, om minnene og den kjærligheten hun fortsatt føler til den avdøde mannen sin. Den sterke orienteringen om sitt indre og deres tapte felleskap er den som sterkest lindrer hennes sorg og gir henne ro:

Eg lét att auga. Tenkjer på deg. Eg tenkjer jo alltid på deg. Det kjennest som om eg aldri før har hatt ein tanke som ikkje du er med i. Som ikkje du ligg i framgrunnen eller i bakgrunnen av. At sjølve essensen din er i meg.

Men no tenkjer eg på oss. Eg tenkjer at vi er ein stad, eg og du. Ein stad vi har vore før. Eg ser deg så klart føre meg. Og eg kjenner eg er trygg. Og eg kjenner eg er varm. Og eg kjenner eg finn fred. (Skogstad 2018, 133)

Harstads enkemann synes ikke å ha den samme roen. Snarere er han preget av uro etter å komme seg fort nok bort fra det hjemmet som ikke lenger er et hjem, men et hus der hun mangler, der savnet bare vokser. Når han velger døden, velger han samtidig bort ensomheten som har preget tilværelsen etter at kona døde: «Den kvelden, den første kvelden alene, og huset er så uutholdelig stort, rommene vokser og gangen strekkes, jeg sitter i stolen og forsøker å se på Dagsrevyen, late som ingenting, og Olav jobber overtid og Marianne er i New York, og det er ingen som

kan komme» (Harstad [2002] 2009, 186). Mennesker er sosiale vesener. Derfor opplever de fleste å være ensom fra tid til annen. I 2014 fikk så mange som rundt 12 000 ensomme nordmenn en-til-en-besøk av Røde Kors' besøkstjeneste, og Røde Kors melder om at tallet er økende. Trolig skjuler det seg flere ensomme bak dem som går til det skritt å be om hjelp til å føle seg mindre ensom (Butt 2015). Forskning viser at både kronisk ensomhet og eksperimentelt påført sosial isolasjon svekker menneskets opplevelse av livsmening. Relasjoner til andre spiller en avgjørende rolle; «tilhørighet er vesentlig for opplevelsen av at ens liv har mening», hevder filosof Lars Fr. H. Svendsen (2015, 26). Selvet forholder seg til seg selv, som Søren Kierkegaard skriver om i *Sygdommen til døden* (1849). Men selvet forholder seg også til «andre selv som forholder seg til ens eget selv» (Svendsen 2015, 26). Vi bryr oss om hva andre tenker og føler om oss, andres vurdering påvirker synet på oss selv, med mindre man aldri har følt seg ensom fordi man mangler eller har en defekt emosjonell utrustning (Svendsen 2015, 12). Studier av subjektivt velvære viser at livspartner og venner gir et langt større positivt utslag i livets regnskap enn rikdom og berømmelse. Dette harmonerer med 1700-tallsfilosof Adam Smiths vektlegging av at vi trenger andre for å lære oss selv å kjenne, for å vurdere hvem vi er og bør være (Haakonssen (red.) 2002, 84). Det samme presiserer Svendsen: «Vi behøver andres blikk på oss selv» (2015, 27). Harstads jeg mistet den andres blikk da han mistet sin kone. De andre han har, ser ham ikke på samme måte. De er i en fase der de har nok med seg og sitt. Han er ikke lenger en uunnværlig eller primær del i noen av de relasjonene han har igjen. Dette skaper en eksistensiell krise som Harstads enkemann har til felles med særlig Skomsvolds og Skogstads enker.

Ifølge Svendsen finnes det «en rekke ulike definisjoner av ensomhet, men noen fellestrekk er gjennomgående: en følelse av smerte eller tristhet, en oppfatning av seg selv som isolert eller alene og en følt mangel på nærhet til andre» (2015, 20). Ensomheten er dessuten uavhengig av om man er omgitt av andre mennesker – eller dyr. Ensomheten handler om hvordan hver enkelt opplever sin relasjon med andre (2015, 21). Det er den tilknytningen vi har til andre, som i stor grad bestemmer vår livsmening. Mye av meningen i tilværelsen ser ut til å forsvinne når vi har mistet en av de nærmeste (2015, 29). Tilknytning til noen få mennesker utgjør den største og viktigste forskjellen i livet. Når vi mister en av våre nærmeste, svekker det tilværelsens mening betraktelig. Ifølge psykolog John Bowlby er intime tilknytninger til andre mennesker den akselen en persons liv kretser rundt. Det er gjennom disse tilknytningene en person henter sin styrke og livsglede (jf. Bowlby 1998, 442). Harstads jeg i novella «til» har mistet sin kone og dermed også sin livsmening og livsglede: «[M]en så ble du syk, helt plutselig, du husker det kan-

skje ikke» (Harstad [2002] 2009, 185). Hvordan jeget henvender seg til et du, til kona, fremhever hvor viktig hun er for ham, at han primært er orientert om henne; hun er med ham i alt han gjør. Samtidig kan man argumentere for at det markerte du-et har en dobbel henvendelse idet du-et også kan involvere leseren.

Ensomhet påvirker helsen. Ensomme bruker flere og oftere helsetjenester enn ikke-ensomme (Geller mfl. 1999), og ensomhet viser seg å være en sterk predikator for dødelighet, også i studier av dødsfall der man har valgt å ekskludere selvmord (Holt-Lunstad, Smith & Layton 2010). Med konas død har jeget altså mistet sin viktigste sosiale tilhørighet. Men han har barn. Straks et foreldrepar blir halvert, kan man kanskje påstå at barnas rolle og funksjon blir endret. Selv om jeget setter pris på barna og barnebarna, vil deres besøk aldri kunne kompensere for tapet av kona, selv om jeget minner seg selv om at han har dem, noe ordene «men» og «jo» fremhever når han forteller om deres besøk: «Men Olav kom jo innom, med Hilde og Kjersti, de hadde strikket en genser til meg» (184). Konjunksjonen «men» uttrykker motsetningen mellom hva jeget trenger og hva han får, men-et fremhever innskrenkningen i livssituasjonen og det sosiale livet, mens interjeksjonen «jo» bekrefter at de bare er innom, at de må gå igjen, de kan ikke kompensere for tapet av kona, de kan ikke bøte på den fatale sosiale endringen. Harstads novelle fremhever hvordan tapet av livspartner, særlig i høy alder, kan bidra til sosial død og forsterker den eldre ensidige avhengighet av andre, fordi man primært er del av relasjoner som ikke er bygget på den samme gjensidighet som man vil kunne oppleve med en livspartner. Som eldre blir livskvaliteten for mange redusert dersom man blir avhengig av andre som ikke gjensidig er avhengig tilbake. Å være del av en fortrolig og gjensidig relasjon vil jeg derfor påstå at er desto viktigere jo eldre man er. Alderdommen dreier seg om akkumulering av tap kombinert med reduksjon av ressurser. Når man mister nære relasjoner, fører det samtidig til tap av både sosiale roller og identitet (jf. Kjølseth 2014, 19). Tap av denne typen gjør mennesket sårbart og vil kunne påvirke menneskets fremtidsperspektiv. Hvordan man mestrer forandringer av sosial, mental og fysisk art er avgjørende for livskvaliteten. «Hver enkelt møter alderdommen med sine forutsetninger. Det er stor variasjon i fysiske og mentale ressurser. Styrke og sårbarhet er skapt gjennom egen livshistorie» (Kjølseth 2014, 33).

Ensomheten kan være kronisk, situasjonsbestemt og flyktig. Mens kronisk ensomhet er en tilstand der subjektet opplever en vedvarende smerte på grunn av utilstrekkelig tilknytning til andre, utløses situasjonsbestemt ensomhet av endringer som inntreffer i livet, som når en nær person dør, en viktig relasjon tar slutt, barna flytter hjemmefra (jf. Young 1982). Svendsen påpeker at den situasjonsbestemte ensomheten kan være mer intens enn den kroniske siden den er relatert til

en tapserfaring som representerer en omveltning i livet (2015, 30). Tapserfaringen kan «være så sterk at det i realiteten blir umulig å knytte seg til nye mennesker» (30), slik som for Harstads jeg. Situasjonsbestemt ensomhet kan bli kronisk, hvis ikke noe eller noen kan erstatte det utløsende tapet. I alderdommen vil muligheten for og viljen til å finne erstatninger naturlig nok kunne være begrenset.

Harstads jeg er ikke alene om å være ensom. I september 2018 melder Røde Kors om mange ensomme (NRK 20.9.2018). Røde Kors har etablert ordningen med besøksvenn, som sikrer om lag 1500 eldre en time i uka med sosialt samvær; man kan velge om man bare vil ha besøk, ha en å gå tur med, handle. Man kan også samle opp timer til mer langvarige aktiviteter. Regjeringen har med helsereformen «Leve hele livet» (2018) som mål å gi eldre økt trygghet, bedre mat, bedre sosial kontakt, bedre livsvilkår. Mange er ensomme, venner dør, det sosiale nettverket er tynnet ut. Av dem som er igjen, er kanskje noen demente eller for syke eller skrøpelige til å gå tur, besøke, få besøk, kommunisere og være del av et fellesskap. Eldre mennesker trenger andre sosiale arenaer enn tradisjonelle sykehjem for å kunne være en sosial ressurs for hverandre.

Harstads jeg var fremtidsorientert, han hadde lagt omfattende planer for alderdommen. De skulle reise, pusse opp. Men så ble hun syk: «Bli gammel sammen med deg. Jeg hadde lagt så mange planer, jeg lurte på om vi skulle pusse opp stuen, få inn nye vinduer, større, gjøre rommet lysere, skifte gardinene, de må ha vært nesten tyve år gamle, jeg hadde bestilt billetter til Hawaii, Honolulu, til påsken, jeg sa aldri det, det skulle være en overraskelse, men så ble du syk, helt plutselig» (Harstad [2002] 2009, 185). Planene ble gruslagt straks kona var borte, det syntes ikke aktuelt å gjennomføre dem alene eller sammen med noen andre. Han var ikke interessert i å finne en erstatning for kona.

Man kan skille mellom *endogen* og *eksogen* ensomhet (Svendsen 2015, 30). Den endogene kategorien rommer de personer som plages av ensomhet gjennom hele livet, uavhengig av omgivelsene og et eventuelt solid nettverk. Den eksogene kategorien rommer omvendt de personer som ikke tidligere har hatt problemer med ensomhet, men som rammes på grunn av en ytre årsak. Som oftest foreligger det både indre og ytre årsaker til ensomhet, skillene er ikke nødvendigvis entydige og tydelige. Tilsvarende skiller man mellom sosial og emosjonell ensomhet (Weiss 1973). «Sosial ensomhet er en mangel på sosial integrasjon, og den sosialt ensomme ønsker å være del av et fellesskap. Den emosjonelt ensomme mangler derimot en virkelig nær relasjon til noen», og sosial og emosjonell ensomhet opptrer vanligvis sammen, som hos Harstad (Svendsen 2015, 31–32). Novella «til» gir oss tilbakeblikk som belyser livet og relasjonen til kona og barna. Ut fra novella er det konas dødsfall som er utslagsgivende for at jeget velger å forsvinne.

Sorgen i kombinasjon med den sosiale og emosjonelle ensomheten som kommer med statusen som enkemann, gjør livet uutholdelig.

Savnet aktiverer alle sanser. Han savner lyden av kona som kommer ned trappa, lukten av henne er begynt å forsvinne og er erstattet av tøymyknerlukt: «som jeg har savnet lyden av deg når du kom ned trappen om kvelden, lukten av deg, den har begynt å forsvinne fra huset, fra kjolene dine, fra tingene dine på badet, fra rommene, fra sengetøyet jeg til slutt måtte vaske, jeg snuste inn de siste bevisene på deg fra stolene vi satt på» (184). Tilværelsen har mistet mening og retning. Sin egen 72-årsdag feirer han alene – han spiser kjøpekake alene og rett fra fatet. Dette indikerer hvordan han opplever at livet og hjemmet blir avpersonalisert på grunn av ensomheten. Tingene og hjemmet er i ferd med å bli fremmede og nøytrale. Vante ritualer har mistet sin hensikt, for hvorfor ordne til og dandere kaken eller dekke på når man må spise alene? «Jeg blåste ut lysene alene. Alle toogsytti. Kjøpte meg en kake nede i butikken, satt i stolen din, spiste kake, rett fra fatet. Så et program på teve, grein, ventet på at du skulle komme inn gjennom døren med en pakke til meg, at du skulle si *jeg hadde ikke glemt deg, jeg måtte bare bort en stund*. Da jeg la meg, var lakenene kalde, de luktet tøymykner» (184). Undersøkelser utført av sosiologen Jenny Hockey, helseforskeren Bridget Penhale og geografen David Sibley viser blant annet at «older adults may manage and maintain personal identity *via* home space» ([2005] 2017, 138). Hjemmerommet kan fungere som «both a spatial resource *and* constraint» (Hockey, Penhale & Sibley [2005] 2017, 138). I Harstads novelle fungerer hjemmerommet først og fremst begrensende, for med tapet av kona er hjemmet endret. Lyder mangler, og det lukter annerledes. Ensomheten blir mer påtrengende i det huset som ikke lenger føles som hans hjem. Dermed forsterkes savnet og sorgen av at også huset mangler kona.

I boka *Rites de passage* (1909) har etnologen Arnold van Gennep utviklet innsikter i overgangen mellom liv og død. Genneps teorier er siden videreutviklet av Victor Turner under hans observasjoner av enkle stammesamfunn, publisert i boka *The Ritual Process*. Gennep og Turner opererer med tre ulike stadier. Først kommer atskillelsen, deretter terskelen (liminalfasen) og til slutt det de kaller integrasjon (Gennep [1909] 1999; Turner 1969). Konas død og det valget å forsvinne i luftballongen representerer jegets atskillelse fra sin tilværelse, sin familie, sitt nettverk, sitt liv. Terskelen, det Gennep og Turner kaller liminalfasen og Bakken kaller overgangsfasen, er særlig aktuell og interessant fordi den fasen «begrepsfester det som inntreer på det tidspunkt i livet hvor vi blir *ensidig avhengige* av andre mennesker for å kunne leve» (Bakken 2014, 43). Liminalfasen er en mellomtilstand, eller det Mary Douglas (1966) kaller en verken–eller-tilstand, det

Gennep, Turner og Bakken ser som en kritisk tvetydig og farlig tilstand. Farlig fordi man i denne fasen er fysisk synlig, men sosialt sett er man så å si usynlig. Man er ikke lenger klassifisert som den personen man var, men heller ikke ennå klassifisert som noe annet, man har en flytende dobbel status (Bakken 2014, 43). Harstads jeg føler seg sosialt død, og hans følelse av å leve i en overgang mellom liv og død fremheves av at ordet «ingen» og «ingenting» blir repetert, som når det står: «det er ingen som svarer» (178, 189), «ingenting hender» (185) og «det er ingen som kan komme» (186). Slik signaliserer han at han ikke opplever tilstedeværelse og støtte fra sine omgivelser.

Han er preget av det psykologen Margaret S. Stroebe kaller «tapsorientering». Som nevnt i kapitlet *Tap og sorg* har Stroebe sammen med en rekke forskere utviklet «tosporsmodellen for sorgmestring», som beskriver hvordan den sørgende pendler mellom to spor, mellom «tapsorientering» og «gjenoppbyggingsorientering» (Stroebe 2009; jf. også Dyregrov, Plyhn & Dieserud 2010, 188–189). Men Harstads enkemann pendler ikke mellom de to orienteringene, han er i sorgen og lar seg overvelde av den. Han fastholder relasjonen til den avdøde, og han unngår å omstille seg. Han gjør ikke nye ting, han tar ikke friminutt fra sorgen, han holder ikke sorgen på avstand, han etablerer ingen nye roller eller relasjoner, og han foretar ingen aktive livsendringer – bortsett fra å velge bort livet. Han lar livsfortellingen stoppe opp. Da kona døde, forsvant hans livsvitne (jf. Gran 2019, 146). Da forsvant også selvoppholdelsesdriften.

Å VÆRE EN BYRDE – GENERASJON OVERFLØDIG?

Følelsen av ensomhet blir tyngre å bære når man samtidig føler seg som en byrde. Datteren unnskylder sitt manglende bursdagsbesøk med at hun var oppholdt av jobben: «Marianne ringte senere på kvelden, hun beklaget, måtte være på jobb, det var direktesending, men jeg fant aldri kanalen» (Harstad [2002] 2009, 184–185). Det blir det antydnet at hun fant på en unnskyldning, noe som forsterker hans følelse av å være overflødig, av å være en byrde. Barna har nok med sitt liv og sin sorg, og faren er blitt en de må besøke fordi han er alene, ikke fordi de har lyst. Det vil kunne prege både relasjonen og utbyttet av samværet. Når han mistenker datteren for å konstruere unnskyldninger, fremhever det at han føler seg til overs og ikke som en viktig del av barnas liv. Han er redusert til en plikt de ikke finner tid til å besøke så mye og så helhjertet som han trenger i tilværelsen som nybakt enkemann.

I prinsippet skal den norske velferdsstaten ha det apparatet og de midlene som skal til for å passe på alle som trenger omsorg og støtte. Men velferdsstaten kan ikke kompensere for tapet av de nærmeste, de man savner lukten av, de man bare

er sammen med. Her er velferdsstaten uegnet, utilstrekkelig. Som erstatning for det tradisjonelle bondesamfunnet eller samfunn med storfamilien som støttende struktur kommer velferdsstaten og dens tilbud til kort når det gjelder emosjonell og sosial omsorg. De gamle blir til overs-generasjonen; de som er mer til byrde enn til nytte, og som dermed finner liten grunn til å leve.

Som nevnt tidligere hevder geriater Peter F. Hjort at vi som gamle får det sosiale nettverket vi fortjener (2010, 24). Men hvis ens nærmeste dør før en, handler det ikke om hvilket nettverk man har gjort seg fortjent til å ha. Gammel eller ung. Man trenger andre, men ofte ikke hvem som helst. *Utenforperspektivet* – «jeg blir utenfor det store (friske) fellesskapet» – preger tilværelsen til Harstads enkemann og til dels avhengighetsperspektivet («jeg blir avhengig av andres hjelp»; Hjort 2010, 24–25), siden han med tapet av kona vil bli avhengig av andres hjelp i enkelte situasjoner.

At kona var en essensiell del av jegets liv blir synlig gjennom hans fortelling om det som var, som ikke lenger er. Vennen Oskar er riktignok en nær venn som har vært der gjennom mange år. Det var Oskar som ordnet ballongen for ham, både for 36 år siden, da de kjøpte den sammen i Sverige, og nå. Oskar er viktig for jeget som presiserer at Oskar visste og vet hva jeget trengte og trenger. Oskar forsto det jeget ikke engang kunne snakke med kona om («han visste hva jeg trengte, men jeg kunne ikke snakke med deg om det», 182). Det forklarer også hvorfor Oskar hjelper jeget med å forsvinne, uten å forsøke å stoppe ham: «Oskar kom bort for å hjelpe [...] han gjorde det meste» (183). Etter begravelsen til kona er det Oskar som «går inn på kjøkkenet for å trakte mer kaffe» (187). Men det var primært kona, Aurora, som hadde et stort sosialt nettverk, som jeget ble en del av. «[D]u hadde så mange venner» og «du hadde vennene dine med deg», tenker han om da de møttes for snart 51 år siden (178, 179). «Jeg fikk bli med *dere*» (188, min utheving), står det, som om han hele tiden var litt utenfor, en som fikk bli med kun som kjæresten til Aurora, ikke i rollen som seg selv, som en likeverdig del av gruppa. Sosialt sett har han vært mer avhengig av kona og hennes nettverk enn omvendt: «Har du tenkt på at jeg aldri gjorde det noe bra på egen hånd? Når jeg var alene?» tenker han mens han stiger oppover for å finne kona (189). Situasjonen er klassisk og representativ: Mens kvinnen har et større nettverk å lene seg på, mister mannen nettverket når han mister kona. Når Harstads jeg føler seg til overs og som en byrde overfor barna, gir det svekket frihets- og verdighetsfølelse.

Samspeillet mellom svekket sosial tilhørighet og opplevelsen av å være en byrde kan forklare hvorfor Harstads mann har utviklet selvmordstanker. Men bare et mindretall av dem med selvmordstanker dør av selvmord. «Det er når manglende tilhørighet, opplevelse av å være en byrde og evne til alvorlig selvskade er sterkt

til stede samtidig, at personer kan dø av selvmord» (Siqueland 2017, 16). Den tredje faktoren, evne til å skade seg selv alvorlig, er altså nødvendig.

EVNEN TIL Å GJENNOMFØRE SELVMORD

Som enkemann er livet redusert til venting: «Vente. Og ingenting hender» (185). Det blir lettere å forsvinne enn å vente. Men han fremstår ikke som en med sterk evne til skade seg selv. Han hadde gode dager og spennende planer inntil kona brått ble syk og døde (185). Kanskje var og er planen med luftballongen bare å rømme, slik René-Arnaud Rollier flyktet fra et beleiret Paris i en luftballong i 1870 og havarerte et sted i Telemark på grunn av storm. Å ta sitt eget liv synes ikke å være noe han har planlagt lenge. Snarere hadde han planlagt oppussing og en lang reise (185). De var på vei inn i en ny fase: «Bli gammel sammen med deg. Jeg hadde lagt så mange planer» (185). Det å begå selvmord fremstår som en sterk kontrast til hans tidligere planer om å reise og pusse opp, og denne handlingen fremstår ikke som noe han grundig og lenge har planlagt. Men han har valgt en tilsynelatende eventyrlig og hyggelig metode siden han forsvinner i en luftballong. Samtidig fremstår luftballongen som en backup-plan siden vi får vite at han har hatt den i hemmelig beredskap i 36 år:

Det var Oskar som ordnet ballongen for meg, han hadde drevet med det lenge, og han visste hva jeg trengte, men jeg kunne ikke snakke med deg om det, du hadde vel snakket meg fra det, men vi dro ikke på fisketur den helgen, vi dro til Sverige og kjøpte ballong, kurv, gassbeholdere og det som trengtes, og jeg gjemte det hele nede i kjelleren, ballongen brettet og kurven lagt sammen, alt sto i det innerste rommet der nede i seksogtredve år, og i morges låste jeg opp rommet, i morges gikk jeg inn og hentet det hele, trakk det med meg ut på plenen, i dag, i februar, og jeg var redd for at utstyret ikke skulle virke, men det gjorde det. (182)

Han er midt i den tredje alder (65–80 år), en fase som i vår tid ikke nødvendigvis er siste fase av livet. Når han må gå inn i alderdommen alene, blir det fremstilt som umulig. Og beredskapsplanen antyder at han har hatt planer om å rømme eller forsvinne også tidligere. Eller han har hatt behov for å holde den muligheten åpen.

Absurd nok har han pakket med seg en koffert med ting man normalt trenger på reise. Deriblant barbersaker, noe man kan anta han har med som en reserveplan? I tillegg er han primært orientert om fortiden, han tenker ikke eksplisitt på det å skulle dø. Slik viser han evne til å gjennomføre fordi han konsentrerer seg om

kona og det å komme seg til henne mens han presiserer og overbeviser seg selv om at dette utfallet ikke har noe å si for dem som er igjen. Han synes å fortrenge at han er i ferd med å velge å dø. Han tenker at det ikke er trist at han forsvinner, siden det jo hele tiden fødes nye mennesker å bli glad i: «Jeg forsvinner. Det er ingenting å være lei seg for. Hele tiden fødes mennesker man kan elske, hele tiden» (186). Men selv er han ikke interessert i samme rasjonalisering, i å finne andre han kan elske, andre som kan lindre ensomheten. Det blir ikke lansert som et alternativ.

Mens han forsvinner, kaster han ut bilder for å spre spor og minner og sikre at noen vil huske ham og kona, lure på hvem de var. De retrospektive innslagene får en viktig funksjon idet de forklarer hvor sterkt knyttet han var til kona, og dermed hvorfor nåtiden synes vanskelig. Samtidig blir ikke fortiden og ekteskapet glorifisert, vi får også høre om de vanskelige dagene:

Jeg står i luftballongen nå og jeg stiger, stiger, opp mot deg og du er et sted der oppe, står der og smiler, det var fine år, og et eller annet sted der nede levde vi og klart det var vanskelige følelser innimellom og middagstallerkener som gikk i veggene, unger som grein, som skulle kjøres til fotballtrening, det var korpsmusikk og syttende mai, tur hver søndag, pannekaker om tirsdagene, og jeg trengte ofte tid for meg selv, men jeg trenger det ikke nå lenger. (179)

Det er klart det ikke bare var fine dager, klart jeg var på grensen til å hate deg innimellom, slik du var i nærheten av, eller kanskje hatet meg enkelte dager, klart jeg visste at du satt der inne og grein på vaskerommet og jeg klippet ned hele hekken før jeg kom inn og hentet deg. Jeg vet det. Men det har ingenting å si. (188)

I ettertidens lys fremstår selv de vanskelige dagene som fine, som noe han lengter tilbake til. Nå som han har tid for seg selv, trenger han det ikke lenger. Det gjør det lettere å gjennomføre.

«Jeg forsvinner» er denne novellas refreng. Til tross for jegets lengsel etter kona signaliserer verbet «forsvinne» en relasjon til det og dem han forlater. Mellom linjene kan vi ane at det er tøft å forlate Oskar: «og han sa ha det, og jeg sa ha det og så forsvant han under meg, sto og smilte oppover og vinket, Oskar, og her er jeg nå, *her*, her oppe, og det begynner å bli kaldt, luften har begynt å bli tynnere, men det har sluttet å snø, og jeg kan se hele byen, lysene» (184, min utheving). Det at de bare klarer å si ha det, at Oskars navn står alene, mens jeget gjentar «her», som en motsetning til der Oskar er, disse små signalene antyder at jeget

ikke er likegyldig overfor dem han forlater. Men han føler seg ferdig, han opplever at det ikke er mer igjen av livet:

Det å ha gjort sitt. Gitt ungene trygg oppvekst, sommerferier i bil og hender å holde i, jobbet i årevis, klippet plenen i hagen om sommeren. Pyntet juletrær. Stemt for og imot EF, EU, det å ha gjort sitt, og så bare gå i stuen en morgen, etter at din kone er død og det bare er deg igjen, en morgen, gå ned trappen, inn på kjøkkenet, hvislende, symfoniske tøfler over gulvet, sette på kaffen, sette seg i stolen. Vente. Og ingenting hender. (185)

Formuleringen «å ha gjort sitt», repetisjonen av ordet «bare» samt ordet «vente» stilt opp for seg selv, fremhever hvordan situasjonen oppleves. Særlig adverbet «bare» i dette tekstpartiet understreker med betydningen «ikke mer enn» hvordan han opplever at det ikke er mer å gjøre, ikke mer å vente på. Rom kan være affektivt ladet og emosjonelt kodet (jf. Andersen 2019, 38). Hjemmet som affektivt rom er blitt et annet nå som han bor der alene. Den emosjonelle kodingen av stedet er endret; lukten av kona er erstattet av nøytrale lukter, hjemmet er bare blitt til et sted der ingenting er av betydning for ham lenger. Normaliteten er brutt, noe som fremheves av hvordan hjemmet er endret som affektivt rom; hjemmet er blitt nøytralt, tomt, selv lukten er en annen. Det konkrete hjemmerommet speiler slik hans mentale rom: Hjemmet ble tømt for mening da kona døde, og han føler seg ferdig og overlatt til seg selv. Tilknytningen til hjemmet så vel som livets mening ble svekket med tapet av kona. Det gjør det *mulig* for ham å velge å forsvinne. Denne handlingen bekrefter forskningens funn: Tap av partner øker risikoen for at eldre begår selvmord, spesielt for menn, presiserer Kjølseth (2014, 70). Tapet av kona oppleves forståelig nok som en krise, og i kjølvannet av en krise vil mange kunne reagere ved å ville dø, slik psykiater Herbert Hendin fremhever ([1997] 1998, 32). Når han i tillegg føler seg som en byrde, øker viljen til å gjennomføre selvmordet.

SELVMORDET SOM REDNING?

Det er ikke nytt at den gamle velger eller presses til selvmord. Fra virkeligheten kan vi nevne ættedrap som følge av at man var en unyttig munn å mette, det ble nødvendig å fremprovosere den ulønnsomme gamles død ved å ekskludere vedkommende fra fellesskapet eller presse utfor et stup (Bakken 2014, 35–45). Fra litteraturen kan vi trekke frem Henrik Ibsens byggmester Solness fra dramaet med samme navn (1892), som stiger til topps i et tårn og faller like ned i et steinbrudd og dør. Slik slipper han det æresfall som kommer når ungdommen tar over.

Hovedpersonen i Kjell Askildsens novelle «En plutselig frigjørende tanke» fra samlingen med samme tittel (1987) har også en del til felles med Harstads jeg. Han er gammel (eldre enn 83), enkemann og ensom. Interessant nok bor han i en kjeller med bare ett vindu, hvorfra han ser verden utenfor nedenfra. Han ser følgelig bare bena og underkroppen på dem som passerer. I tillegg ligger huset der han bor, treffende nok i en blindgate, så det er lite trafikk der og dermed få som kan se ham eller tilfeldig komme forbi. Plasseringen av Askildsens jeg er signifikant og fremhever hans utenforskap. Slik minner han om samtlige av Askildsens gamle menn, som ifølge Per Thomas Andersen er «nesten bestandig innbitt misantropiske» (2019, 47). Askildsens Thomas F opplever eksempelvis livet som en plage, der enkeltord bidrar til å skape den særegne askildske fandanivoldske og humoristiske tonen, som når adverbene «for» og «altfor» fremhever Thomas Fs livsholdning: «Jeg er mange og åtti år, det er for lite. Jeg er altfor frisk, enda jeg ikke har noe videre å være frisk for. Men livet vil ikke gi slipp på meg. Den som ikke har noe å leve for, har ikke noe å dø for. Kanskje det er derfor» (Askildsen 1983, 43).

Thomas F har mye til felles med jeget i «En plutselig frigjørende tanke». Hans daglige gjøremål er en rusletur til parken, der han pleier å få sitte i fred. Men noe nytt inntreffer i løpet av novellas historie; en annen eldre mann, en pensjonert dommer på 83, setter seg ned på samme benk. Han vil også være i fred. Likevel fortsetter begge å komme til samme benk i samme park flere dager på rad. Motvillig oppdager jeget at han setter pris på møtene på benken:

Da jeg våknet neste morgen, regnet det. Det er for svakt å si at jeg var skuffet. Men da det led ut på dagen og regnværet ikke ga seg, ble det klart for meg at jeg kom til å gå til parken, uansett. Jeg ville ikke kunne noe annet. Det var ikke om å gjøre for meg at han også kom, det var ikke det. Det var bare det at hvis han kom, ville jeg, måtte jeg være der. Og da jeg satt der på den våte benken, i regnværet, håpet jeg til og med at han ikke kom; det var noe avslørende, noe ublutt ved det å sitte der så helt alene i en regnvåt park.

Men han kom – visste jeg det ikke.

(Askildsen [1987] 2009, 52)

Møtene, selv når de er tause, genererer nye erkjennelser i jeget: «Vi satt tause; jeg tenkte på mitt fattigslige liv og ble melankolsk» (Askildsen [1987] 2009, 52). Den pensjonerte dommeren opplever pensjonisttilværelsen som meningsløs:

Å, den er ikke mye å skryte av. Uvirksomheten, vet De, de lange ørkesløse dagene.

Ja, tiden vil ikke gå.

Og den er det eneste som gjenstår.

Tid som blir for lang, kanskje fylt av sykdom som gjør den enda lenger, så er det slutt. Og når det endelig kommer så langt, så tenker vi: for et meningsløst liv.

(*Askildsen [1987] 2009, 59*)

Med denne uttalelsen blir det klart for Askildsens jeg hvor ensom og tungsinnet han føler seg. «Og der og da, før jeg var ute av parken, visste jeg at jeg ville dø» (Askildsen [1987] 2009, 60). Han opplever det som befriende å oppdage at han *kan* ta livet av seg, at døden ikke er en trussel. Han har funnet en løsning på miseren og er lettet. «Noe inni meg smilte.» Det er tomheten som er skremmende, og den er knyttet til livet, som preges av ensomhet og identiske dager, der den fremmede mannen fra benken er hans «eneste nær sagt etterlatte» ([1987] 2009, 62). Novella slutter åpent, men muligens velger han å avslutte eget liv, og det er én tanke som overskygger alle andre tanker: «Hvorfor har jeg ikke gjort dette for lenge siden», tenker han ([1987] 2009, 63).

Harstads jeg uttrykker ikke en like tydelig lettelse, samtidig er det lengselen etter Aurora og det livet som var, og lengselen bort fra det livet han nå satt igjen med alene, som driver ham. Slik sett kan valget om å forsvinne forstås som en form for lettelse. Skomsvolds romantittel *Jo fortere jeg går, jo mindre er jeg* (2009) signaliserer noe av den samme bevegelsen eller utviklingen Harstads «til» fremstiller. Lest opp mot slutten der Mathea går ut i vannet og blir borte, er det jo nettopp slik. Jo fortere hun går ut i vannet og lar det omslutte seg, desto mindre er hun til stede i det livet der hun ikke lever, bare eksisterer og venter. Både Harstads jeg og Skomsvolds Mathea velger altså den løsningen som Askildens jeg blir lettet over å oppdage som en mulighet.

Mathea i Skomsvolds roman har også nylig blitt enke, men de tilbakelagte handlingene, som begravelsen, er diffust og forvirrende fremstilt. Det er derfor vanskelig å vite eksakt hvor lenge hun har vært enke. Mathea mangler nettverk, og hun har ingen barn. Selv naboen har hun så å si ingen kontakt med. Hun lever i et vakuum og håper at noen kan ringe på (2009, 107). Likevel kommer det brått på at Mathea velger å drukne idet romanen slutter. Samtidig synes det forståelig, for beslutningen gir mening med grunnlag i hvordan hennes hverdag fremstilles: Hennes liv fremtrer som ensomt og monotont, og hun streber etter å fylle hverdagen med mening. Men dette avsluttende valget oppleves like fullt som et impulsivt valg.

Selv mordet fremstår som en befriende løsning hos Askildsen, Harstad og Skomsvold. Men for hvem er selvmordet mest frigjørende når den som tar eget liv, er gammel? For den gamle selv, for samfunnet eller de pårørende? Det finnes selvfølgelig ikke et klart svar på dette, men vi trenger dette utfordrende spørsmålet, ikke minst fordi det å snakke om eldres selvmord fremstår som et større tabu enn det å snakke om yngre menneskers selvmord.

ELDRES SELVMORD – ET UNDERKOMMUNISERT TABU

De siste årene har antall selvmord blant eldre ligget på mellom 75 og 100 i året. Det finnes ikke gode registreringer av selvmordsforsøk blant eldre, men internasjonale studier viser at det blir gjennomført rundt fire selvmordsforsøk for hvert selvmord. «– Det tilsier at det er rundt 400–500 selvmordsforsøk blant eldre i året», sier geriater Ildri Kjølseth til sykepleien.no (Dolonen 2016), som i 2014 utga boka *Eldre og selvmord*, en bearbeidet versjon av hennes doktoravhandling. Hennes bok er et viktig bidrag til forskning på eldres selvmord samtidig som hennes arbeid har bidratt til å synliggjøre temaet. Selvmord blant eldre er et underkommunisert problem i Norge. Helsepersonell mangler kunnskap, og mange eldre får dermed ikke den hjelpen de trenger. Kjølseth mener derfor det er god grunn til å mistenke mørketall i selvmordsstatistikken. En av forklaringene på at vi kan anta at statistikken skjuler store mørketall, blir tematisert i Ingvild Holviks roman *Premien for alt*, der den eldre mannen Kåre nylig er død. Kåres bror Albert aner at det ikke var en naturlig død: «Eg trur vel han framskunda det litt» (Holvik 2017, 195). Albert vet at broren tenkte på selvmord, men han trodde Kåre var for syk til å gjennomføre det. Albert antyder at broren fikk litt hjelp av kona Mariann. Romanens hovedperson blir opprørt, mener det var en uverdigg slutt på livet, at Albert må anmelde saken. Men det vil ikke Albert. Han ser ingen hensikt, kona har hatt nok å stri med, Kåre er uansett død nå, og han var «krystallklar i knollen» (2017, 195) – ergo var dette Kåres valg, hans egen vilje, mener Albert. Skaden er skjedd, og de pårørende er i sorg. Derfor er det enklere å la saker som dette ligge og ikke rapportere, noe som kan forklare potensielle mørketall. Ofte vet man heller ikke om det var naturlig død eller selvmord. Eller mord for den del.

Men hvordan kan vi forebygge selvmord blant eldre? Ifølge Kjølseth handler forebygging om å fjerne eller redusere risikofaktorer og styrke beskyttende faktorer. Men forebygging overfor eldre mennesker har ikke vært et eget tema i Norge, verken i faglige eller i offentlige debatter. I retningslinjer fra 2008 om forebygging av selvmord i psykisk helsevern, blir eksempelvis ikke de eldre engang nevnt (Dolonen 2016). Undersøkelser viser dessuten at eldre blir nedprioritert i DPS-

systemet (Krüger 2008, 14–15; Kjølseth 2014, 11), og enkelte tilbud om profesjonell sorghjelp i helsevesenet har en øvre aldersgrense på 60/65 år. Dette signaliserer at mennesket er mindre viktig og mindre verdt straks det beveger seg inn i alderdommen. Disse opplysningene harmonerer ikke med den norske velferdsstatens ideal om å hjelpe blant andre eldre som lider av sosial nød. Særlig avvisningen av eldre i sorg er nedverdiggende, som om sorgen verken kvalifiserer eller anerkjennes straks man befinner seg i den alderen der flest mister sine nærmeste. Som om man vil gardere seg mot å måtte trøste og hjelpe for mange eldre.

«Leve», en støtteorganisasjon for etterlatte etter selvmord, har knapt hatt kontakt med etterlatte etter selvmord blant dem over 65 (Kjølseth 2014, 11). Pårørende så vel som samfunnet bidrar slik til å usynliggjøre, bagatellisere og tabuisere selvmord begått av eldre – som om de ikke teller fordi de uansett snart ville ha dødd av naturlige årsaker. Alderdom er et relativt begrep (jf. Kjølseth 2014, 11). Mens en 45-åring var gammel på 1800-tallet, er ikke spreke 70-åringer videre alderspreget i dagens samfunn. Likevel opererer vi fortsatt med en grense på «over 65» for når alderdommen tar til. Denne definisjonen blir stadig utfordret av økende helsealder og levealder. Avvisningen av dem over 65 i sorg og dem over 65 med selvmordstanker synliggjør hvor problematisk det er å operere med denne typen aldersgrenser, selv om den nok er praktisk nok for velferdsstaten. Og her kommer litteraturens rolle inn. Den kan synliggjøre neglisjeringen av eldres sorg og ensomhet, noe spesielt forfatterne Harstad (2002), Skomsvold (2009) og Skogstad (2018) bidrar til.

Flere faktorer usynliggjør at eldre mennesker begår selvmord: Obduksjoner blir sjeldnere utført når eldre dør, dødsfall blir noen ganger ikke oppført som selvmord selv om det foreligger mistanke, og eldre har ofte mange sykdommer som kompliserer antagelsen om dødsårsak (Dolonen 2016). Kanskje underkommuniserer man også mistanke om selvmord ene og alene for å skåne de pårørende. Både leger og sykepleiere er tilbøyelige til å se selvmordstanker hos syke eldre som normalt, som en naturlig del av det å møte sin alderdom. Mange er plaget av smerter eller har svekket livskvalitet av andre grunner og uttrykker direkte eller indirekte at man er trøtt av livet, at man ønsker å slippe. Dermed får selvmordstanker lett en annen valør eller status. Mottagerne er tilvente, og dødsønskene er forståelige, og verken sjokkerende eller overraskende. Dermed blir den eldre heller ikke møtt med samme alvor som når et ungt menneske uttrykker de samme dødsønskene. Man ser kanskje ingen grunn til eller mulighet for å hjelpe?

I den norske velferdsstaten bidrar alle via skatter og avgifter til at også alle eldre, fattige som rike, skal kunne leve best mulig frem til vi dør. Men til tross for at de nordiske landene er eksepsjonelle ved at de har satset på offentlig omsorg for

eldre, er det spesielt menn over 85 år som ofte topper selvmordsstatistikken (Folkehelseinstituttet 2013; Bakken 2014, 48). I flere land er det de eldste mennene (over 80–85 år) som er mest utsatt. Disse opplysningene er viktige for forståelsen av årsaksforhold og for utarbeiding av forebyggingsstrategier (Kjølseth 2014, 37). Studier har avdekket at eldre menn har gått til legen i forkant av et selvmord, men de snakker om andre ting, forteller Annie Norevik, spesialkonsulent ved Ressurs-senter for vold, traumatisk stress og selvmordsforebygging til NRK (Arnesen & Svendseid 2018). Dermed er avtabuisering, språk og anledning for å snakke om vanskelige tanker og følelser av betydning i forebyggingsarbeidet. Eldre som begår selvmord, er dessuten svært målrettet når de først forsøker. Ett av fire selvmordsforsøk blant eldre lykkes, mot én av tjue blant unge, fremhever Norevik. Statistikk for selvmord begått av kvinner bosatt i Bergen og Oslo viser at det for perioden 2014 til 2016 var flere kvinner over 50 år enn kvinner under 29 år som tok livet sitt. Eldre har ifølge både Kjølseth og Norevik vanskelig for å be om hjelp (Arnesen & Svendseid 2018). Derfor må vi være oppmerksomme på at kjønnsforskjellene også kan være i utvikling ettersom nye generasjoner blir eldre.

I boka *Gerontocide* (2001) spør Mike Brogden om det er en sammenheng mellom det økte antall eldre som lever lenger, knapphet på offentlige ressurser og individuering i betydningen økt frigjøring fra troen på at livet er oss gitt av Gud. Brogden mener å se at de tre utviklingstrekkene samlet har økt oppslutningen om selvvalgt død samt økt forventningene om assistert død blant gamle i Europa (Brogden 2001, 27–33; se også Bakken 2014, 48).

Selvmordsraten blant eldre menn er særlig høy i Ungarn, Østerrike og i de baltiske landene – i Litauen er selvmordsraten eksempelvis på 91,9, for menn mellom 65–74 år og 80,2 for dem over 75 år. I Østerrike er den 47,6 for dem mellom 65–74 år og 93,1 for dem over 75 år. Kanskje indikerer tallene at det er i disse landene den maskuline æreskulturen er sterkest? Det verdighetsfallet alderdommen kan bringe med seg, kan være ydmykende og skremmende nok til at særlig menn velger å avslutte eget liv. Selvmordsratene blant eldre i Spania og Italia ligger lavere. Kjølseth antar at religiøs tilknytning kan være en årsak til bedre tall i middelhavslandene (2014, 38). Men da er det overraskende at Storbritannia har lave tall (bare 8,7 for dem mellom 65–74 og 10,4 for dem over 75 år). Irland har også lave tall. Pubkulturen kan være en sosial arena som motvirker ensomhet og isolasjon. I USA er det også menn over 75 år som har høyest selvmordsrate (40,7). I de nordiske landene er det Danmark og Finland som har høyest selvmordstall. Island, derimot, hadde ingen registrerte forekomster av selvmord blant eldre i aldersgruppen over 75 år. Det er vanskelig å forklare og forstå forskjellene. På 1960-tallet forsøkte den amerikanske psykiateren Herbert Hendin å forklare den enda større

forskjellen som da rådet mellom de skandinaviske landene ut fra de nasjonale karakterene. Men foreløpig har man ikke kommet nærmere noe svar på hvilke kulturelle forskjeller som spiller en rolle. Dagens tall viser at danske menn er mer utsatt enn norske menn. Tolkningen av disse tallene har vært at selvbestemmelse står sterkt i danskers bevissthet, noe som påvirker deres syn på egen rett til å bestemme over egen livsavslutning (jf. Kjølsseth 2014, 39).

Det er ikke uvanlig at lege eller sykepleier ikke ser det som tragisk at den gamle har valgt å avslutte sitt eget liv. Man uttrykker kan hende også respekt for et slikt valg. Men det er viktig å skille mellom aksept og forståelse. Hvilke holdninger man har, avgjør om man kan bidra til å forebygge eller hjelpe. Forståelse åpner for kommunikasjon om hva som er viktigst for den eldre, og det gjør det mulig å sette inn tiltak. Hvis forståelse fører til aksept for situasjonen, kan den eldre fratras all mulighet for hjelp. Forståelse kan igangsette aktivitet, mens aksept kan virke passiviserende, fremhever Kjølsseth (Dolonen 2016). Det som særlig skiller Eldres selvmord fra unges selvmord, er at det kan være mer forståelig at den eldre ønsker å dø. Forståelse skaper aksept. Men hva skjer med et samfunn som slår seg til ro med å akseptere at noen velger å dø? Vil det oppleves som et valg, eller vil man føle seg tvunget til å velge en annen utgang enn naturlig død? Vil aksept kunne føre til at vi ikke bryr oss? «The fact that a patient finds relief in the prospect of death is not a sign that the decision is appropriate», fremhever Herbert Hendin ([1997] 1998, 36). Mennesker som er hjelpesløse eller alvorlig syke, vil være sårbare for innflytelse og tvang fra både helsepersonell og pårørende (Hendin [1997] 1998, 49). De som eventuelt assisterer selvmordet, «are celebrated as enhancing the dignity of the patient, who is usually presented as heroic, fully independent figure» (Hendin [1997] 1998, 50). Assisteret selvmord og barmhjertighetsdrap (eutanasia) blir en måte å håndtere frustrasjonen over ikke å kunne kurere sykdom eller løse vanskelige livsproblemer (Hendin [1997] 1998, 37). Fremprovosert død kan hindre utøvelsen av medmenneskelig omsorg så vel som utviklingen av palliativ medisin, altså lindrende behandling.

Harstads novelle fremstiller en del av de signaler og situasjoner vi skal være særlig oppmerksomme på når noen er i faresonen for å begå selvmord. Ildri Kjølsseth gir belegg til hvor relevant Harstads novelle er når hun påpeker at særlig eldre som er i en problematisk livssituasjon, og som direkte gir uttrykk for dødsønsker, er i en utsatt posisjon. Har man mistanke, skal man ikke være redd for å spørre direkte. Blir man avvist, må man opparbeide seg et tillitsforhold. Man må finne ut hvorfor pasienten vegrer seg, og om det kan være noen form for hjelp som den eldre vil kunne akseptere. Man kan ikke hindre alle selvmord blant eldre, men med mer kunnskap og økt bevissthet hos både helsepersonell og blant folk flest kan

mange få hjelp, slik at færre må dø på en måte som jo er belastende for alle som er både direkte og indirekte involvert (Dolonen 2016). «På et vis bekrefter selvmord hos eldre at det er grunn til å frykte alderdommen», sier Kjøelseth til sykepleien.no (Dolonen 2016). Litterære selvmordshistorier er dystopiske på vegne av alle som får leve lenge, siden de fremstiller undergang og negativ utvikling. De bekrefter at det er grunn til å frykte alderdommen (jf. Bakken 2014; Dolonen 2016). Samtidig kan selvmordshistorier leses som en kritikk av det støtteapparatet man forventer at en velferdsstat skal kunne mobilisere. Lest som dystopi kan litterære selvmordshistorier synliggjøre en utfordring som vil kunne tilta i takt med at den eldre delen av befolkningen blir stadig større. Eldres selvmord kan ses som vår tids ættestup, noe gamle mennesker har blitt utsatt for i en del kulturer straks de var redusert til en byrde (Bakken 2014, 39). Når de over 65 ikke tilbys sorg-hjelp, når man over en viss alder ikke får samme helsehjelp som en yngre person, eksisterer mange av de samme alderistiske holdningene fortsatt i vårt velferds-samfunn, noe som svekker muligheten til å bli gammel med æren i behold.

Litteraturen bekrefter det som det er mest nærliggende å anta, at de eldre som velger å ta sitt eget liv, føler seg til overs, umyndiggjort, ensomme eller som en byrde. Selvmordet, eller tanken om at man kan velge selvmordet, kan dermed oppleves som befriende. Den norske velferdsstaten burde i prinsippet være eksepsjonelt god til å ta vare på sine borgere. Når såpass mange i et lite land ikke lenger ønsker å leve, er årsakene nyttig og viktig informasjon for at velferdsstaten skal kunne forebygge og forbedre seg. Når velferdsstaten vil garantere at man i alderdommen skal kunne få hjelp når helsen svikter eller når man lider sosial nød, er det i praksis en garanti som kun vedgår de sterkt pleietrengende som dermed må fanges opp av helsesystemet. Hvorfor den gamle ønsker å dø, er nyttig kunnskap om når velferdsstatens representanter på eget initiativ skal være særlig oppmerksomme overfor dem som ikke nødvendigvis aktivt oppsøker hjelp selv. Men hvem har og tar ansvar for å se de såkalt velfungerende eldre, som sørger, som er ensomme, som lider, men som strengt tatt har alle muligheter til å klare seg ellers? Den norske velferdsstatens solidariske prinsipp om at alle har lik rett på hjelp, synes viktig og godt. Men den såkalt rettfærdige «defamiliseringen» kan svekke de nærmestes ansvarsfølelse. De fleste gamle trenger mer enn hva velferdsstaten kan tilby, man trenger kombinasjonen av velferdsapparatet og støtte fra sine nærmeste for å bli godt ivaretatt. Men velferdsstaten har primært etablert et apparat for dem som er syke og pleietrengende, og dermed i siste fase av livet. De som klarer seg godt fordi de er fysisk spreke og mentalt klare, men som lider av ensomhet, sorg, tap, er primært prisgitt seg selv og eget nettverk.

Espeland, Hagen, Hjelmeland og Knizek betoner betydningen av omsorg. Den selvmordstruede skal føle seg trygg og godt ivaretatt, få anledning til å dele sin smerte og sine problemer og slik få håp om at det er mulig å få hjelp. Man trenger å møte omsorg for å ta kontakt når fortvilelsen øker. Manglende omsorg kan gi økt følelse av håpløshet og medføre økt selvmordsatferd (Espeland, Hagen, Hjelmeland & Knizek 2018, 226), noe Harstads novelle illustrerer. Hvert år tar i gjennomsnitt 110 menn under 35 år livet sitt i Norge. Få av dem mottar helsehjelp i perioden før selvmordet, og de etterlatte melder om at den allment aksepterte antagelsen om at selvmord skyldes psykisk sykdom, er et hinder for å indentifisere selvmordsrisiko. Selvmordskrisen er knyttet til relasjonelle forhold, derfor er det ikke nok å oppsøke helsehjelp (Rasmussen & Dieserud 2018, 238). Funn i undersøkelser foretatt av Folkehelseinstituttet utfordrer dagens forebyggingsmodell. Helsetjenesten mangler kunnskap om selvmord hos mennesker med høy mestringsevne, og de mangler et apparat for hvordan hjelpe dem som opplever livsbelastninger knyttet til relasjonelle vansker (Rasmussen & Dieserud 2018, 238–239). Når både yngre og eldre menn utpeker seg som særlig utsatt, peker det ut hvem som særlig trenger oppfølging i bestemte situasjoner, som når man blir enkemann, eller føler seg sosialt ensom og utenfor av andre grunner.

«Selvmordet er den mest ensomme av handlinger», fremhever Ildri Kjørseth (2014, 76). Handlingen har ingen logisk forklaring. Selv psykologisk kunnskap kan ikke gi en fullstendig forståelse, påpeker Kjørseth. Det er derfor ambisiøst å forsøke å forstå beveggrunnene for en persons selvmord (2014, 76). Jeget i Harstads novelle «til» ser ikke løsninger som gjør livet mer fristende enn døden. Ingen av de pårørende forsøker å kompensere for tapet og gi håp om at tilværelsen kan bli bedre, så vidt vi vet. Men kanskje sender han ikke ut noen signaler. Han er i sorg, det er forventet og naturlig at han ikke har det bra. Studier viser at selvmordstanker forekommer hyppigere hos kvinner enn hos menn, mens selvmordshyppigheten er paradoksalt nok størst blant mennene, og da særlig blant eldre menn. Mennene gjennomfører, kanskje fordi de tyr til mer effektive metoder (Kjørseth 2014, 36). Hvis menn finner det vanskeligere å uttrykke følelser knyttet til sorg, ensomhet og selvmordstanker, er det vanskeligere å komme dem i møte med den omsorg de måtte trenge. Litteratur kan forebygge ved å bidra til en åpenhetskultur og samtidig gjøre oss mer oppmerksomme og bevisste overfor de som er utsatte.

Litteraturen fremstiller hvordan alderdommen kan oppleves. Dermed kan vi kanskje bedre forstå hvordan vi kan forebygge utviklingen av både selvmordstanker og gjennomføringsevnen. Vi er etisk forpliktet til å hjelpe våre medmennesker til å ha et godt liv uavhengig av alder og status. Samtidig kan det føles som et svik

eller overgrep å nekte noen hjelp til å slippe. Men hvem kan avgjøre når? Dette spørsmålet mangler adekvate svar. «Det gjør vondt å leve iblant, men det er alltid noe å leve for», skriver Karl-Ove Knausgård til sin toårige datter i epilogen til romanen *Om våren* (2016, [188]). For den gamle vil ikke den klisjeen alltid kunne gi mening. Den vil snarere kunne provosere og forsterke følelsen av at selvmord er eneste utvei, for både en selv og for de pårørende. Tor Ulven berører noe av den befrielsen som særlig Harstad og Askildsen fremstiller:

Om jeg var død
nå, ville jeg ikke
ha opplevd

denne junidagens overtydelige
sol, og nesten urørlige
grønne løvverk,

jeg ville vært
alt det der.

(Ulven 1996, 15)

Vi mangler ekte vitnesbyrd om hvordan det er å dø helt alene, men litterære skildringer kan fremstille hvordan det kan føles (Simonsen 2014, 271) så vel som aktivere hva Martha Nussbaum (1997) kaller moralsk forestillingsevne. Harstads jeg ser døden som en mulighet til å finne tilbake til og være i alt det han har savnet og manglet gjennom sine fire uker som enkemann. Døden fremstilles som det han lengter etter, det som kan tilby ham akkurat det han mangler og ikke kan utstå å være foruten, til tross for barn og barnebarn og venn.

Bernhard Ellefsen fremhever at litteratur ikke kan lære oss å dø, «for hvis døden blir mindre skremmende eller mindre umulig, har den nesten helt sikkert blitt pakket inn i et forsonende slør som ikke er sannferdig» (2018, 37). Harstads novelle fremstiller ikke selvmordet som noe dramatisk, vanskelig og trist, snarere kan novella fungere som en romantisering av selvmordet. På den måten bryter novella med et annet tabu, siden det synes etisk problematisk å anerkjenne selvmordet som en legitim respons når man havner i en eksistensiell krise eller en vanskelig livssituasjon. Aksept, ufarliggjøring og normalisering fører oss til den kompliserte debatten om aktiv dødshjelp.

AKTIV DØDSHJELP

I juni 2018 vedtok Unge Høyre i Norge å gå inn for aktiv dødshjelp i særskilte tilfeller. Aktiv dødshjelp omfatter eutanasi (barmhjertighetsdrap) og assistert selvmord (SNL *dødshjelp*). Både Unge Venstre og Fremskrittspartiets ungdomsparti støtter opp om selvbestemt, frivillig dødshjelp. Ordene selvbestemt og frivillig er positivt ladet. Men når er døden selvbestemt og frivillig? Ifølge foreningen «Retten til en verdig død» ville 75 prosent av Norges befolkning ønske hjelp til å dø i en terminalfase dersom man har store smerter og ingen utsikter til bedring (Kjeldstadli 2018). Hvordan man spør, påvirker imidlertid hvilket svar man får. Ifølge Herbert Hendin vil et flertall være for aktiv dødshjelp, men han påpeker at det betyr lite annet enn at man gjerne heller vil dø uten smerte enn med. Hvis man derimot spør: «If terminally ill, would you rather be given treatment to make you comfortable or have your life ended by a physician?» vil de fleste velge å leve lengst mulig (Hendin [1997] 1998, 23).

I Spania vurderer regjeringen å tillate det man kan kalle barmhjertighetsdrap. I Belgia og Nederland er dødshjelp allerede tillatt, og legaliseringen skal ifølge professor Jan L. Bernheim ha bidratt til å forbedre den lindrende pleien (jf. Kjeldstadli 2018). Ole Peder Kjeldstadli ser legeassistert livsavslutning som en naturlig del av lindrende pleie. Han mener denne muligheten sikrer oss retten til et verdig liv helt frem til døden inntreffer. «Dødshjelp er ikke et valg mellom liv og død. Det er et valg mellom to måter å dø på», hevder Kjeldstadli (2018). Ville den norske velferdsstaten vært i stand til å legge til rette for en mer human avslutning på livet for de eldre som begår selvmord dersom aktiv dødshjelp var et alternativ? Ville det ha gitt flere hjelp til å ikke velge selvmord, og i stedet få flere gode måneder eller år før døden inntreffer, fordi man åpner for større åpenhet om ønsket om å dø? Eller ville det snarere ført til et økt press på eldre mennesker om å la seg avlive straks man ikke er til nytte og glede? Og hvem bestemmer? Hvor fritt vil valget være hvis muligheten for å dø enkelt og greit blir tilgjengelig?

I likhet med fødsel er døden og livets avslutning uforutsigbar og ukontrollerbar. Med mindre man tyr til keisersnitt og selvmord, som kan gi enkelte opplevelsen av å få kontroll over egen situasjon. Men når er det riktig å velge døden? Hvem kan ta den avgjørelsen? Og til hvilken pris? Den norske velferdsstaten har som mål å verne om borgernes ve og vel. Men er legalisering av dødshjelp mest hjelp for individet eller for dem som blir igjen og for systemet? Temaet aktiv dødshjelp aktiverer mange spørsmål og dilemmaer, det er et komplisert emne. Det kan fremstå som et godt og enkelt valg å fremskynde døden for den som uansett snart skal dø, og som allerede lider. Men det finnes ikke noe godt og entydig svar på hvorvidt det er bedre å tillate aktiv dødshjelp enn ikke å gjøre det.

Norunn Kosberg definerer begrepet aktiv dødshjelp som «handling der noen, oftest en lege, med viten og vilje tar livet av en person (oftest en alvorlig syk pasient), eller hjelper en person med å begå selvmord (ved for eksempel å stille tilveie dødbringende medisiner), etter en samtykkekompetent persons direkte forespørsel om hjelp til å dø» (Kosberg 2018, 24). Men vil det alltid være snakk om en persons entydige ønske om å dø? Og hva hvis personen ombestemmer seg, men ikke klarer å gi uttrykk for det?

Mot slutten av Frobenius' roman *Så høyt var du elsket* (2011) ønsker faren Viktor at sønnen skal hjelpe ham med å dø:

«Vær så snill.»

«Hva da?»

«Gjør det slutt.»

«Hva?»

«Morfin.»

(Frobenius 2011, 298).

Sønnen verken klarer eller vil gjøre det faren ber om. Døden er en essensiell del av livet. Den vedgår oss alle, den kommer og den forårsaker tap, sorg, ensomhet, lengsel, redsel, og for noen kanskje også lettelse. Men straks man vil ha kontroll over når døden skal inntreffe, bringer det med seg komplekse problemstillinger som mangler adekvate løsninger.

ULLMANNS NÅDE

Uvitenhet om når og hvordan vi skal dø, kan være godt for noen, skremmende for andre. I romanen *Nåde* (2002) behandler Linn Ullmann det alvorlige og overveldende temaet aktiv dødshjelp. Den pensjonerte kulturjournalisten Johan Sletten ønsker å dø med verdighet. Han er 70 år og alvorlig syk. Den unge legen som gir ham endelig beskjed, nevner ikke døden, men han bruker ordet «alarmerende». Det er behov for ny behandling, kanskje enda en operasjon. Kreften har spredt seg, og ordet «spredning» opplever Johan som en dødsdom (Ullmann 2002, 9, 11). Han er operert syv ganger og frykter det videre forløpet frem til døden. Han vil ikke være noen belastning for sin unge kone, Mai, som passende nok er lege: «Jeg er redd for ydmykelsene. Jeg vil ikke at du skal se meg sånn ... jeg er redd for å

miste kontroll. Jeg vil ikke at det siste du husker av meg skal være *stanken*» (2002, 94). I Ullmanns roman blir eventuelle forestillinger om at aktiv dødshjelp kan bidra til en verdig død, nyansert. Denne romanen er verken et debattinnlegg eller en pamflett i romanform, den presenterer flere sider av saken så vel som den ambivalens alle aktører vil kunne føle på. Men Ullmanns roman kan bidra til å vekke debatt, styrke debatt og nyansere vante synspunkter idet den både implisitt og eksplisitt lanserer spørsmål som: Hvordan kan aktiv dødshjelp skåne den døende og/eller den pårørende? Hva er en verdig død? Er en verdig død mulig? Dette er essensielle spørsmål i debatten om aktiv dødshjelp, og de er ikke minst særlig aktuelle i det norske velferdssamfunnet der vi forventer å kunne forvalte eget liv i alle faser.

Runar Bakken skriver om den kristne likhetstanken – den førte til endring av praksis overfor gamle og skrøpelige som tidligere ble tatt av dage eller også plassert et sted for å dø, slik at den gamle ikke tappet av samfunnets nødvendige ressurser (Bakken 2014, 39). I dagens sekulariserte samfunn, der autonomiprinsippet er sterkt, dukker debatten om retten til selvbestemt abort og til aktiv dødshjelp stadig opp. I Ullmanns roman synliggjør Johans historie mange av debattens argumenter. Straks Johan får beskjed om at han er alvorlig syk, presser det seg frem et ønske om å bestemme selv når livet skal ta slutt. Han stiller slik på linje med dem som vil forsvare menneskets autonomi med argumentet «Enkeltmennesket må selv få bestemme over sin død» (Kosberg 2018, 18). Johan anser Mai som sin nåde (2002, 20); det er Mai som skal befri ham når det synes best å slippe. Johan stoler på at Mai alltid holder et løfte, at hun vil kunne gjennomføre, for hun holder ord «uansett omstendigheter» (2002, 39). Han vil at Mai skal hjelpe ham når det blir nødvendig: «– Jeg vil selv velge når det er slutt. Jeg vil ikke dø nå. Jeg vil leve til jeg er hundre år så lenge jeg kan leve sammen med deg. Men jeg ber om at du hjelper meg når jeg sier at jeg vil dø» (2002, 57). Mai blir stille, hun slår ham i ansiktet og begynner å gråte. «– Ikke det! hvisket hun. – Ikke det. Ikke be meg om det. Jeg tør ikke hjelpe deg med det» (2002, 57). Det Johan ikke innser tidlig nok, er at hans ønske innebærer at han til syvende og sist ikke velger selv; han legger eget liv og egen død i andres hender ved å be om hjelp.

Johan er såpass syk at han etter hvert har store smerter. Likevel sier Mai, som selv er lege: «Når du blir bedre» (2002, 71). Når vi er syke, forventer vi bedring. Men Johan vet at han ikke blir frisk (2002, 71). Selvsagt vil han ikke dø, han tenker: «Hvem skulle redde ham om han plutselig falt overende nå?» (2002, 77). Paradoksalt nok har han bedt om hjelp til å dø, men er likevel redd han skal falle om og ikke få hjelp. Dette viser hvor komplekst forholdet til livet og døden nødvendigvis er. Livsviljen er der. «Han ville kjempe så lenge han kunne. Det var ikke

umulig å overleve dette» (2002, 89). Kanskje viser dette at ønsket om hjelp til å dø, først og fremst er en bønn om å slippe unna det han frykter ved døden, at han dermed tror han vil dø mer skånsomt, mer verdig?

Johan tenker at assistert død vil gi ham en verdig og god død når han ikke orker å kjempe lenger, og før smertene blir uutholdelige. Han er redd smertene og redd ydmykelsen døden vil kunne innebære (2002, 90, 94). Men hvordan vet man når grensen er nådd og tiden er inne? Man tilvenner seg jo stadig sin situasjon, og vil man da komme dit at man ikke lenger vil kjempe når man egentlig vil leve? For Johan vil ikke dø (2002, 93). Han vil ha hjelp av Mai dersom han blir en byrde, en belastning (2002, 93). Men når blir han bare en byrde? Og hva skal da veie tyngst? At han ikke lenger vil kjempe? Eller at Mai opplever Johan som en belastning? Begge forhold vil ikke nødvendigvis inntreffe til samme tidspunkt. Johan kan ville kjempe, mens Mai opplever ham som byrde. Johans utsagn er slik sett motstridende og umulige å forholde seg til. Hvem skal ha siste ordet, Johan selv eller Mai? Det Johan ber om, er følgelig ikke så enkelt som at man får hjelp til å slippe unna det som er skremmende og vondt.

Samtidig ber Johan Mai om å bryte loven. Han tenker ikke på hva en slik handling vil innebære for henne etter at han er død. Hvis hun følger opp Johans ønske, vil hun ikke bare være i sorg, hun vil også risikere både straff og tap av legelicens. «Skjønner du at du ber meg om å begå en kriminell handling? Skjønner du det?» sier Mai (2002, 100). Hennes reaksjon får frem flere sider av saken. Det Johan ber om, er ikke (bare) en barmhjertig handling.

Erna i Stig Sæterbakkens roman *Siamesisk* funderer over denne problemstillingen: «Lar det seg gjøre, slik uten videre, å avtvinge noen et løfte av en slik art, og så mene at det gjelder for all ettertid, at det fremdeles har gyldighet den dagen det skjer, det som man har fryktet aller mest?» (Sæterbakken 1997, 41). Erna ser at et så alvorlig ønske og løfte kan endre karakter straks det kan realiseres. Ektemannen Edwin tenker ifølge legen altfor mye på døden, men Edwin klarer ikke å la være, tanken på døden er der hele tiden, «den er som en plastslange trædd ned gjennom halsen på meg, jeg kan ikke svelge uten å kjenne den ...» (1997, 29). Han frykter å bli dement: «Går det først i stå der oppe, er det ute med meg ...» (1997, 31), og han mener det er «bedre å få dratt ut proppen enn å ligge med fullt av apparater i begge ender som man allikevel ikke skjønner seg på, for Satan, hva har man igjen for å holde det gående når man ikke lenger greier det for egen maskin?» (1997, 29). Edwin har fått kona til å love at hun skal «gjøre det av med ham» dersom han blir senil, noe hun finner vanskelig å ta på alvor (1997, 40). Han tenker mye på døden, som han føler er til stede der inne på badet (1997, 177), slik sett hadde det vært bedre å få dø fort enn å være nær ved å dø så lenge: «Jeg skulle ha gitt henne

en pistol. Jeg vil heller dø hurtig med en kule for pannen enn å bli sittende slik i dagevis og kjempe ...» (1997, 116). Det synes forståelig, i teorien. Men én ting er å ville det, noe annet er det å gjennomføre i praksis. Og hva ville en slik handling gjøre med Erna?

I Ullmanns roman velger Mai å love Johan hjelp: «– Jeg synes det er en riktig beslutning, hvisket hun. – Intet menneske, og i hvert fall ikke du, skal måtte lide mer enn nødvendig» (2002, 109). Når Mai endelig etterkommer Johans ønske, vekker det nye følelser i ham. Han har tryglet flere ganger, og når hun endelig gir etter, ser han lettelse i ansiktet hennes. Den reaksjonen blir vanskelig å bære. «Det var ikke sånn han hadde tenkt seg det» (2002, 111). Slik får misforholdet mellom et tilsynelatende rasjonelt ønske og hans følelser frem hvor problematisk aktiv dødshjelp er som handling, når man ikke bare diskuterer temaet prinsipielt og teoretisk. Ber man om aktiv dødshjelp, gir man samtidig andre råderett over eget liv. Det kan være vanskelig å akseptere og takle når dødshjelpen skal realiseres.

Følelsen av å være prisgitt andre og uten betydning får Johan også kjenne på i møte med helsepersonell når han blir operert på sykehuset. De som opererer, er fremstilt synekdotisk (del for helhet), som hender og kropp uten ansikt. De er mange, de er fremmede, og Johan er redusert til en ting de skal fikse, til en kropp på operasjonssalen:

De grønnkledde enser ham ikke.

De grønnkledde har ikke ansikter, bare hender, uendelig mange hender, som om de alle var en del av samme kropp. Det er som å bli pleiet av hendene til en veldig, grønn blekksprut, tenker han og åpner munnen for å fortelle dem det, men ut av munnen kommer det ingen ord. (2002, 115)

Mennesket Johan blir ikke sett på operasjonssalen – eller Johan opplever det i alle fall slik. Det er bare leseren som får innsyn i Johans opplevelse av situasjonen. Dette er litteraturens styrke, den fremstiller opplevelser, følelser og situasjoner man ikke har direkte tilgang til med mindre vi selv er i samme situasjon og føler på det samme.

Operasjonen er mislykket. Det er ingenting legene kan gjøre. Kreften er kommet for langt (2002, 119). I blikket til Mai kan Johan lese hvordan det står til (2002, 138). Selv om Johan kjenner på følelsen av å ville gi opp, kjenner han samtidig at han vil kjempe, «også denne dagen finnes jeg. [...] Betydde det ingen ting?» (2002, 141). Som syk, gammel pasient føler han seg umyndiggjort. Han opplever at det er ingen vei tilbake (2002, 142), og den følelsen blir forsterket av at andre, legene og Mai, konkluderer. Han vet ikke engang hva de tenker, hva de

sier, hva de avgjør over hans hode; han er heretter ekskludert fra de andres diskusjon av situasjonen. Slik blir den slutten som han ville skulle være verdig, uverdig. Han blir verken sett eller hørt. Han opplever at Mai venter på at situasjonen skal bli uutholdelig, men han «var ikke klar» (2002, 143), noe Mai ikke later til å oppfatte. Slik demonstrerer Ullmanns roman at man ikke nødvendigvis er klar for å dø når den man har bedt om hjelp, vurderer situasjonen som uutholdelig. Hvis man ikke er i stand til å kommunisere dette, vil slutten kunne bli mer uverdig enn om man fikk dø en naturlig død: «Han kunne fremdeles si at ja! Det lysner om morgenen og mørkner om kvelden. Og det finnes verdighet i de ordene. Men hun? For henne var det bare meningsløs venting, dette her» (2002, 144). Det er ikke sammenfall mellom hvordan de to opplever situasjonen: Han kjenner fortsatt på en livsglede, han er ikke klar for tidligere avslutning enn nødvendig. Mens hans død vil innebære en ny start for Mai. Johan føler seg presset og forpliktet av løftet. «Han var ikke sikker lenger. En avtale var det i hvert fall, og skyldte han henne ikke å få det overstått? Dette som for henne ikke var tid, bare venting» (2002, 145). På denne måten blir argumentet om selvbestemmelse problematisert. Når bestemmer man selv? Og når tar andre over bestemmelsesretten? Frivilligheten knyttet til aktiv dødshjelp er komplisert, for i mange situasjoner vil det være umulig å avgjøre om personen er under noen form for eksternt press (jf. Brogden 2001, 156). «*Han er borte nå*», hører Johan Mai si til «de grønkleddene» (2002, 159). Men han er ikke det. Han hører henne. Det er bare leseren som vet at Johan ville ha ropt, men bare kan tenke: «Jeg er ikke borte! Jeg er her!» (2002, 159). Og leseren stiller på linje med Johan siden heller ikke leseren kan gripe inn. Romanen minner oss om at det er lett å undervurdere pasientens tilstedeværelse i situasjoner der den døende er så syk at hen ikke makter å kommunisere.

Siden aktiv dødshjelp unektelig vil innebære at man tar liv, kan man anse aktiv dødshjelp som et overgrep mot menneskeverdet. Er man for aktiv dødshjelp, vil man imidlertid kunne argumentere for at respekt for menneskeverdet også vil kunne innebære at man må ta liv, slik man gjerne argumenterer når man velger å avlive dyr som lider (Kosberg 2018, 18). Lidelser ved livets slutt kan lindres med medisiner og med omsorg. Slik sett burde aktiv dødshjelp være et overflødig problem, hvis frykt for lidelse er motivasjonen. I diskusjonen av aktiv dødshjelp er det dessuten vesentlig ikke å glemme helsepersonellet, siden legalisering av aktiv dødshjelp vil bety en ny og uønsket rolle for helsepersonellet, selv om man også vil kunne mene at helsepersonellets rolle er å avhjelpe lidelse på pasientens premisser (Kosberg 2018, 18). Andre vil argumentere for legalisering fordi man mener aktiv dødshjelp allerede foregår uansett. Da kan man argumentere for at det er bedre å legalisere og regulere fremfor å late som om det ikke finner sted. Men

som Mike Brogden presiserer: «Not every intervention by a recognised medical practitioner to assist suicide is effective – like others, medical professionals can be incompetent, lacking in appropriate knowledge, self-willed, and may be influenced by ageist ideology» (Brogden 2001, 157).

KAN LEGALISERING FREMME BEDRE OMSORG?

Aktiv dødshjelp er ikke tillatt i Norge. Idylliseringen eller forenklingen av muligheten for aktiv dødshjelp betoner muligheten for en mindre smertefull, plagsom slutt for dem som likevel snarlig skal dø. Ville legalisering kunne avtauisere ønsket om å dø og åpne for at de som begår selvmord av ensomhet og i sorg, i større grad ville oppsøke helsevesenet og be om å få hjelp til å leve? Harstads jeg i novella «til» kunne eksempelvis som frisk 72-åring potensielt hatt mange gode år igjen av livet. Ville legalisering mobilisere mer og bedre hjelp, og slik kunne bidra til færre selvmord? Kanskje ville det kunne være en gevinst av aktiv dødshjelp. Herbert Hendin argumenterer imidlertid for at det ofte ikke er effekten av legalisering. Han presiserer blant annet: «To some degree the call for legalization is a symptom of our failure to develop a better response to the problem of dying and the fear of unbearable pain or artificial prolongation of life in intolerable circumstances» (Hendin [1997] 1998, 32). Fra sitt møte med Nederlands helsevesen, der assistert selvmord er legalisert, kan han rapportere at legaliseringen ikke samtidig har bidratt til bedre palliativ omsorg. Legaliseringen har snarere resultert i svekket omsorg (Hendin [1997] 1998, 63–110). I Nederland har legaliseringen ført til at man har fått et såkalt humanitært påskudd til å ta livet av mennesker fremfor å anstrenge seg for å bidra til å gi dem en verdig og omsorgsfull naturlig død (Hendin [1997] 1998, 110). Det blir for lett å bare avslutte, for begge parter.

Eutanasi (barmhjertighetsdrap) ble først innført i Nederland som et tilbud til langtkomne kreftpasienter med store lidelser. Men denne legaliseringen har utviklet seg til at pasientens autonomi i større grad vektlegges som grunnlag for eutanasi. Stadig flere krever å dø uten at kriteriet om uutholdelig lidelse uten utsikter til bedring er oppfylt. De dilemmaene nederlandske leger nå møter, «er små tegn på hva som vil skje med døden i en kultur som har autonomi og selvbestemmelse som ideal», fremhever teolog Eivor Oftestad (2019, 3). I debatten om aktiv dødshjelp er det viktig å reflektere over hva legalisering vil bety i vår kultur; det holder ikke å sette opp et regnestykke av argumenter for eller imot. Legalisering vil forårsake kompliserte dilemmaer – det vil kreve store ressurser i det private liv, i helsevesenet og i rettsvesenet. Dessuten kan vi spørre: Vil legalisering kunne ramme ressurser tiltenkt lindring og omsorg? Legalisering vil dessuten kunne

åpne for at noen kan tjene gode penger på andres død. Og hva skjer med våre holdninger til andres liv om samfunnets plikt til å beskytte liv skal måtte vike for individets rettigheter?

FRIHET TIL OG FRIHET FRA

Er retten til å begå selvmord eller velge aktiv dødshjelp en del av menneskets frihet? Sammenligner man norske borgeres frihet med amerikanernes frihet, er den norske velferdsstaten eksepsjonell fordi folk flest synes å ha mer frihet med fellesskapet i ryggen. Vi ofrer litt av vår individuelle frihet ved å betale skatt til fellesskapet. Samtidig kjøper vi oss frihet for skattepengene, siden skattepengene gir oss etablerte og velfungerende og rettferdige velferdstjenester tilbake, ikke minst når vi trenger det som mest, som fødende, som syke, som småbarnsforeldre og som eldre og pleietrengende. Dermed får vi i mange tilfeller økt valgfrihet, noe som på papiret kan synes som et paradoks, om vi sammenligner den amerikanske staten med velferdsstaten. Amerikanerne har lavere skatter, færre offentlige inngrep, og de kan slik sett gjøre mer som de vil, i alle fall i teorien. Men i praksis fungerer det ikke slik for alle. Mens amerikanerne mangler både et offentlig helsevesen og lovfestet rett til ferie, synes de frie fordi de i større grad kan bruke egne penger til hva de vil. På den andre siden mangler de et fellesskap og etablerte tjenester å støtte seg på når man havner i vanskelige og sårbare situasjoner, et poeng Magnus Marsdal lanserer i sin bok *Frihetens mødre* (2018). Frihet krever muligheter. Velferdsstatens støtteordninger kan fungere åpnende og frigjørende, men også regulerende og begrensende.

Ullmanns roman illustrerer hvordan frihet til noe samtidig innebærer frihet fra noe. Johan ber om å bli befridd fra å dø i smerter, fra en nedverdiggende død. Selv om dette er hans aktive valg i første omgang, frasier han seg samtidig retten til å ombestemme seg, siden han i siste fase ikke er i stand til å ytre at han tenker annerledes og kanskje angrer, ikke er klar for å dø og gjerne vil se en ny morgen lysne likevel (Ullmann 2002, 144). Leseren får det formidlet, menneskene som omgir ham, oppfatter det ikke. Leseren får slik unik innsikt i hvordan det kan oppleves å havne i en umyndiggjørende situasjon der du må forholde deg til et tidligere valg som du ikke lenger står inne for. Det er ydmykende, og dermed det motsatte av en verdig avslutning på livet. Johan føler seg usikker, og ikke fri, men snarere presset og forpliktet til å fullføre det han først trodde at han ønsket. En eventuell lettvintholdning til aktiv dødshjelp møter slik problematiserende motstand i Ullmanns roman.

Avslutning

HVA SKAL VI MED LITTERÆRE ALDERDOMMER?

Er norsk samtidslitteratur tilbaketrukket, uengasjert, apolitisk? Studerer vi samtidslitteraturens fremstilling av alderdommen, er den på ingen måte det. Men det varierer naturligvis *hvordan* den er utadrettet, engasjert og politisk. Alderdomslitteratur representerer ingen propagandalitteratur. Snarere viser den hvordan litteratur kan være politisk og sosial på variert vis, i sin skildring av mennesket og relasjoner der forholdet mellom kjønn, klasse og alder spiller en avgjørende rolle for hvordan livet arter og utvikler seg. Det politiske viser seg særlig i det sosiale engasjementet som både direkte og indirekte kommer til uttrykk i verkene. Som kritiker Merete Røsvik Granlund fremhever i et intervju med Klassekampen, kan vi hevde at våre samtidsforfattere er orientert mot samfunnet: «De skriver ikke politisk litteratur i tradisjonell forstand, med utgangspunkt i en bestemt agenda, men tar sjangeren et skritt videre ved å skrive inn et tydelig emosjonelt aspekt i tekstene sine» (Larsen 2016a). Individuelle følelser og opplevelser vektlegges i fremstillingene fremfor rene politiske emner. Men litteraturen er likevel politisk idet den direkte eller indirekte kommenterer samfunnet og samfunnsutviklingen, som arbeidsmarkedet, klimatrusselen, migrasjon, behandling av psykisk syke, minoriteter og rusavhengige.

I boka *Cultivating Humanity. A Classical Defense of Reform in Liberal Education* (1997) innleder Martha Nussbaum kapitlet «The Narrative Imagination» med å vise til Heraklit, som for 2500 år siden hevdet at «[L]earning about many things does not produce understanding» (sitert etter Nussbaum [1997] 2003, 85). Det er nødvendig at mennesket ikke bare samler fakta for å oppnå kunnskap. Som Nussbaum fremhever, kan vi med skjønnlitteraturens fortellinger kultivere

a capacity for sympathetic imagination that will enable us to comprehend the motives and choices of people different from ourselves. [...] Here the arts play a vital role, cultivating powers of imagination that are essential to citizenship. [...] The arts cultivate capacities of judgment and sensitivity that can and should be expressed in the choices a citizen makes. ([1997] 2003, 85–86)

Alle kunstarter kan i prinsippet bidra til å forme vår forståelse for andre. Men som Nussbaum mener jeg at litteraturen er i en særstilling, «with its ability to represent the specific circumstances and problems of people of many different sorts, [literature] makes an especially rich contribution» (Nussbaum [1997] 2003, 86). Som Aristoteles påpeker i *Poetikken*, gjelder dette særlig fordi litteraturen fremstiller hva som *kan* skje. Dermed kan litteratur generere kunnskap og innsikt som er særlig verdifull i det politiske liv (jf. Nussbaum [1997] 2003, 86), men også i det personlige liv. Litteratur kan gi oss en annen type kunnskap enn den vi får fra forskning. Ifølge den franske antropologen og filosofen Bruno Latour mangler vi ikke kunnskap i form av mer forskning, snarere er det et problem at mennesket ikke er sensitivt nok. Latour fremhever med sitt begrep «sensitizing» at litteratur kan gjøre oss mer følsomme (Latour 2015). Derfor har diktningen en viktig funksjon; den kan vekke følelser som gjør oss mer bevisste, reflekterte, empatiske, og som dermed kan påvirke våre handlinger og valg.

I den grad litteratur kan fungere som «a bridge both to a vision of justice and to the social enactment of that vision» (Nussbaum 1995, 12), kan litteratur ses som del av et demokratisk prosjekt. Sterkest er kanskje den muligheten når litteraturen gir stemme til dem som ikke selv kan fremme sin sak: «The poet in effect becomes the voice of silenced people, sending their speech out of himself as a kind of light for the democracy» (Nussbaum [1997] 2003, 96). Men som Suzanne Keen påpeker, vil ikke empati *alltid* aktiveres hos enhver leser i møte med et bestemt verk, for «empathy with characters doesn't always occur as a result of reading an emotional evocative fiction» (Keen [2007] 2010, 72). Våre referanser og erfaringer vil påvirke hvilke verk vi blir berørt av, samt hvordan vi blir påvirket. Litteratur stimulerer ikke automatisk til økt erkjennelse, innsikt og medfølelsesevne, vil jeg innvende med Toril Moi (2013, 61–63). Men litteratur kan utstyre oss med nye referanser og erfaringer som stadig kan påvirke vår forståelsesevne. I boka *The Moral Laboratory* argumenterer Jemeljan Hakemulder for at lesing av litterære fortellinger «enhances the ability to make psychological inferences about the emotions, thoughts, and motives others have in certain situations» (2000, 13). Litteratur kan dermed generere hva Keen kaller «difference-bridging insight» (Keen [2007] 2010, 90).

Ifølge filosof Arne Johan Vetlesen danner vår empati grunnlag for vår moral (Vetlesen [2007] 2010, 7). Nussbaum fremhever at særlig romanen er «a morally controversial form, expressing in its very shape and style, in its modes of interaction with its readers, a normative sense of life» (Nussbaum 1995, 2). Til tross for min tro på litteraturens slagkraft vil jeg, som Maria Nikolajeva i boka *Reading for Learning* (2014, 178–179), presisere at litteratur ikke skal reduseres til et

ideologisk virkemiddel, slik Nussbaum tenderer til i *Poetic Justice* (1995), der hun primært konsentrerer seg om litteratur med en spesifikk sosial og politisk agenda. Jeg vil ikke avvise litteraturens påvirkningskraft, men i den grad litteratur har en særegen evne til å påvirke sine lesere, kan den påvirkningen være like negativ som positiv. Med Jacques Rancière vil jeg likevel insistere på kunstens, og da særlig litteraturens, mulighet til å endre forutsetningene for hva vi kan tenke, se og sanse: «To reconfigure the landscape of what can be seen and what can be thought is to alter the field of the possible and the distribution of capacities and incapacities» (Rancière [2008] 2009, 49). Litteratur kan bidra til å skissere nye grenser for hva vi kan se og tenke, den kan påvirke vår kapasitet til å forandre verden, og den utfordrer og utvider på den måten både kunstens og virkelighetens betingelser.

De estetiske kvalitetene ved litteratur danner en særlig forutsetning for dens potensielle etiske kraft, for verkenes mulighet til å være *dissensuelle*, altså skape dissens og slik etablere en ny fordeling av det sanselige (Rancière [2000] 2012). Språklig og stilistisk skriver mange forfattere frem den emosjonelle intensiteten som særlig kan aktivere engasjement og emosjoner i leseren. Mye blir dessuten verken fortalt eller sagt eksplisitt, for som presisert av Per Thomas Andersen er det *ikke* å fortelle en effektiv fortellemåte (Andersen 2012, 32). Dermed baserer litteraturen seg naturligvis på en tillit til leseren, slik Jakob Lothe fremhever i boka *Etikk i litteratur og film* (2016).

Litteratur kan med ulike virkemidler, som retrospeksjon og veksling mellom flere tidslag og litterære rom, fremstille hvor intens og kompleks alderdommen kan være. Litteraturen er ikke begrenset av virkeligheten og faktive forhold. Dermed stiller den friere til å utforske bestemte forhold, situasjoner og følelser. Slik kan fiksjonen overskride og supplere statistikker, forskningslitteratur og fremstillinger i andre medier. Den kan utfordre holdninger og verdier, tilby et erfaringsrom og skape anledninger for å reflektere over og diskutere vanskelige problemstillinger fra trygg avstand. I likhet med Peter Simonsen ser jeg altså litteratur som en særlig kilde til innsikt i alderdom og aldring i velferdsstaten fordi den:

dels i kraft af formelle virkemidler som synsvinkel, billedsprog, talesprog, komposition, plot, karaktertegning osv., dels i kraft af at være fiktion, som frit gengiver andres tanke- og forestillingsverdener, følelser og affektive tilstande, tillader og fordrer en særegen indstilling hos læseren, der umiddelbart kan leve sig dybt ind i den fremstillede verden og dens karakterer og opleve, hvordan tilværelsen som anden – som gammel – kan forestilles. (Simonsen 2014, 17)

Litterære fremstillinger kan være nyanserte og komplekse. Litteraturens historier utfyller hverandre og lanserer flere utfall, flere sannheter om hvordan det er å bli og å være gammel i dagens Norge.

LITTERATURENS MULIGHETER OG MENNESKETS ALDERSLØSHET

Straks man blir pensjonist, mister nære relasjoner eller får svekket helse, opplever mennesket sosiale endringer som kan føre til både (følt) regradering og redusert livskvalitet. Slik svekkes menneskets muligheter til å «leve hele livet», for å si det med den norske regjeringens ord av 2018. Naturen går sin gang, alt organisk liv må en gang brytes ned. Om man ikke dør tidlig i livet, eldes mennesket inntil det dør, og uansett hvilke private eller offentlige tilbud velferdsstaten og familien kan tilby, kan ikke alderdommen være bare god – «det er en grense for alt», presiserer Runar Bakken (2014, 137–139). Alderdommen blir først og fremst forbundet med forfall, sykdom og død, og det å havne på sykehjem er blitt ansett som et sosialt substitutt for døden (Cowgil 1986; Daatland & Solem 2011, 121–122; Bakken 2014, 69). Spesielt tap av arbeid, posisjon og nære relasjoner nærer et nedslående syn på alderdomslivet. Men senere års alderdomsforskning bidrar til å nyansere bildet av hva alderdommen kan være (f.eks. Daatland & Solem 2011; Daatland & Slagsvold 2013; Bakken 2014; Lunde 2017). I 1986 hevdet Donald Cowgil at aldersforskning kan fremme verdier som øker eldre menneskers status og rolle, og dermed forebygge aldersdiskriminering. Tilsvarende kan litteraturens synliggjøring av det gamle mennesket aktivere empati og forståelse samt bidra til å opprettholde eller gjenopprette den respekt og verdighet som lett svekkes i takt med økt alder og naturlig forfall. For som store deler av primærmaterialet for denne boka har vist, er menneskets *autonomi* utsatt i alderdommen, og autonomi er en forutsetning for verdighet (jf. Rosen 2018, 5, 21, 25). Verdigheten trues straks autonomien blir svekket.

Litteraturen er med litteraturprofessor Anne-Marie Mais ord «et virtuelt eksperimentarium, hvor læseren kan leve sig ind i sine egne og sine medmenneskers indre og ydre vilkår og omstændigheder – også dem man ikke på forhånd har nogen anelse om» (Mai mfl. 2016, 11). Litteratur åpner for identifikasjon og bekreftelse så vel som for konfrontasjon med det ukjente, fremmede. Slik kan den øke vår forståelse og innsikt og dermed ruste og forberede oss på det vi må håndtere i våre private så vel som offentlige relasjoner. Men god litteratur lanserer ikke klare svar og enkle budskap, den er som den danske dikteren Klaus Høeck har uttrykt «hverken sand eller falsk», den er ordkunst (jf. Mai mfl. 2016, 11). Litterære tekster kan derfor utvide vår horisont, fremstille nye og andre perspektiver, reflektere ambivalens og dissonans.

«Tekster som tematiserer traumeskapende hendelser, har gjerne et reparerende perspektiv og kan gi ideer til sosiale og politiske handlemåter», skriver litteraturprofessor Unni Langås (2016, 12). Overgangen til pensjonisttilværelsen og andre omveltende endringer som nødvendigvis inntreffer i alderdommen, kan oppleves som et traume for den aldrende så vel som for de pårørende. Ordet *traume* er opprinnelig et gresk ord som betyr «sår», og etymologisk kan ordet referere til både såret kropp og såret sinn. Et traume kan ifølge *Bokmålsordboka* referere til 1) enkeltstående opplevelse som har psykiske skadevirkninger, og/eller 2) kroppslig skade på grunn av enkeltstående tilfelle av ulykke eller vold. Langås fremhever at den traumatiserte i moderne sammenheng i hovedsak er mentalt såret, selv om fysiske og psykiske sår jo kan henge sammen (Langås 2016, 19). Fysisk svekkelse grunnet aldring vil eksempelvis kunne forårsake et traume dersom man opplever det som krenkende ikke lenger å fungere og mestre det man er vant til å håndtere. Traumatet forsterkes av det faktum at man på et eller annet tidspunkt ikke kan bli som før igjen.

Martha Nussbaum kritiserer Simone de Beauvoirs bok om alderdommen (*La Vieillesse*) for å være «worse than preposterous: I see it as an act of collaboration with social stigma and injustice» (Nussbaum & Levmore 2018, 20). Også norsk samtidslitteratur kan langt på vei avvise Simone de Beauvoirs påstand fra 1970 om at den såkalte oldingen¹ er stivnet og uegnet som litterær person (2016, del I, 258). Snarere er de problemstillinger, skjebner og strategier som alderdommen rommer, heterogene og universelt interessante – de litterære alderdomshistoriene rommer det ubehagelige som kriser, savn, sorg, ensomhet, uro, frykt, men også kjærlighet, frihet, glede – essensielle komponenter i ethvert liv uavhengig av alder. Noen av de litterære personene velger å resignere og forholde seg til alderdommen som en fase der man primært trekker seg tilbake og venter på eller fremkaller slutten, som Leif i Breiteigs novelle «Ingenting hendt», enken i Skogstads roman *Svartstilla* og enkemannen i Harstads novelle «til». Andre velger det psykolog Sissel Gran beskriver som «det gammelpubertale opprør» (2019, 27): På vei inn i den såkalt tredje alder (65–80 år) bryter man med etablerte rutiner og finner nye levemåter – det kan være mindre endringer, som å droppe vekkerklokken og sove like lenge som en tenårings (som Kaslegards Magda), droppe fornuftige helseråd (som Frobenius' Viktor), bestemme seg for å gi faen (som Uris Ebba; 2016, 38) eller mer omveltende endringer, som det å skille seg (som Flatlands ektepar).

1. Jeg foretrekker den danske oversettelsens betegnelse «olding» i denne sammenhengen fordi ordet i seg selv rommer den betydningen Beauvoir i stor grad tillegger det gamle mennesket (se Beauvoir [1979] 1983, b. 1, 242).

Simone de Beauvoir (1970) avviser særlig at det gamle mennesket er interessant fra en subjektiv synsvinkel. Men den påstanden finner ikke belegg i mitt samtids-litterære materiale. Særlig forfatterne Harstad, Axelsen, Østhagen, Kaslegard, Holvik, Mjønes og Skogstad fremstiller det gamle mennesket på komplekst vis i sine fortellinger – noe som styrkes av at de er fortalt i jeg-form (Harstad, Axelsen, Mjønes, Holvik og Skogstad) eller i tredjeperson med intern fokaliserings (Østhagen og Kaslegard). Det etablerer en nærhet til hovedpersonen som dessuten forsterkes av bruk av presens i flere av verkene. I likhet med én av de leserne litteraturforsker Suzanne Keen henviser til i sin bok *Empathy and the Novel*, opplever jeg at bruken av førstepersonsforteller øker leserens empatiske reaksjon (Keen [2007] 2010, 70). Dette kan ses i sammenheng med at jeg-fortellingen ofte oppleves som mer autentisk og direkte enn tredjepersonsfortellingen, og at den dermed i større grad etablerer nærhet og evner å vekke empati og innlevelse (Keen [2007] 2010, 97). Men hvorvidt det stemmer, kan ikke bevises eller fastslås, det vil være subjektivt betinget.

Primærmaterialet i denne boka, men særlig de ovennevnte jeg-fortellingene, bekrefter min påstand om at alderdommen kan være en av de mest intense periodene i livet. Verkene fremstiller komplekse følelser og tanker; de fremstiller mennesket bak begrensede tilstander som demens og sykdom, sorg og ensomhet. De belyser hvordan også alderdommen kan være mangfoldig og intens; den er ikke bare en fase der man avvikler livet og venter på døden.

Da er det et paradoks at norsk samtidslitteratur samtidig bidrar til å fremheve klassiske aldersstereotyper; den bekrefter langt på vei at vårt eldresyn fortsatt er preget av de stereotypiene og mytene som psykolog Linn-Heidi Lunde diskuterer i sin bok *Myter om aldring* (2017), for aldersmarkører som sykdom, forfall og død er tungt representert. Dermed handler det også i litteraturen i stor grad om de myter og stereotyper som vi ifølge Lunde ofte forbinder med alderdommen: forfall og skrøpeligheit, svekket kognitiv funksjon, ensomhet og isolasjon, svekket motivasjon og omstillingsevne. Myten om at kreative evner svekkes i alderdommen, er svakt representert, men Holviks roman fremstiller en kvinne med ideer og tiltak som fungerer som en god motreaksjon til synet på den aldrende som stivnet og ferdig. Skomsvolds, Østhagens og Axelsens kvinner er dessuten særdeles kreative både i handlinger og i språk. Deres kreativitet skaper en fengslende og slagferdig humor, men deres kreativitet ville i mange sammenhenger snarere bli avskrevet som skrullele påfunn enn ansett som nyskapende kreativ virksomhet.

Litteraturkritikeren Elaine Showalter hevder at det særlig er vanskelig å være en gammel kvinne: «It's not easy to come out as an old person, especially as an old woman» (Showalter 2013, xi). Showalter kan ha et poeng. Flere kvinner enn

menn overlever sin livspartner; flere kvinner enn menn blir dermed utsatt for alvorlig tap og sorg. Men Showalters påstand harmonerer ikke med norsk samtids-litteraturs fremstilling av eldre mennesker, for det synes like vanskelig å være gammel mann som gammel kvinne – fremstillingen av de ensomme, sørgende, syke, demente og døende er påfallende lite kjønnnet. Dette samsvarer med Amelia DeFalcos observasjon av tendensen til at differensiering utløst av alderdom synes å utklasse eventuelle kjønnsforskjeller i kanadisk litteratur (DeFalco 2010, xi). Men litteraturen reproducerer enkelte kjønnede tendenser, som den at mannen finner det vanskeligere å gå fra å være arbeidstager til å bli pensjonist, jevnfør Breiteigs novelle om Leif. Det er dessuten påfallende at de litterære verkene som i størst grad er preget av misantropi, manglende livsmot og slik sett er nedslående lesning, primært handler om menn. Dette gjelder særlig de mennene som er fremstilt av mannlige forfattere som Kjell Askildsen, Bjarte Breiteig, Nikolaj Frobenius og Johan Harstad. Men Susanne Skogstads roman *Svartstilla* avviser at dette er en ren mannlig tendens.

I det virkelige liv er eldre menn høyt representert blant selvmorderne. Dette er til dels reflektert i litteraturen, med tanke på at Harstads enkemann begår selvmord, mens Nordals enke blomstrer opp og tar grep i eget liv. Samtidig er det lett å avvise at dette er en litterær tendens, siden Skomsvolds enke også begår selvmord.

Begge kjønn er godt representert i materialet, både blant forfatterne og blant de fiktive karakterene. En tendens jeg imidlertid vil peke ut, er den at mange yngre forfattere skriver om alderdom, og det er de unge² forfatterne (særlig Ullmann, Harstad, Bugge, Skomsvold, Axelsen, Skogstad og Mjønes) som sterkest fordyper seg i tunge temaer og tabuer som sorg, ensomhet, selvmord, aktiv dødshjelp og overgrep – men deres litteratur er på ingen måte homogen av den grunn – verken tematisk eller estetisk sett.

Kategorisering og utpeking av tendenser kan fungere klargjørende for å få oversikt, men en ensidig utpeking av tendenser kan samtidig redusere det komplekse ved fremstillingen av hvordan det oppleves og føles å bli og å være gammel. En del sinnstilstander og følelser gjentar seg riktignok; mange av de litterære personene fremstår som marginalisert. Det gjelder særlig de ensomme og de som er plassert på sykehjem, der de på mange måter befinner seg utenfor verden, sammen med mange fremmede som de verken kjenner eller har kontakt med. Litteraturen forskjønner altså ikke alderdommen, snarere forsterker den synet på alderdommen som en fase der både det gode og det vanskelige blir intensivert. Det er påfallende at det er høy forekomst av kriser, forfall og tap i verkene, og ikke minst ensomhet.

2. Med «ung» refererer jeg her til at de var under 40 år på utgivelsestidspunktet.

Ensomhet er derfor en gjenganger i materialet så vel som i flere av denne bokas kapitler. Døden er representert i flertallet av verkene – om enn på forskjellige måter og i ulik grad. Slik bidrar litteraturen til at alderdom forbindes med døden, som dermed fortsetter å gi alderdommen et dårlig rykte, et poeng lansert av blant andre gerontolog Bryan Green (1984). Siden kriser og kritiske overganger blir prioritert, bidrar litteraturen til å fremstille alderdommen som noe truende, på linje med betegnelser som eldrebølge og eldretsunami. Dette speiler rådende forestillinger om alderdommen, men må også forklares med at litteraturen trenger noe som skaper krise, uro, dissens eller ustabilitet for å etablere dynamikk i den litterære teksten. Slik gjør litteraturen alderdommen kanskje urett. Men litteraturen er primært vikar for de svake og mest sårbare stemmene, og fremstillingen av stereotype situasjoner kan motvirke sementerte holdninger til det gamle mennesket, som jo blir fremstilt som sammensatte personer, ikke typer, når litteraturen er god nok.

De litterære verkene utspiller seg dessuten hovedsakelig hjemme, alternativt på sykehjem. Få andre steder er representert i materialet. Men norsk samtidslitteratur serverer likevel litterære alderdommer som er unike fordi de litterære personene er forskjellige; det gjør at alderdommen, trass i likhetspunkter, ikke blir fremstilt som en ensartet fase.

At alderdommen ikke bare er en avviklingsfase ser vi spor av i Helga Flatlands roman *En moderne familie* (2017), der foreldrene til bokas tre hovedpersoner i en alder av 70 år velger å gå fra hverandre. Skilsmisse kan oppleves som et begrensende tap, men skilsmisse kan også representere nye muligheter. Skilsmisse i siste fase av livet blir ikke idyllisert i denne romanen, men romanen fremstiller en tendens i samfunnet siden det de siste årene har funnet sted en økning i antall skilsmisser blant dem over 60. Interessant nok skiller denne tendensen seg fra den utviklingen man ser i befolkningen for øvrig. Mens skilsmissetallene har flatet ut og dessuten avtatt det siste tiåret for dem under 60, har det skjedd en dobling i antall skilsmisser blant dem over 60 dersom man sammenligner dagens tall med tallene fra slutten av 1980-tallet. Denne tendensen er blitt kalt «den grå skilsmiserevolusjonen» (Thuen 2017, 71–72). Selv om Flatland bryter med den konvensjonelle og forventede når hun lar sine 70-åringer skille seg og dermed løfter frem en ny tendens, er det barna og deres liv og reaksjoner, ikke 70-åringenes liv, som vies oppmerksomhet. Kulturens (implisitte) alderisme er dermed integrert i romanen, for 70-åringenes perspektiv havner i bakgrunnen; de er primært bipersoner som bidrar til å sette i gang et plot. Slik antyder Flatlands roman at de eldre ikke er interessante nok til at de kan få hovedrollen.

Myter og stereotyper oppstår ikke fra et vakuum, men som en reaksjon på realiteter. Men myter og stereotyper er forenklede størrelser, noe den gode litteraturens

potensielle kompleksitet kan kompensere for. Mytene og stereotypiene blir særlig utfordret av at leseren får vite mer enn de litterære medmenneskene og dermed også kan forstå mer enn dem. Jeg vil argumentere for at litteraturens gamle mennesker får en alliert i leseren. Denne avgjørende diskrepansen mellom hva leseren og hva de litterære medmenneskene forstår, er særlig sterk i de fortellingene som er fortalt i jeg-form eller i tredjeperson med intern fokalisering, som fungerer som en bedre motreaksjon til mytene og stereotypiene enn de mer tradisjonelle pårørendefortellingene.

Litteraturens viktigste bidrag er etter mitt syn at den menneskeliggjør og nyanserer fremfor å redusere det gamle mennesket. Slik kan den forebygge stigmatiserende holdninger. Som legene Birgit Bundesen og Anne Lindhardt (2018) hevder, er litteraturen «et konglomerat, der alltid har fungeret som seismograf for sosiale, politiske, idéhistoriske, kulturelle og psykologiske tendenser». Derfor egner litteraturen seg til å undersøke hvordan kunst kan brukes for å engasjere mottageren og etablere bestemte holdninger, slik Rita Felski oppfordrer til (2013, xii). Litteratur er fortsatt bare fiksjon, konstruksjon, fantasi – det kan vi si er dens begrensning. Men litteratur muliggjør at vi fra trygg avstand kan reflektere over og diskutere relevante og kompliserte problemstillinger. Motivert av Rita Felskis oppfordring til hvordan vi kan bruke litteratur, håper jeg denne boka har vist hvordan samtidslitterære alderdommer kan skape både gjenkjennelse og anerkjennelse (*recognition*), men også fortrylle sin leser (*enchantment*) og fremme en sosial viten (*knowledge*) så vel som sjokkere oss (*shock*) (Felski 2008, 14–15).

Med økt levealder og økt helsealder så vel som økt antall eldre blir det med tiden tydeligere at alderdommen kan fortone seg svært forskjellig for den enkelte. Men utsiktene for en stadig bedre alderdom er gode for befolkningen. Rapporten *Framtidens eldre i bygd og by* fra 2017 trekker eksempelvis frem at kommende eldre er ressurssterke. For hver yngre generasjon som trer inn i de eldres rekker, vil utdanningsnivået øke: «Utdanning er en god indikator på hvor ressurssterk man er, vi kan derfor forvente en klart mer ressurssterk eldre befolkning i framtiden. Dette kan innebære at framtidens eldre kan komme til å være mer selvstendige og i bedre stand til å håndtere enkelte utfordringer i hverdagen» (Rogne & Syse 2017). Helseutviklingen spiller nødvendigvis også inn. Til tross for at det de siste ti årene ser ut til at eldre ikke har fått færre sykdommer enn før, snarere flere, ser det ut til at de klarer seg bedre med disse sykdommene enn tidligere. «Dette kan henge sammen med bedre medisinsk behandling, bedre fysiske omgivelser og teknologi som tilrettelegger for at eldre kan klare seg selv, og at eldre i dag har mer utdanning enn eldre hadde før i tiden» (Rogne & Syse 2017). Morgendagens eldre vil kunne kreve og forvente mer, og de vil ha andre behov enn tidligere gene-

rasjoner. Med større andel eldre som har høy utdannelse, vil flere vite hvordan man kan håndheve sine rettigheter så vel som mestre sine alderdommer (Daatland & Slagsvold 2013; Lunde 2017, 18, 40). Mange forhold indikerer følgelig at nye generasjoner eldre vil ha større forventninger, men også bedre muligheter, til å oppleve både gode og mangfoldige alderdommer. Martha Nussbaum og Saul Levmore hevder likefrem at alderdommens livshistorier har et større spenn og er mer heterogene enn barndommens og ungdommens livshistorier (Nussbaum & Levmore 2018, 16–17). Vi bør følgelig kunne forvente at kommende alderdomslitteratur utvikler seg til å bli enda mer mangfoldig enn den hittil har vært.

Flertallet av verkene som jeg har skrevet om i denne boka, synliggjør ulike former for alderisme, og diskriminerende holdninger kommer til uttrykk både implisitt og eksplisitt. I mange av verkene handler det om hvordan man blir ansett som en byrde eller føler seg som en byrde (som hos Breiteig, Harstad, Holvik, Skogstad). I andre verker kommer alderismen til syne gjennom umyndiggjørende eller krenkende handlinger (som hos Mjønes, Holvik, Østhagen, Skogstad). I andre verk handler det dessuten om alderistiske holdninger til egen aldring og egen aldrende kropp, som i Holviks og Uris romaner. Fremstillingen av alderistiske tanker, utsagn og handlinger kan motvirke alderisme. For selv om man kan hevde at utsiktene til god alderdom stadig bedres, lever stereotypiene i beste velgående, og litteraturen skjuler ikke alderdommens begrensninger. Det kan for øvrig være til det gode, for bevissthet om begrensningene kan bidra til bedre tilrettelegging, slik at alderdommens muligheter kan få større oppmerksomhet enn begrensningene. Alderdom kan være mer enn sykdom og død. Gjennom fremstilling av det stigmatiserende og det stigmatiserte kan litteratur avstigmatisere. Her stiller jeg på linje med den britiske litteraturforskeren Josie Billington, som i boka *Is Literature Healthy?* argumenterer for at litteratur destabiliserer en reduksjonistisk tenkemåte idet den for eksempel minner oss om å flytte fokuset fra den syke kroppen til kompleksiteten ved den menneskelige eksistens (Billington 2016). Litteratur kan provosere til å tenke nytt om hva alderdom kan og skal være. Slik kan litteratur om lite bærekraftige livssituasjoner bidra til å etablere mer bærekraftige alderdommer, for også alderdommen skal leves.

Eldre er en heterogen gruppe. Det unike ved hvert enkelt menneske forsvinner ikke straks man når en viss alder, ei heller når man får redusert helse. Menneskets eksistens kan ikke reduseres til statistikk eller til resultatet av medisinske undersøkelser, og litteratur kan fremstille komplekse situasjoner på en måte som ingen statistisk eller teoretisk analyse vil kunne erstatte (jf. Piketty 2016, 22; Aho 2018, xii). Litteraturen viser dessuten hvor lett intendert omsorg kan bli til det motsatte; hvordan handlinger som i prinsippet er velmente, kan fungere både infantiliserende,

krenkende og diskriminerende. Dette er innsikter som kan konfrontere og utfordre helsepersonell så vel som pårørende.

De utvalgte verkene som er blitt diskutert og analysert i denne boka, viser hvordan eldre mennesker i mange situasjoner er en underprivilegert gruppe. Men når litteraturen fremstiller menneskets aldersløse tanker og følelser, blir eventuell umyndiggjøring eller diskriminering på grunn av svekket helse og/eller høy alder synliggjort. Vi bærer på følelser og tanker til siste åndedrag. I arbeid for bærekraftige alderdommer og høy helsealder er den erkjennelsen nødvendig for å behandle også de mest utsatte, de som er ensidig avhengig av andre, med respekt. Litteraturen fremhever dessuten at det for de mest sårbare er omsorgen og pleien, enten den er privat eller institusjonell, som må være bærekraftig.

Litteratur

Primærlitteratur

- Alnæs, Karsten. 2015. *Du kommer i dag*. Oslo: Aschehoug.
- Anfinnsen, Kjersti. 2019. *De siste kjærtegn*. Oslo: Kolon forlag.
- Askildsen, Kjell. 1983. *Thomas F's siste nedtegnelser til almenheten*. Oslo: Oktober Forlag.
- Askildsen, Kjell. [1987] 2009. *En plutselig frigjørende tanke*. Oslo: Oktober Forlag.
- Axelsen, Sunniva Lye. [2011] 2012. *Følge meg alle mine dager*. Oslo: Cappelen Damm.
- Breiteig, Bjarte 2000. *Surrogater*. Oslo: Oktober Forlag.
- Braaten, Oskar. 1914. *Sorgenfri*. Oslo: Aschehoug.
- Bugge, Mikkell. «Nag» i *Yttersider*. Oslo: Oktober Forlag.
- Dale, Jan Kristoffer. 2016. *Arbeidsnever*. Oslo: Kolon forlag.
- Duun, Olav. 1929. *Medmenneske*. Oslo: Olaf Norlis Forlag.
- Enger, Cecilie. 2013. *Mors gaver*. Oslo: Gyldendal.
- Enger, Cecilie. 2017. *Pust for meg*. Oslo: Gyldendal.
- Evjemo, Eivind Hofstad. [2012] 2015. *Det siste du skal se er et ansikt av kjærlighet*. Oslo: Cappelen Damm.
- Flatland, Helga. 2017. *En moderne familie*. Oslo: Aschehoug.
- Frobenius, Nikolaj 2011. *Så høyt var du elsket*. Oslo: Gyldendal.
- Grytten, Frode. 2014. *Vente på fuglen*. Oslo: Kagge forlag.
- Harstad, Johan. 2001. *Herfra blir du bare eldre*. Oslo: Gyldendal.
- Harstad, Johan. [2002] 2009. *Ambulanse*. Oslo: Gyldendal.
- Heivoll, Gaute. [2014] 2015. *De fem årstidene*. Oslo: Tiden.
- Holvik, Ingvild. 2017. *Premien for alt*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Imislund, Helene. 2018. *Spredte døtre*. Oslo: Cappelen Damm.
- Kaslegard, Bergljot. 2017. *Det som nesten er sant*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Knausgård, Karl Ove. 2010. *Min kamp 1*. Oslo: Oktober Forlag.
- Knausgård, Karl Ove. 2019. *Fuglene under himmelen*. Oslo: Oktober Forlag.
- Køltzow, Liv. 2015. *Melding til alle reisende*. Oslo: Aschehoug.
- Lindstrøm, Merethe. 2012. *Dager i stillhetens historie*. Oslo: Aschehoug.
- Mehren, Stein. 2008. *Ordre*. Oslo: Aschehoug.
- Mjønes, Johan B. 2018. *Heim*. Oslo: Aschehoug.
- Mühleisen, Wencke. [2010] 2011. *Jeg skulle ha løftet deg varsomt over*. Oslo: Gyldendal.
- Nordal, Bergljot. 2009. *Magda*. Oslo: Tiden.
- Nordal, Bergljot. 2012. *Ruts bok*. Oslo: Tiden.
- Ragde, Anne B. 2014. *Jeg har et teppe i tusen farger*. Oslo: Oktober Forlag.
- Skogstad, Susanne. 2018. *Svartstilla*. Oslo: Gloria forlag.
- Skomsvold, Kjersti Annesdatter. 2009. *Jo forttere jeg går, jo mindre er jeg*. Oslo: Oktober Forlag.

- Solstad, Dag. 2019. *Roman 2019*. Oslo: Oktober Forlag.
- Sæterbakken, Stig. 1997. *Siamesisk*. Oslo: Cappelen Damm.
- Ullmann, Linn. 2002. *Nåde*. Oslo: Oktober Forlag.
- Uri, Helene. 2016. *Hålke*. Oslo: Gyldendal.
- Wyller, Thomas Chr. 2013. *En dements dagbok*. Oslo: Vidarforlaget.
- Østhagen, Laila Sognnæs. 2014. *I morgen forsvinner jeg litt til*. Oslo: Oktober Forlag.

Sekundærlitteratur

- Aho, Kevin. 2018. *Existential Medicine. Essays on Health and Illness*. London & New York: Rowman & Littlefield.
- Andersen, Per Thomas. 2019. *Forstå fortellinger. Innføring i litterær analyse*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Andersen, Per Thomas. 2016. *Fortelling og følelse. En innføring i affektiv narratologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Andersen, Per Thomas. 2013. *Til stede*. Oslo: Vigmostad og Bjørke.
- Andersen, Per Thomas. 2012. «Fortellekunstens elementer», s. 27–55 i P.T. Andersen, G. Mose og T. Norheim (red.): *Litterær analyse*. Oslo: Pax forlag.
- Andersen, Per Thomas. 2006. *Identitetens geografi. Steder i litteraturen fra Hamsun til Naipaul*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Andersen, Per Thomas. 2003. «Risiko», s. 99–119 i *Tankevaser. Om norsk 1990-talls litteratur*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Appadurai, Arjun. 1986. *The Social Life of Things. Commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Appiah, Kwame Anthony. 2005. *The Ethics of Identity*. New Jersey: Princeton University Press.
- Appiah, Kwame Anthony. 2010. *The Honor Code. How Moral Revolutions Happen*. New York & London: W.W. Norton & Company.
- Arnesen, Mats og Bergit Sønstebø Svendseid. 2018. «Fleire eldre kvinner tok sitt eige liv». <https://www.nrk.no/hordaland/fleire-eldre-kvinner-tok-sitt-eige-liv-1.14201011>, publisert 10.09.2018, lest 7.1.2020.
- Arntzen, Cathrine. 2003. *Kroppen og livet. En studie basert på livshistorier om å leve et langt liv med en poliorammet kropp*. Sem: Nasjonalt kompetansesenter for aldersdemens.
- Atchley, R. 1989. «A continuity theory of normal aging», s. 183–190 i *The Gerontologist*, 29 (2): <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/2519525>, <http://dx.doi.org/10.1093/geront/29.2.183>. Oxford: Oxford University Press.
- Aviv, Rachel. 2016. «The Philosopher of Feelings», i *The New Yorker*, 25.7. Issue 2016: <http://www.newyorker.com/magazine/2016/07/25/martha-nussbaums-moral-philosophies>.
- Bachtin, Michail. [1990] 1997. *Det dialogiska ordet*. Oversatt av Johan Öberg. Uddevalla: Anthropos.
- Bakken, Runar. 2014. *Frykten for alderdommen. Om å eldes og leve som gammel*. Oslo: Res Publica.
- Bakken, Runar. 2015. «Fra Fitcoin til senil kløe», i *Morgenbladet* 31.07.2015.
- Bakken, Runar. 2019. «Som et tre vi i alderdommen korstefestes til», s. 18–19 i *Morgenbladet*, nr. 30, 2.–8.8.2019.

- Bang Nes, R. og J. Clench-Aas. 2011. *Psykisk helse i Norge*. Tilstandsrapporten med internasjonale sammenligninger. Oslo: Nasjonalt Folkehelseinstitutt.
- Baumann, Zygmunt 2000. *Savnet fellesskap*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Beauvoir, Simone de [1970] 1983. *Alderdommen*. [*La Vieillesse*] 2 b. Oversatt av Karen Nicolajsen. København: Fremad.
- Beauvoir, Simone de [1970] 2016. *Alderdommen*. [*La Vieillesse*]. Oversatt av Bente Christensen. Oslo: Vidarforlaget.
- Beck, Ulrich 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main.
- Berg, Anne Bente Stigen. 2019. «Pårørendeundersøkelse 2019». <https://sanitetskvinnene.no/sites/default/files/2020-01/NKS%20Pårørendeundersøkelse%2013.12.19.pdf>.
- Berg, Ole T. og Johan Christensen. 2018. «Velferdsstat». *Store norske leksikon*, lest 27. juni 2018, <https://snl.no/velferdsstat>.
- Berger, E.Y. 1980. «A system for rating the severity of senility», s. 234–236 i *Journal of the American Geriatrics Society*. DOI: 10.1111/j.1532-5415.1980.tb00527.x.
- Betten, Eirin Andresen. 2017. «Belastningsproblematikken», s. 46–47 i *Klassekampen*, 22.07.2017.
- Billington, Josie. 2016. *Is Literature Healthy?* Oxford: Oxford University Press.
- Bjørhovde, Hilde og Håkon Letvik. 2017. «Ville at døden skulle være like naturlig som livet», s. 6, *Aftenposten* 14.09.2017.
- Bjørkøy, Aasta Marie Bjorvand. 2014. *Være hos hverandre ganske stille. Kronotoper og romlig fremstilling i Ørstaviks roman Kjærlighet*. Oslo: Novus forlag.
- Bjørkøy, Aasta Marie Bjorvand og Bergljot Kaslegard. 2018. Samtale mellom forfatter Kaslegard og Bjørkøy på Bok på Bicks, onsdag 18.4.2018.
- Bjånesøy, Kjartan Brügger. 2019. *Kjære pappa. Vi er andre menn no*. Oslo: Kagge forlag
- Bloom, Harold. 2001. *How to Read and Why*. New York: Scribner.
- BMO = *Bokmålsordboka*. <https://ordbok.uib.no>.
- Bograd, Michele. 1988. *Enmeshment, Fusion or Relatedness?*, i Braverman, Lois (ed.): *A guide to feminist family therapy*. London: Routledge.
- Booth, Wayne. C. (1988). *The Company We Keep. An Ethics of Fiction*. Berkeley & London: University of California Press.
- Bowlby, John. 1998. *Loss: Sadness and Depression. Attachment and Loss*, b. 3. London: Pimlico.
- Bredsdorff, Thomas. 2017. *Tøsne og forsytia. Noget om livet med Alzheimers*. København: Gyldendal.
- Breimo, Janne Paulsen. 2014. «Koordinering og tilstedeværelse – om kjønnede forventninger til pårørende i rehabiliteringsprosesser», s. 253–269 i *Tidsskrift for kjønnsforskning*, 3–4/2014 (vol. 38).
- Brodtkorb, Kari, Ragnhild Skaar og Åshild Slettebø. 2019. «The Importance of leadership in innovation processes in nursing homes: An integrate review, i *Nordic Journal of Nursing Research*, 27.2.2019: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2057158519828140>.
- Brogden, Mike. 2001. *Geronticide. Killing the Elderly*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.

- Brooker, Dawn. 2013. *Personsentrert demensomsorg. Veien til bedre tjenester*. Tønsberg: Forlaget Aldring og helse.
- Bruner, Jerome. 1992. *Acts of Meaning*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Bundesen, Birgit og Anne Lindhardt. 2018. «Hvorfor læger kan lære af litteraturen», <http://uge-skriftet.dk/debat/hvorfor-laeger-kan-laere-af-litteraturen>, publisert 22.10.2018, lest 3.12.2018.
- Burgess, E.W. 1960. «Aging in western culture», i E.W. Burgess (red.): *Aging in Western Societies*. Chicago: University of Chicago Press.
- Butler, Robert Neil. 2010. *The Longevity Prescription. The 8 Proven Keys to a Long, Healthy Life*. New York: Avery Publishing Group.
- Butler, Robert Neil, Myrna I. Lewis og Trey Sunderland. 1998. *Aging and Mental Health. Positive Psychosocial and Biomedical Approaches*. Boston: Allyn and Bacon.
- Butt, Rubina. 2015. «– Torunn, du er min beste venninne». <https://www.nrk.no/buskerud/stadig-flere-ensomme-eldre-1.12483238>.
- Børstad, Johannes og Sigrun Hofstad. 2016. «Vi kan ikke akseptere så mange selvmord»: <https://www.nrk.no/trondelag/xl/mener-politikken-mot-selv-mord-er-mislykket-1.13122161>, publisert 10.9.2016, lest 16.6.2017.
- Cave, Terence. 2016. *Thinking with Literature. Towards a Cognitive Criticism*. Oxford: Oxford University Press.
- Cowgil, D. og Holmes, L.D. 1972. *Aging and modernization*. New York, Appleton: Century-Crofts.
- Cowgil, D. 1986. *Aging around the World*. Belmont. CA: Wadworth.
- Dalen, Erik. 2016. «Kommentarrapport yrkesaktive». *Norsk Seniorpolitisk Barometer*. Oslo: Senter for seniorpolitikk: <https://seniorporten.no/wp-content/uploads/2016/11/Seniorpolitisk-barometer-2016-Yrkesaktive.pdf>, publisert 6.10.2016, lest 1.2.2017.
- Danielsen, Kirsten. 2002. «Fortellinger om alderdom. Aldring i nordiske romaner på 1980- og 1990-tallet. Del 1 (det mørke bildet)», s. 10–15 i *Aldring og livsløp*, nr. 2/2002. Oslo: Universitetsforlaget.
- Defalco, Amelia. 2010. *Uncanny Subjects. Aging in Contemporary Narrative*. Columbus: The Ohio State University Press.
- Disch, Per Gunnar og Einar Vetvik. 2017. *Retorikk og realiteter. Planlegging for framtidens helse- og omsorgsoppgaver i kommunene – 2015–2025*. Senter for omsorgsforskning. 5/2017, <http://hdl.handle.net/11250/2448818>.
- Dolonen, Kari Anne. 2016. «– Selvmord blant eldre er et underkommunisert problem»: <https://sykepleien.no/2016/03/selv-mord-blant-eldre-er-et-underkommunisert-problem>, publisert 2.3.2016, lest 20.6.2017.
- Dommerud, Tine, Nina Selbo Torset og Kjersti Nipen 2019. «Sykepleiere angripes og utsettes for seksuell trakassering på jobb. De venner seg til det», s. 16–19 i *Aftenposten*, 2.12.2019.
- Dotterud, Tine Faltin Aase. 2017. «TV-kokken Bård sjokkert: Fengselsmaten får terningkast fem, sykehjemsmaten får stryk». <https://www.dagbladet.no/mat/tv-kokken-bard-sjokkert-fengselsmaten-far-terningkast-fem-sykehjemsmaten-far-stryk/6>. Publisert 30.08.2017, lest 30.5.2019.
- Drageset, Synne Søhoel og Kjetil Hanssen. 2016. «Manglerudhjemmet med pub, spa og restaurant: Plutselig har de ikke vondt i hoften lenger», <https://www.aftenposten.no/norge/i/3XO59/>

- Manglerudhjemmet-med-pub_-spa-og-restaurant-Plutselig-har-de-ikke-vondt-i-hofte-len-ger, publisert 29.08.2016, lest 30.07.2019.
- Dyregrov, Kari, Einar Plyhn og Gudrun Dieserud. 2010. *Etter selvmordet – veien videre*. Oslo: Abstrakt forlag.
- Dødsårsaksregisteret. 2018. «De fleste dør på sykehjem, få dør hjemme». <https://www.fhi.no/nyheter/2018/de-fleste-dor-pa-sykehjem/>, publisert 12.12.2018, lest 7.6.2019.
- Daatland, Svein Olav. 2008. *Aldring som provokasjon*. Oslo: Fagbokforlaget.
- Daatland, Svein Olav og Britt Slagsvold (red.). 2013. «Vital aldring i solidariske samfunn – en introduksjon», s. 17–27 i *Vital aldring og samhold mellom generasjoner*. Oslo: NOVA, rapport 15–2013.
- Daatland, Svein Olav og Per Erik Solem. 2011. *Aldring og samfunn*. Oslo: Fagbokforlaget.
- Daatland, Svein Olav. 2008. *Aldring som provokasjon*. Oslo: Fagbokforlaget.
- Eagleton, Terry. 2013. «Bodies, Artworks, and Use Values», s. 561–473 i *New Literary History*, vol. 44, no. 4.
- Ekeberg, Øivind og Erlend Hem. 2019. «Hvorfor går ikke selvmordsraten ned i Norge?», <https://tidsskriftet.no/2019/07/kronikk/hvorfor-gar-ikke-selvmordsraten-ned-i-norge>, publisert 3.7.2019, lest 4.7.2019.
- Ekeland, Halvor. 2017. «– Jeg holder på helt til jeg har vondt. Det gjør veldig godt», s. 8 i *Aftenposten* 23.1.2017.
- Eliot, George. [1856] 1883. «The Natural History of German Life», s. 141–177, i Nathan Shepard (ed.): *The Essays of George Eliot*. Washington: Funk & Wagnalls, <http://www.gutenberg.org/files/28289/28289-h/28289-h.htm#page141>.
- Ellefsen, Bernhard. 2018. *Imot døden. Om fortvilelsens litterære fellesskap*. Oslo: Cappelen Damm.
- Ellingsen, Christian Lycke og Anne Reneflot. 2018. «Selvmord er mye mer enn statistikk», s. 18 i *Aftenposten*, 10.1.2018.
- Erikson, Erik H. 1982. *The Life Cycle completed*. New York: W.W. Norton & Company
- Ericsson, Kjersti. 1992. *Kjønsspillet*. Oslo: J.W. Cappelens forlag.
- Ericsson, Kjersti. 2019. *Han, hun og kvinnekampen*. Oslo: Oktober forlag.
- Espeland, Kristin og Julia Hagen, Heidi Hjelmeland & Birthe Loa Knizek. 2018. «Bedre omsorg, færre selvmord?», s. 226–227 i *Tidsskriftet. Den norske legeforening*. 3/2018, årgang 138. <https://tidsskriftet.no/2018/02/kronikk/bedre-omsorg-faerre-selvmord>.
- Felski, Rita. 2008. *Uses of Literature*. Malden & Oxford: Blackwell Publishing.
- Felski, Rita. 2013. «Introduction», s. v–xii i *New Literary History*, vol. 44, no. 4.
- Ferraro, Kenneth F. 1997. «Sociology of aging. The micro-macro link», i Kenneth F. Ferraro (red.): *Gerontology. Perspectives and Issues*. New York: Springer.
- Fhi.no 2019. «Demens». <https://fhi.no/nettpub/hin/ikke-smittsomme/demens/>, lest 21.12.2019.
- Fladby, Tormod og Per Selnes. 2017. «Lyse utsikter for behandling mot demens». *Aftenposten* <https://www.aftenposten.no/viten/i/RAL2A/lyse-utsikter-for-behandling-mot-demens>, publisert 7.2.2017, lest 7.2.2017.
- Flaten, Birgit, Marit Smith Sørhøy og Wenche Heir. 2018. «Sykepleieiltak ved obstipasjon», <https://ndla.no/nb/subjects/subject:4/topic:1:172816/topic:1:177339/resource:1:25169>, oppdatert 6.11.2018, lest 4.8.2019.

- Fonn, Marit. 2017. «Har Parkinson, bokser seg i bedre form», <https://sykepleien.no/2017/11/har-parkinson-bokser-seg-i-bedre-form>, publisert 20.11.2017, lest 31.7.2019.
- Fossen, Erik. 2017. «Til glemselen skiller oss ad». Intervju med Frode Grytten, s. 13–20 i *A-Magasinet*, 26.05.2017. Oslo.
- Foucault, Michel. [1966] 1994. *The Order of Things*. New York: Random House.
- Freeman, Mark. ([1993] 2017). *Rewriting the Self. History, Memory, Narrative*. London and New York: Routledge.
- Frobenius, Nikolaj og John Erik Riley. 1999. «'Der jeg tenker er det alltid mørkt'. En samtale med Stig Sæterbakken», s. 39–45 i *Vinduet* 1/1999: <https://www.nb.no/items/60614f21f0aac66058618ec32d591b96?page=39&searchText=pleietrengende>
- Fugelli, Per. 2010. *Døden, skal vi danse?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Gadamer, Hans-Georg. [1996] 2004. *The Enigma of Health*. Oversatt av Jason Gaiger og Nicholas Walker. Cambridge: Polity Press.
- Gawande, Atul. [2007] 2008. *Better. A Surgeon's Notes on Performance*. London: Profile Books.
- Gawande, Atul. 2015. *Being Mortal. Illness, Medicine, and What Matters in the End*. London: Profile Books.
- Geller, Jeffrey, Paul Janson, Elizabeth McGovern og Anthony Valadini. 1999. «Loneliness as a predictor of hospital emergency department use», *PubMed*, oct; 48 (10): 801–804: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12224678>.
- Genep, Arnold van. [1909] 1999. *Overgangsriter*. Oslo: Pax.
- Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Good, Graham. 1994. «Notes on the Novella» s. 147–164 i *May, C.E. (red.): The New Short Story Theories*. Ohio: Ohio University Press.
- Gott, Merryn og Sharron Hinchliff. 2003. «How important is sex in later life? The views of older people». *Social Science & Medicine* 56: 1617–1628.
- Graugaard, Christian, Bente Klarlund Pedersen & Morten Frisch. 2015. «Seksualitet og Sundhed». http://www.vidensraad.dk/sites/default/files/vidensraad_seksualitet-sundhed_2015.pdf, lastet ned 22.7.2019.
- Green, Bryan. 1984. *Gerontology and construction of old age. A study in discourse analysis*. New York: Aldine de Gruyer.
- Hagen, Alf van der. 2016. «Livet mellom to åretak». Intervju med Dag Solstad i anledning 75-Årsdagen, s. 18–23 i *Klassekampen*, 16.07.2016.
- Hagen, Erik Bjerck. 2000. «Hva gjør den gode litteraturen god?», i *Litteratur og handling*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hakemulder, Jemeljan. 2000. *The Moral Laboratory. Experiments examining the effects of reading literature on social perception and moral self-concept*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Hansson, Kristiane M. 2019. *Å sørge. En bok om tap, sorg, kraft og håp*. Oslo: Cappelen Damm
- Hendin, Herbert. [1997] 1998. *Seduced by Death. Doctors, Patients, and Assisted Suicide*. Revised and Updated. New York and London: W.W. Norton & Company.

- Hirsti, Kristine, Lars Hægeland og Tormod Strand. 2018. «Politidirektøren: Må gjøre mer for eldre som utsettes for vold og trusler». https://www.nrk.no/norge/politidirektoren_-ma-gjore-mer-for-eldre-som-utsettes-for-vold-og-trusler-1.13887711, publisert 29.01.2018, lest 29.01.2018.
- Hjort, Peter F. 2010. *Alderdøm. Helse, omsorg og kultur*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hockey, Jenny, Bridget Penhale og David Sibley. [2005] 2017. «Environments of Memory: Home Space, Later Life and Grief», s. 135–145 i Joyce Davidson, Liz Bondi og Mick Smith (red.): *Emotional Geographies*. London and New York: Routledge.
- Hofsødegård, Mette 2016. «*I Mikkels lys* er virkelig virkelighetslitteratur». *Aftenposten* 6.11.2016
- Hogan, Patrick Colm. 2011. *Affective Narratology. The Emotional Structures of Stories*. Lincoln & London: University Nebraska Press.
- Hogan, Patrick Colm. 2018. *Literature and Emotion*. London & New York: Routledge.
- Holt-Lunstad, Julianne, Timothy B. Smith & J. Bradley Layton. 2010. «Social Relationships and Mortality Risk: A Meta-analytic Review». <https://journals.plos.org/plosmedicine/article?id=10.1371/journal.pmed.1000316>, <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1000316>, doi: 10.1371/journal.pmed.1000316
- Hustvedt, Siri. 2017. *Kvinne ser på menn som ser på kvinner*. Oslo: Aschehoug.
- Hverven, Tom Egil. 2016. «Køltzow hedret for sitt forfatterskap», i *Klassekampen*: <http://www.klassekampen.no/article/20160414/NTBI/283612494>, publisert 14.04.2016, lest 28.10.2016.
- Håkansson, Gabriella og Jonas Ingvarsson. 2000. «I mina tankars monarki – en topografi över Stig Sæterbakkens S-trilogi». *Vagant*, 1/2000.
- Haakonssen, Knud (red.). 2002. *Adam Smith. Theory of Moral Sentiments*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haaland, Sigrid. 2017. *Nøklene*. Oslo: Skald.
- Haarder, Jon Helt, Camilla Schwartz og Peter Simonsen. (2018): «Hvem kan tale for prekariatet – og hvorfra? In *the Ghetto* med Kristian Bang Foss, Morten Pape, Yahya Hassan, Karina Pedersen og prinsesserne fra blokken», *Edda* 3/2018. Oslo: Universitetsforlaget. DOI: 10.18261/ISSN.1500-1989-2018-03-02.
- Ibsen, Henrik. 1872. Brev til Michael Birkeland, 9. april 1872. https://www.ibsen.uio.no/BREV_1871-1879htjB18720409MB.xhtml.
- Isungset, Odd og Anne Linn Kumano-Ensby. 2018. «En chip i hjeren reddet romanen». <https://www.nrk.no/dokumentar/xl/en-chip-i-hjernen-reddet-romanen-1.13676634>, publisert 10.9.2017, lest 10.5.2019.
- Iversen, Thomas Nicolaj, Lars Larsen og Per Erik Solem. 2009. «A Conceptual Analysis of Ageism», s. 4–22 i *Nordic Psychology*, 61(3).
- Jaggar, Alison M. 1992. «Emotional Hegemony and Emotional Subversion», i Alison M. Jaggar & Susan R. Bordo (red.): *Gender/Body/Knowledge. Feminist Reconstruction of Being and Knowing*. New Brunswick & New Jersey: Rutgers University Press.
- Katz, Steven. 1995. «Imagining the Life-span. From premodern miracles to postmodern fantasies», i Mike Featherstone & Andrew Wernick (red.): *Images of Aging*. London & New York: Routledge.

- Katz, Steven. 2000. «Busy Bodies. Activity, Aging, and the Management of Everyday Life», s. 135–152 i *Journal of Aging Studies*. Elsevier Science. [https://doi.org/10.1016/S0890-4065\(00\)80008-0](https://doi.org/10.1016/S0890-4065(00)80008-0).
- Keen, Suzanne [2007] 2010. *Empathy and the Novel*. Oxford: Oxford University Press.
- Kermode, Frank. [1967] 2010. *The Sense of an Ending. Studies in the Theory of Fiction*. Oxford: Oxford University Press.
- Kjeldstadli, Ole Peder 2018. «Dødshjelp og verdig liv», s. 16 i *Aftenposten* 22.07.2018.
- Kjølleberg, Margrethe 2015. *Gamlehjemmet*. Oslo: Kolofon.
- Kjølseth, Ildri 2014. *Eldre og selvmord*. Oslo: Cappelen Damm.
- Knutson, Emili. 2018. «Gift i 72 år, skilt av kommunen», i *Dagbladet*, <https://www.dagbladet.no/nyheter/gift-i-72-ar-skilt-av-kommunen---jeg-far-lyst-til-a-grate/69318700>, publisert 7.1.2018, lest 3.7.2019.
- Korsvold, Kaja 2013. «Morens Alzheimer ga inspirasjon til ny roman», Intervju med Cecilie Enger i *Aftenposten*. Publisert 9. juli 2013, sitert 26.10.2015. <http://www.aftenposten.no/kultur/Morens-Alzheimer-ga-inspirasjon-til-ny-roman-7251824.html>
- Kosberg, Norunn. 2018. Aktiv dødshjelp. Oslo: Humanist forlag.
- Kristensen, Pål 2013. «Sorg som diagnose». *Tidsskrift for Norsk Legeforening*. <https://tidsskriftet.no/2013/04/kronikk/sorg-som-diagnose> Doi: 10.4045/tidsskr.13.0005
- Krøger, Ragnhild M.E. 2008. «DPS-ene og de eldre pasientene – en føljetong», s. 14–15 i *Demens & Alderspsykiatri*, 12.
- Langås, Unni. 2016. *Traumets betydning i norsk samtidslitteratur*. Oslo: Fagbokforlaget.
- Larsen, Dag Eivind Undheim 2016a. «Politikkens gjenkomst», s. 26–27 i *Klassekampen* 18.10.2016.
- Larsen, Dag Eivind Undheim 2016b. «Skildrer utenforskapet», s. 54–55 i *Klassekampen* 22.10.2016.
- Latour, Bruno. 2013. *An Inquiry into Modes of Existence: An Anthropology of the Moderns*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Latour, Bruno. 2015. «Sensitizing», s. 315–323, i Caroline Jones (ed.): *Culture, Cognition, and the Common Sense*. MIT Press, https://dfmi.dwrl.utexas.edu/wpcontent/uploads/2019/06/Latour_Sensitizing.pdf.
- Levy, Becca. R. 2003. «Mind matters. Cognitive and physical effects of aging self-stereotypes», i *Journal of Gerontology: Psychological Sciences*, 58B(4)s. 203–211.
- Lohne, Ylva. 2006. «Mange eldre i jobb». <https://www.ssb.no/arbeid-og-lonn/artikler-og-publikasjoner/mange-eldre-i-jobb>, publisert 28.3.2006, lest 7.1.2020.
- Lothe, Jakob 2016. *Etikk i litteratur og film*. Oslo: Pax Forlag.
- Lunde, Linn-Heidi. 2015. «Aldring er mangfold». Debattinnlegg i *Morgenbladet*, 7. august 2015.
- Lunde, Linn-Heidi. 2017. *Myter om aldring. Et psykologisk perspektiv*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Mahieu, Lieslot & Chris Gastmans. 2012. «Sexuality in institutionalized elderly persons: a systematic review of argument-based ethics literature», s. 346–357 i *Int. Psychogeriatr*, 24(3), <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/21861944>.

- Mai, Anne-Marie, Peter Simonsen, Camilla Schwartz og Iben Engelhardt Andersen 2016. *Syg litteratur*. København: Munksgaard.
- Markussen, Bjarne. 2017. «Evrydikes sang. Om Pia Tafdrups *Tarkovskijs heste*», s. 53–82 i Christine Hamm, Siri Hempel Lindøe og Bjarne Markussen (red.): *Lidelsens estetikk. Sår, sorg og smerte i litteratur, film og medier*. Bergen: Alvheim & Eide.
- Marsdal, Magnus E. 2018. *Frihetens mødre. Jakten på et bedre liv i USA og Norge*. Oslo: Oktober.
- Martinsen, Kari og Kari Wærness. [1979] 2012. *Pleie uten omsorg?* Oslo: Pax Forlag.
- Melfald, Julie Berg og Christian Sørgerd. 2017. «Sykehjemsplasser i Oslo: Samme regler, men svært ulik praksis», s. 4–5 i *Aftenposten* 2.8.2017.
- Minois, Georges. 1989. *History of Old Age*. Oversatt av Sarah Hanbury Tension. Cambridge: Polity Press.
- Moi, Toril. 2007. «'Kroppen er en situasjon'. Simone de Beauvoir, s. 91–121 i Toril Moi: *Hva er en kvinne?* Oslo: Gyldendal.
- Moi, Toril. 2013. *Språk og oppmerksomhet*. Oslo: Aschehoug.
- Mousley, Andy. 2010. *The New Literary Humanism. Towards a Critical Vocabulary*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mousley, Andy. 2013. *Literature and the Human. Criticism, Theory, Practice*. London & New York: Routledge.
- Mowé, Morten. 2002. «Behandling av underernæring hos eldre pasienter», s. 815–818 i *Tidsskrift for Den norske legeforening*, 8/2002. <https://tidsskriftet.no/2002/03/tema-geriatri/behandling-av-underernaering-hos-eldre-pasienter>.
- Myskja, Audun. 2005. «Bruk av musikk som terapeutisk hjelpemiddel i sykehjem», s. 1497–1499 i *Tidsskrift for Den norske legeforening*, 11/2005. <https://tidsskriftet.no/2005/06/tema-sykehjemsmedisin/bruk-av-musikk-som-terapeutisk-hjelpemiddel-i-sykehjem>
- NAOB = *Det norske akademis ordbok*. <https://www.naob.no/ordbok>.
- Neugarten, B., R.J. Havighurst og S.S. Tobin. 1968. «Personality and patterns of aging», i B.L. Neugarten (red.): *Middle Age and Aging. A Reader in Social Gerontology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Neugarten, B. 1974. «Successfull aging», i M.H. Huyck (red.): *Growing older*. New Jersey: Prentice Hall.
- NHI. Norsk helseinformatikk. <http://nhi.no/pasienthandboka/sykdommer/hjerne-nervesystem/parkinson>, lest 10.11.2015.
- Norheim, Martha. 2008. *Røff guide til samtidslitteraturen*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Normann-Eide, Eivind. 2016. *Skjønnlitterære selvmord*. Oslo: Pax forlag.
- Nikolajeva, Maria. 2014. *Reading for Learning. Cognitive approaches to Children's Literature*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- NTB 2017. «Forskning: 65.000 eldre utsatt for vold». https://www.nrk.no/norge/forskning_-65.000-eldre-utsatt-for-vold-1.13833664, publisert 20.12.2017, lest 29.01.2018.
- Nussbaum, Martha C. 1990. *Love's Knowledge. Essays on Philosophy and Literature*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Nussbaum, Martha C. 1995. *Poetic Justice. The Literary Imagination and Public Life*. Boston: Beacon Press.

- Nussbaum, Martha C. [1997] 2003. *Cultivating Humanity. A Classical Defense of Reform in Liberal Education*. Cambridge, MA & London: Harvard University Press.
- Nussbaum, Martha C. 2003. *Upheavals of Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nussbaum, Martha C. og Saul Levmore. 2018. *Aging Thoughtfully*. New York: Oxford University Press.
- Oftestad, Eivor. 2019. «Kunsten å dø», s. 3 i *Klassekampen*, 4.7.2019.
- Otnes, Berit. 2015. «Stadig mer hjelp til dem under 67 år», Samfunnsspeilet 3/2015: https://www.ssb.no/helse/artikler-og-publikasjoner/_attachment/242848?_ts=15065287e20
- Ottesen, Alette. 2017. «Å kjenne og glemme kroppen», s. 60–62 i *Fysioterapeuten* 9/2017. <https://fysioterapeuten-eblad.no/dm/fysioterapeuten-9-17/60/>.
- Piketty, Thomas. [2014] 2016. *Kapitalen i det 21. århundre*. Oversatt av Ove Pedersen, Erik Ringen og Bente Rismo. Oslo: Cappelen Damm.
- Prinos, Anne Merethe K. 2014. «I øyeblikkets tegn», s. 12 i *Aftenposten* 16.02.2014.
- Rancière, Jacques. [2000] 2012. *Sanselighetens politikk*. Oversatt og med etterord av Anne Beate Maurseth. Oslo: Cappelen Damm.
- Rancière, Jacques. [2008] 2009. *The Emancipated Spectator*. Oversatt av Gregory Elliott. London: Verso.
- Reichard, S., F. Livson og P.G. Peterson. 1962. *Aging and Personality*. New York: Wiley.
- Reiss, Ellen. 2015. «Absurd realisme». http://www.ellenreiss.no/?page_id=434.
- Rikvoll, Monica og Eirik Hind Sveen. 2012. «Mener eldre ikke vil melde fra om overgrep». <https://www.nrk.no/ho/eldre-utsettes-for-overgrep-1.7947451>, sak oppdatert 10.01.2012, lest 29.01.2018.
- Ringgaard, Dan. 2019. «Brugslæsning på Caffè Dante», s. 68–89 i Anne-Marie Mai (red.): *Litteratur i brug*. Hellerup: Spring forlag.
- Rogne, Adrian Farnet og Astri Syse. 2017. *Framtidens eldre i bygd og by*. Rapport: <http://www.ssb.no/befolkning/artikler-og-publikasjoner/framtidens-eldre-i-by-og-bygd>. Publisert 6. november 2017, lest 16.2.2018.
- Rooke, Constance. 1988. «Hagar's old age. *The Stone Angel* as Vollendungsroman», i K. Gunnars (red.): *Crossing the River: Essays in Honour of Margaret Laurence*. Winnipeg: Manitoba.
- Rorty, Richard. 2005. *An Ethics for Today. Finding Common Ground Between Philosophy and Religion*. New York: Columbia University Press.
- Rosen, Michael. 2018. *Dignity. Its history and Meaning*. Cambridge, Massachusetts & London: Harvard University Press.
- Rosow, Irving. 1974. *Socialization to Old Age*. California: University of California Press.
- Rosow, Irving. 1985. Status and Role Change through the life cycle, i R.H. Binstock & E. Shanas (red.): *Handbook of Aging and the Social Sciences*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Ruud, Solveig. 2018a. «824 færre plasser», s. 6–7 i *Aftenposten*, 23.5.2018.
- Ruud, Solveig. 2018b. «Med sykepleier, TV-fikser og gartner på stedet stortrives Lynda Sawyer i seniorlandsbyen utenfor London». <https://www.aftenposten.no/norge/i/5Xzzm/Med-sykepleier-TV-fikser-og-gartner-pa-stedet-stortrives-Lynda-Sawyer-i-seniorlandsbyen-utenfor-London>, publisert 15.6.2018, lest 15.6.2018.
- Ruud, Solveig. 2018c. «Ingen konkrete planer for helprivate sykehjem», s. 7 i *Aftenposten*, 30.9.2018.

- Saltnes, Solfrid Sørgerjd; Geirdal, Amy Østertun; Sæves, Rønnaug Ingun; Jensen, Janicke Liaaen & Nordgarden, Hilde (2019). «Experiences of daily life and oral rehabilitation in oligodontia – a qualitative study». *Acta Odontologica Scandinavica*, DOI: [10.1080/00016357.2018.1535137](https://doi.org/10.1080/00016357.2018.1535137).
- Sejersted, Jørgen Magnus. 2018. «Sjangerlære i eit essensielt og eit historisk perspektiv», s. 9–26 i *Dei litterære sjangrane*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Segal, Lynne. 2013. *Out of Time. The Pleasures and the Perils of Ageing*. London: Verso
- Selboe, Tone. 2018. *Leselyst*. Oslo: Kagge forlag.
- Simonhjell, Nora. 2009. *Krøplingkroppar. Om litterær framstilling av merkte, aldrande og funksjonshemma kroppar i Lars Ramslies Biopsi og Stig Sæterbakkens Siamesisk*. Avhandling for graden ph.d. Kristiansand: Universitetet i Agder.
- Simonhjell, Nora. 2017a. «Gavene og sinnets gåter. Cecilie Engers *Mors gaver* som demensfortelling», s. 159–182 i Christine Hamm, Siri Hempel Lindøe og Bjarne Markussen (red.): *Lidelsens estetikk. Sår, sorg og smerte i litteratur, film og medier*. Bergen: Alvheim & Eide.
- Simonhjell, Nora. 2017b. «Beyond Shadow and Play. Different Representations of Dementia in Contemporary Scandinavian Literature», s. 133–147 i *Dementia and Literature: Interdisciplinary Perspectives*. London & New York: Routledge.
- Simonsen, Peter. 2014. *Livslange liv. Plejehjemsromaner og pensionsfortællinger fra velferdsstaten*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Simonsen, Peter. 2016. «En litterær epidemi». <http://www.dm.dk/FagligUdvikling/FagOgForskning/KulturSprogOgKomm/LitteraerEpidemi#.WDX32g3e9sY.facebook>, lest 24.11.2016.
- Simonsen, Peter. 2017. «To Age with Honour. Charlotte Strandgaard's Welfare State Poetry of Ageing in *No Man's Land*», i Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy og Thorstein Norheim (red.): *Literature and Honour*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Singh, Preet Bano; Young, Alix; Homayouni, Amin; Hove, Lene Hystad; Petrovski, Beata; Herlofson, Bente Brokstad; Palm, Øyvind; Rykke, Morten & Jensen, Janicke Liaaen (2019). «Distorted Taste and Impaired Oral Health May Affect Nutritional Status in Patients with Sicca Complaints». *Nutrients*. 11(2). DOI: [10.3390/nu11020264](https://doi.org/10.3390/nu11020264).
- Showalter, Elaine 2013. «Introduction», s. xi–xviii i Lynne Segal: *Out of Time. The Pleasures and the Perils of Ageing*. London: Verso.
- Siqveland, Johan. 2017. «Den interpersonlige teorien om selvmord». *Suicidologi*, årgang 22, 3/2017. <https://doi.org/10.5617/suicidologi.5889>.
- Skårderud, Finn. 2019. «Helsens sjel», s. 74 i *A-Magasinet* 22.3.2019. Oslo.
- SML = Store medisinske leksikon. <https://sml.snl.no/>.
- Solem, Per Erik. 2017. «Aldring og arbeidsprestasjoner», s. 56–63 i *Tidsskrift for Norsk psykologforening*, vol. 55, 1/2017. <https://psykologtidsskriftet.no/fagessay/2017/01/aldring-og-arbeidsprestasjoner>, lest 4.7.2019.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 1988. «Can the Subaltern Speak?», i Cary Nelson & Lawrence Grossberg (eds.). *Marxism and the Interpretation of Culture*. Houndsmills: Macmillan Education.
- sps.columbia.edu 2019. «Narrative medicine». https://sps.columbia.edu/academics/masters/narrative-medicine?gclid=CjwKCAiA3OzvBRBXEiwALNKDP5OzHwDd4QyP7zAJOsudmXTthF4NjqL5txAfBbMEEOklfmHSMgXehoChVcQAvD_BwE&utm_source=google&utm_medium=search&utm_campaign=NMED-M_google_search, lest 19.12.2019.

- SSB = Statistisk sentralbyrå. <https://www.ssb.no/helse/statistikker/pleie/aar>.
- Standing, Guy. [2011] 2017. *The Precariat. The New Dangerous Class*. London/New York: Bloomsbury.
- Stroebe, Margaret S. 2009. *Beyond the Broken Heart. Mental and Physical Health Consequences of Losing a Loved One*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Stroebe, Margaret S., Robert O. Hansson, Wolfgang Stroebe og Henk A.W. Shut. 2001. *Handbook of bereavement research: Consequences, coping and care*. Washington DC: American Psychological Association.
- Ströker, Elisabeth. 1965. *Philosophische Untersuchungen sum Raum*. Frankfurt: Frankfurt am Main
- Surén, Odd. 2017. «Den bortkomne faren», s. 38 i *Dag og Tid*, 1.9.2017: <https://www.facebook.com/forfatterbergljot/photos/a.1276708119118695.1073741828.1276690699120437/1325600597562780/?type=3&theater>.
- Svendsen, Lars F.H. 2015. *Ensomhetens filosofi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Synnes, Oddgeir, Odd Sætre, og Ragna Ådlandsvik. 2003. *Tonen og glaslet: Pedagogisk arbeid med eldre og verbal kreativitet*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Synnes, Oddgeir. 2012. *Forteljing som identitetskonstruksjon ved alvorleg sjukdom. Ein hermeneutisk analyse av alvorleg sjuke og døyande sine forteljingar*. Ph.d.-avhandling, Det teologiske Menighetsfakultetet.
- Tangerås, Thor Magnus. 2018. How Literature changed my life. A Hermeneutically Oriented Narrative Inquiry into Transformative Experiences of Reading Imaginative Literature. Avhandling for graden ph.d., Oslo Metropolitan University.
- Thuen, Frode. 2017. «Bør de holde ut? Skilsmisse: Eldre», s. 71–72, i *A-Magasinet* nr. 50, 15.12.2017.
- Tornstam, Lars 1994. *Åldrandets sosialpsykologi*. Kristianstad: Rabén Prisma.
- Torset, Nina Selbo, Kjersti Nipen, Tine Dommerud, Trond J. Strøm, Jan Gunnar Furuly og Julie Sørensen Molvik 2019. «Hver dag utøver eldre vold på norske sykehjem», s. 18–34 i *Aftenpostens A-magasinet*, nr. 48, 29.11.2019.
- Totcheva, Catherina Øverås, Janikke Solstad Vedeler og Åshild Slettebø. 2019. «Forutsetninger for vellykket sosiale innovasjon i sykehjem: ledernes perspektiv – en kvalitativ intervjustudie», i *Nordisk Tidsskrift for Helseforskning*, vol. 15 (1). 4.3.2019: <https://septentrio.uit.no/index.php/helseforsk/article/view/4645>.
- Tranströmer, Tomas. 1993. *Minnena ser mig*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Tretteteig, Signe (red.). 2015. *Demensboka. Lærebok for helse- og omsorgspersonell*. Tønsberg: Forlaget Aldring og helse.
- Træen, Bente, Aleksandar Štulhofer, Erick Janssen, Ana Alexandra Carvalheira, Gert Martin Hald, Theis Lange, Cynthia Graham. 2018. «Sexual Activity and Sexual Satisfaction among Older Adults in Four European Countries», s. 815–829 i *Archives of Sexual Behaviour*; doi: [10.1007/s10508-018-1256-x](https://doi.org/10.1007/s10508-018-1256-x), vol. 48, 3/2018.
- Turner, Victor. 1969. *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. New Brunswick & London: Aldine Transaction.
- Tygstrup, Frederik. 2000. *På sporet af virkeligheden*. København: Gyldendal.

- Ulven, Tor. 1996. *Etterlatte dikt*. I utvalg ved Henning Hagerup og Morten Moi. Oslo: Gyldendal.
- Van Orden, K. A., Smith, P. N., Chen, T., & Conwell, Y. 2016. «A Case Controlled Examination of the Interpersonal Theory of Suicide in the Second Half of Life», s. 323–335 i *Archives of Suicide Research*, 20(3). <https://doi.org/10.1>.
- Vassnes, Bjørn. 2019. «Eldre blir mest diskriminert», s. 15 i *Klassekampen* 6.6.2019.
- Vetlesen, Arne Johan [2007] 2010. *Hva er etikk?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Weiss, Robert S. 1973. *Loneliness: The Experience of Emotional and Social Isolation*. Cambridge: MIT Press.
- Welsh, Alexander. 2008. *What is Honor? A Question of Moral Imperatives*. New Haven & London: Yale University Press.
- Wikan, Unni. 2008. *Om ære*. Oslo: Pax Forlag.
- Wilson, Donna M., Begoña Errasti-Ibarrondo, Gail Low. 2019. «Where are we now in relation to determining the prevalence of ageism in this era of escalating population ageing?». *Ageing Research Reviews*, 2019; 51: 78 DOI: 10.1016/j.arr.2019.03.001.
- Young, J.E. 1982. «Loneliness, Depression, and Cognitive Therapy: Theory and Application», s. 1–18 i L.A. Peplau og D. Perlman (red.): *Loneliness. A Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy*. New York: Wiley, [https://www.scirp.org/\(S\(i43dyn45teexjx455-qlt3d2q\)\)/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1665956](https://www.scirp.org/(S(i43dyn45teexjx455-qlt3d2q))/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1665956).
- Åmås, Knut Olav. 2017. «En varslet kulturkrasj», s. 26–27 i *Klassekampen* 24.5.2017.
- Åmås, Knut Olav. 2020. «Hjelperne som ingen hjelper», s. 14 i *Aftenposten* 25.1.2020.
- Aasgaard, Trygve. 2006. *Musikk og helse*. Oslo: Cappelen akademisk forlag.